

МИРАЗИЗ МИРТОЖИЕВ

**ЎЗБЕК
ТИЛИДА
ПОЛИСЕМИЯ**

ТОШКЕНТ
«ФАН» НАШРИЁТИ
1984

КИРИШ

Полисемия ҳар қандай тилда ҳам салмоқли ўрин тутади. Тил бойлиги фақат сўзлар, иборалар билангина эмас, сўзларнинг лексик маънолари билан ҳам ўлчанади. Демак, сўзларнинг кўп маънолилиги — полисемия тил бойлигида ўз ўрнига эга.

Тилдаги полисемия ҳодисаси жуда қадимданоқ олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келди. Эраמידан аввал уни фалсафа ва услубият нуқтаи назаридан ўрганишди. Тилчиларимизнинг қайд этишича, бу масала билан хитой ва ҳинд олимлари, эрамининг бошларида эса юнонлар ҳам шуғулланишган экан¹. Ўрта Осиёнинг буюк лексикографи Маҳмуд Қошғарий ҳам ўзининг машҳур «Девону луғатит турк» китобида туркий полисемантик сўзларни қайд этади.² Бироқ унда полисемантик сўзнинг ҳар бир маъноси «алоҳида» сўз сифатида берилган³. Бу ҳолатни «Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия»да⁴ ҳам, Замахшарийнинг «Муқаддиматул адаб»⁵ луғатида ҳам кўришимиз мумкин. XV асрнинг буюк мутафаккири Алишер Навоий ҳам туркий тил имкониятларини форс тилига солиштириб таҳлил қилганда, сўзлардаги маъно бойлигига тўхтаб ўтган эди⁶.

¹ Қаранг: И. В. Арнольд, Лексикология современного английского языка, М., 1959, стр. 47.

² Қаранг: Маҳмуд Қошғарий, Девону луғатит турк, III томлар, 1960—1963.

³ Қаранг: Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия, Тошкент, матбае, Изд.

⁴ Қаранг: улқосим Замахшарий, Муқаддиматул ную и фонетик, УРФА ТАИ Луғат сектори фонди.

⁵ Қаранг: Ҷ. р. Навоий, Танланган асарлар, III том, М., 1959.

⁶ Қаранг: Р. Бетлар, кие исследования, Изд.

Турган гапни, бу фикрлар лингвистик нуқтаи назардан эмас, балки турли соҳалар нуқтаи назаридан тилишни шў ҳодисасини қайд этиш эди.

Тилдаги полисемия ҳодисасига буржуа идеалист файласуфлари ҳам ўз нуқтаи назарлари билан етдиришган. Уларнинг фикрича, кўп маънолилиқ фикр алмашишда ноқулайлик туғдиради, иқтисодий қийинчиликлар, сиёсий бош-бошдоқлик, халқаро ташвиқларнинг асоси кўп маънолилиқдир. Мана шулардан қутулиш учун сўзларни кўп маънолилиқдан тозалаш зарур эмиш. Коржибский, Хайякава, Ли, Чойз кабилар бу фикр тарафдорлари бўлиб, улар, «умумий семантика» номи остида чиққан эдилар. Турган гапни, тилининг реформаси жамият тузумида ҳеч қандай ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўла олмайди. Бунинг устига, тилини субъектив ҳолатда шакллантириш мумкин ҳам эмас, у объектив ҳодисадир. «Умумий семантика» оқими тилшунослик билан алоқаси бўлмаган, буржуа идеалистик фалсафаси билан боғлиқ соҳадир⁶.

Полисемия ҳодисасига логик математиклар «академик семантика» оқими номи билан ёндашган эдилар. Бу оқимнинг машҳур намояндаси америкалик олим Р. Карнап эди. Шунингдек, лингвист математиклар ҳам полисемияга нисбатан ўз нуқтаи назарлари билан ёндашиб кўпроқ машина таржимасини эътиборда тутишган эди. Машина таржимасида эса полисемия катта қийинчиликни юзага келтиради. Шунинг учун улар сўзларни бир маъноли қилиш масаласини кўтариб чиққан эдилар. Аммо ҳаётда бундай тил йўқ ва уни юзага келтириш мумкин эмас. Буни лингвист математик Э. Деланвай тўғри англаб, сўзларнинг кўп маънолилигини объектив ўрганишни маъқул кўрди⁷.

Полисемия ҳодисасига соф лингвистик нуқтаи назардан ёндашни фрацуз семасиологи М. Бреалдин бошлагани⁸. Шундан кейин полисемия ҳақида лингвистларнинг турлича қарашлари юзага кела бошлади.

Тапиқли рус тилшуноси А. А. Потебня эса «...қаерда икки маъно бўлса, шу ерда икки сўз бор»⁹, деган фикрни олдинга сурган эди. Демак, у полисемантик сўз структураси таркибида нечта маъно бўлса, уни шунча сўз деб тушунади. Башқача қилиб айтганда, олим омонимия билан полисемияни тенг ҳодиса ҳолатига келтириб қўяди. Л. В. Щерба ҳам А. А. Потебня фикрига қўшилади ва «форма ҳам ифода бирлиги»ни уни қувватловчи асос сифатида кўрсатади¹⁰. Аммо Л. В. Щерба шу фикрида қатъий қолмайди. У амалий ишларида полисемантик сўзларни тўғри таҳлил қилиб беради. Айниқса, Л. В. Щерба томонидан тузилган русча-французча луғатга бир назар ташлаган ҳар бир лингвист бунинг дарҳол сеза олади. У бу луғатда полисемантик сўзларни бир луғат мақоласи, омоним таркибидаги сўзларни алоҳида луғат мақоласи сифатида қайд этади. Ҳеч бир ўринда улар қориштирилмаган. Бунинг устига мазкур луғат «Сўз боши» си «Барча сўзлар шунчалик кўп маъноли, шунчалик диалектал...»¹¹, деб бошлаб кетилган. Шунинг ўзи ҳам Л. В. Щерба полисемияни тўғри тушуна билганлигини кўрсатади. Р. А. Будагов эса А. А. Потебнянинг ҳам кейинчалик тўғри хулосага келганлиги ва шу хулосалари кейинги асарларида қайд этилганлиги ҳақида хабар беради¹². Аммо биз А. А. Потебнянинг аввалги фикрини инкор этувчи бошқа аниқ фикрини ёки ишнини учрата олмадик. Шунинг учун бу ҳақда бирер қатъий фикр айта олмаймиз. Шунингдек, Р. А. Будагов ҳам мазкур хабарни бекорга келтирган эмасдир, деган мулоҳазадаммиз.

Лингвист Норейн ҳам, ҳар бир маъно учун бир сўз бўлиши керак, деган фикрни олдинга сурган. Бироқ у сал ўтмай О. Есперсен томонидан шу мулоҳазаси учун танқидий жавоб олган. О. Есперсен у билан баҳслашиб: «Тил полисемантик сўзлардан холи қилинганда

⁹ Қаранг: А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, Изд. 2, IV, 1941, стр. 198.

¹⁰ Қаранг: Л. В. Щерба, Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. I, Изд. ЛГУ, 1958, стр. 78.

¹¹ Қаранг: Л. В. Щерба, Русско-французский словарь, М., 1959.

¹² Қаранг: Р. А. Будагов, Сравнительно семаснологические исследования, Изд. МГУ, 1963, стр. 123.

эди, «лингвистик дўзах»га айланган бўларди»¹³, дейди. Бунда у сўзларни ёд олиш, унинг маъноларини фаҳмлаб чиқариш, муносабатда хаёлга келтира олиш кабиларни назарда тутган бўлиши керак. Масала, 4 январ бола ўз синга нисбатан сўз бойлиги энг чуққисига чиққан ҳисобланади экан. У шу даврда ўрта ҳисоб билан 2 минг сўзни ишлатиб, 6 минг сўзни фаҳмлай биларкан. Агар сўзлар кўп маънолиликтдан холи бўлса, ўша бола аввалги шароитда бера оладиган фикрини тахминан 10 минг сўз орқали бериб, камида 20 минг сўзнинг фарқига бориши керак бўларди. Ваҳоланки, В. Шекспирдек буюк драматург бутун умри давомида 20 мингга келар-келмас сўз ишлата олган эди. Яъни 4 январ боладан ҳам сўз ишлатиши қобилиятини беш, фаҳмлаш қобилиятини уч ярим баробар орттириши талаб қилар эканмиш. Акс ҳолда, унинг ўшагача марга муомала ёки онг даражаси торагини табиий бўлиб қолади. Сўзнинг полисемантикчилиги сўзларни ҳам миқдорда ёдлаб, нисбатан кўп ифода этиши ва бунда фаҳмлашдан максимал фойдаланиш имкониятини беради экан. Бу бошқа тилни эгаллашда ҳам анча қулайлиқни юзага келтиради ва тилнинг энг яхши сифатларидан ҳисобланади. Шунинг учун Р. А. Будагов «Сўз миқдорининг ўзи «аҳмоқона миқдор» бўлиб қолмай, сифат ўзгаришига ҳам учраши (яъни полисемантик сўзга айланиши) керак»¹⁴, — дейди.

Инсон дунёни бир бутун ҳолатда кўради ва тушунади. У моддий оламнинг ўзаро алоқадорлиги асосида уларни бир-бирига қиёслаб, узлуксиз ҳаракатдалиги ва экинчи ўринга янгиси келиб туриши ҳолатида билади. Мана шулар уларнинг тилида ўз аксини тонади. Инсон нима билан нимаини боғлиқлигини яхшироқ билса, натижи тараққили нарса, воқелик, белги, ҳолат ва ҳаракат главолини қайси объектга кўпроқ қиёслаб аниқласа, уш ифода таври сўзларда тараққий кучли бўлади. Демак, полисемия инсон билимининг характери, тафаккурининг ўзини холилиги билан боғлиқ¹⁵ экан. У табиат қонунияти наслиласи сифатида келиб чиққан ва шундай тараққий қили

¹³ Қарин: O. Le present, Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View, Oslo, 1925, p. 89.

¹⁴ Қарин: Р. А. Будагов, Ўша асар, 122-бет.

¹⁵ Қарин: Р. А. Будагов, Ўша асар, 122-бет.

Полисемия инсон билимининг характери билан боғлиқ экан, турли халқлардаги билим характерининг турлилиги ҳам ўша халқ тилидаги полисемияларда ўз аксини топади. Аниқроқ қилиб айтганда, полисемия миллий характерга эга бўлади. Лексик маъноларнинг, тилшуносликда тан олинганидек, миллий характерга эга бўлиши¹⁶ полисемантик сўзларда ўз аксини топмасдан иложи ҳам йўқ. Чунки полисемантик сўзлар лексик маънолар ҳисобигагина таркиб топади. Масалан, 'тутилмаган' деган лексик маъно турли тилларда турли сўзларнинг семантик (структурасига оид ҳолатда ҳосил бўлган. Ўзбек тилида у *янги* сўзининг семантик структурасига киради: *янги дафтар*. Рус тилида эса *чистый* сўзининг семантик структурасига киради: *чистая тетрадь*. Ваҳоланки, *чистый* сўзи ўзбек тилига генетик маъноси асосида таржима қилинса, *тоза* сўзига тенгдир. Ўзбек тилида эса мазкур лексик маънони *тоза* сўзи орқали ифода этиб бўлмайди. Агар *тоза дафтар* бирикмасини тузсак, у *янги дафтар* бирикмаси каби маъно ифода этмайди. Чунки ўзбек тилида ниҳоятда озодалик билан ёзиб тўлдирилган дафтар ҳам *тоза дафтар* деб аталаверади. Демак, ўзбек тилида *тоза* сўзи 'кирланиш' маъноси билан боғлиқ бўлган маънони ифода эта олар, аммо тутилмаган лексик маъносини ифодалай олмас экан. Рус тилидаги *чистый* сўзи эса ўзбек тилидаги *тоза* сўзига ўхшаш генетик маънога эга бўлса ҳам 'тутилмаган' лексик маъносини ҳам ифода этавераркан.

Араб тилида ҳам 'тутилмаган' лексик маъноси ўзбек тилидаги *тоза* сўзига тенг генетик маъноли *نَظيفُ* сўзи орқали ифода этилади. Яъни: *دَفْتَرٌ طَالِبَةٌ نَظِيْفٌ*¹⁷.

Полисемантик сўзлардаги миллийликни фақат турли тармоққа оид тиллар фактини солиштириш билан кўриш шарт эмас. Уни бир тармоққа оид икки тил фактини солиштириш орқали ҳам яққол кўриш мумкин. Масалан, 'муҳаббат қўймоқ' лексик маъноси ўзбек тилида

¹⁶ Қаранг: В. А. Звягинцев, Семасиология, Изд. МГУ, 1957, стр. 213; И. В. Арнольд, Ўша асар, 51-бет; Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964, стр. 79.

¹⁷ Қаранг: А. А. Ковалев, Г. Ш. Шарбатов, Учебник арабского языка, М., 1960, стр. 91.

сеҗмоқ сўзининг, татар тилида *ярашу* сўзининг семантик структурасига оиддир. Татар тилидаги 'ёқтирмақ' ва 'муҳаббат қўймоқ' лексик маъноларига эга *ярату*¹⁸ сўзи умуман ўзбек тилида йўқ. Ўзбек тилидаги *яратмоқ* сўзи эса 'қўл келиб, шилатмоқ' ва 'бунёд этмоқ' лексик маъноларига эга бўлиб¹⁹, унга алоқасиздир. Татар тилида ҳам ўзбек тилидаги *яратмоқ* сўзининг варианты *ярату* сўзи мавжуд. Аммо у биргина 'бунёд этмоқ' лексик маъносига эга моносемантик сўздир²⁰. Демак ўзбек тилидаги *яратмоқ* сўзи полисемантик бўлиб, унинг татар тилидаги варианты *ярату* сўзи эса бир маъноли—моносемантик. Татар тилида яна шу сўз билан бир омоним таркибига кирган *ярату* сўзи мавжуд, у полисемантик бўлиб, аммо унинг варианты ўзбек тилида йўқ. Ўзбек тилидаги *сеҗмоқ* сўзи эса 'ёқтирмақ' ва 'муҳаббат қўймоқ' лексик маъноларига эга полисемантик сўздир²¹. Татар тилида унинг варианты йўқ. Бу сўзнинг иккинчи лексик маъноси 'эркаламоқ' лексик маъноли *сөю* сўзининг кўчма маъноси бўлиб²², у татар тилида полисемантикдир. Унинг ўзбек тилидаги варианты *суймоқ* сўзи эса фақат 'эркаламоқ' лексик маъносига эга бўлиб, моносемантикликка эришган²³.

Юқорида келтирилган тил фактлари полисемия миллий характерга эга эканлигини кўрсатади. Руслар ва араблар 'туғилмаган' ҳолатни тоза, ўзбеклар эса янги ҳолат билан боғлар қанлар. Шунга биноан, лексик маънолар тараққий этган ва ҳар бир тилнинг мазкур полисемантик сўзи вужудга келган. Муҳаббат қўймоқни эса татарлар *эркаламоқ*, ўзбеклар *ёқтирмақ* билан боғлашганлар ва натижада *сеҗмоқ*, *сөю* полисемантик сўзлари вужудга келган ва ҳоказо. Демак кўчма маъно ҳосил бўлиши натижада полисемантик сўзнинг вужудга келиши, шубҳасиз, миллий хусусиятга эга экан.

Эпифемизм ва дисфемизм натижасида ҳам полисемия юзга келган (бу ҳақда ишнинг асосий қисмида тўхтаймиз). Уларнинг миллий характерга эришгани ҳақида тўхташнинг ҳоқати ҳам бўлмаса керак.

¹⁸ *Қаранг*: Татарско-русский словарь, М., 1966, стр. 713.

¹⁹ *Қаранг*: Узбекско-русский словарь, под ред. С. Ф. Аюбаева, Э. М. Мисруфова, А. Г. Ходжаханова, М., 1969, стр. 571.

²⁰ *Қаранг*: Татарско-русский словарь, стр. 713.

²¹ *Қаранг*: Узбекско-русский словарь, стр. 369.

²² Уша асар, 502-бет.

²³ Уша асар, 385-бет.

Аффиксация натижасида полисемантик сўзнинг вужудга келиши ҳам миллий характерга эга. У тилнинг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ. Масалан, *бутилкали* сўзи ўзбек тилида полисемантикдир. Бу сўз ўзбек тилидаги семантик структураси билан на ҳинд-европа, на ҳамит-семит тармоғига оид бирор тилда полисемантик бўлиши мумкин. Бу эса тилнинг ўзига хос яшаш хусусияти ва аффикс имкониятидан келиб чиққан.

Маълум тилда полисемантик сўзлар вужудга келиш имкониятларининг кўп бўлиши ва тилда полисемиянинг ниҳоятда тараққий этганлиги фикр айирбошлаш учун ҳеч маҳал қийинчилик туғдирмайди. Унинг тараққиёти объектив мавжудотни ўзаро боғлиқ ҳолда англаш, уларни қиёсий ўрганиш, тараққиётларнинг тилда акс этиб туриши кабилар натижаси бўлади. Яъни полисемия цивилизация белгисидир. Қайси халқда фан, техника, маданият, санъат тараққий этган бўлса, ўша халқ объектив борлиқнинг ўзаро алоқасини шунча кўпроқ кўради, уларни бир-бирига кўпроқ қиёс этади ва булар тилида кўпроқ ўз аксини топади. Сўз маъноларини ўзгартириб турувчи тараққиётлар кетма-кет содир бўлиб туради. Бу эса полисемантик сўзлар тараққиёти учун сабаб бўлади²⁴, яъни инсоннинг ўз атрофини ўраб турган борлиқни умумлаштира олиши билан боғлиқ ҳолатда полисемия мавжуд ва тараққий этади²⁵.

Энг илгор ва цивилизациялашган халқларнинг тилида полисемантик сўзлар кўп бўлиб, шу тилдаги полисемантик сўз структураси ҳам лексик маъноларга бойдир. Аммо фалон халқнинг цивилизацияси юксак ва унинг тилида полисемантик сўзлар кўп деб баҳолаш қийин. Чунки бунинг учун энг тараққий этган тилларни, семантик салмоғини ўлчай оладиган даражада эгаллаш шарт. Бундай имкониятга эга бўлиш эса инсон қобилияти нуқтан назаридан ҳам мумкин эмас. Шунга қарамасдан баъзи олимлар айрим тилларни полисемантик сўзга бой тил деган даъво билан ҳам чиқишган. Масалан: Ст. Ульман ўз ишида француз тилида бошқа

²⁴ Қаранг: М. М. Покровский, Семасиологические исследования в области древних языков, М., 1896, стр. 38; М. Вгеаl, Essai de semantique, 6 ed., Paris, 1913, 143.

²⁵ Қаранг: Р. А. Будагов, Ўша асар, 17-бет.

тилларга nisbatan polissemantik 7 сўзлар кўйи²⁶ деса, Э. Колер роман тиллари ичида иснан тилидаги сўз маънолари анча кенг, деган фикрни олдинга суради²⁷. Бундай даъволар, турган гапки, ўз текширши объектни бўлган тилдан таниқари тилиниг семантик салмони ола билмасликдан келиб чиққан. Инглиз, немис, рус, итальян каби тиллариниг семантик салмони француз, иснан тилларига nisbatan кам деб қараниниг ўзи объектив бўлмай қолади. Уларни бир бирдан кэмситиш тўғри эмас. Бу тиллар қаторига кўшино санайди ан яна бир неча тилларни ҳам кўрсатино мүмкин. Буз яна ўзбек тилини ҳам семантик салмони энг ошр тиллардан бири сифатида қайд эмоқчиносиз. Бунига ўзбек тилига оид лугатларни карақлаш ва бошқа лугатларга солиштириши сабаб бўлди. Буидан таниқари, ўзбек бадний адабиётинда сўз ўйини, аскини ва туюқ келип жанрлариниг бошқа тил бадний адабиётларининга nisbatan кенг экани ҳам мазкур фикриниши тасдиқлайди. Чунки мазкур жанрлар десанни полисемия ва омонимияга асосланади.

✓ Полисемия тилиниг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўрганилини бирер бўлган ҳолисаси ҳисобланади. Унинг назарий ҳал яниқини ва тилини логика билан боғлиқ, у билан алоқадор томонини, алоқадорлик қонуниятларини ҳам кўшино чиқини бўлади. Унинг амалий томони эса тар тилма, ифо ян, темани келип лугатлар структураси демалир. Полисемия сўзиниг семантик структураси нуқтан назарини оло ўрганилади. Сўзиниг семантик структураси ва унинг объектив борлиқ билан боғлиқ томонлар. Мўълум тилдан полисемия ўрганилар экан, уша тилини тар тили тараққиёти, фикрларни доираси, нуқтан ислари келип янга ҳам эътибор берилган бўлди. Тил боғлиқини мана шуидай тармон иса, тўладини билан оло қаралганда, текширши объектни бўлмай туюқлаш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятига эга боғлиқлар бўлади, мана шуидай проблематик мавзага барча тиллар иншунослигида ҳамон эътиборлан четла турибди²⁸. Аммо у ҳақда

²⁶ Қаранг: Э. Колер, *Proets de sémantique française*, Bern, 1952, p. 200.

²⁷ Қаранг: Е. Колер, *Le sens large du vocabulaire espagnol*, "Romantika", 1951, 144-150.

²⁸ Қаранг: Р. А. Булатов, *Ўша асар*, 124-бет.

лексикология, семасиология ёки тилшуносликка кириш- га бағишланган дарсликларда йўл-йўлакай айтилган фикрлардан ташқари, маълум томонларини ўрганишга бағишланган баъзи илмий иш ёки мақолалар ҳам бўлон қилинган. Масалан, И. Завадовскийнинг поляк тили полисемиясига бағишланган мақоласини кўрсати- шимиз мумкин²⁹. Бунда автор поляк тилидаги полисе- миянинг асосий масалалари, уни тушуниш ва вужудга келиш йўллари ҳақида анча чуқур тўхтаган.

Бундан ташқари Европадаги тилшунослик тармоқ- ларида полисемия ҳақида айрим мақолалар бўлса ҳам, асосан бир сўз семантик майдони олишиб, уни таҳ- лил қилиб берилган. Бу эса кўпроқ амалий аҳамиятга эгадир. —

✓ Рус тилшунослигида ҳам полисемияга бағишланган ишлар мавжуд. Масалан, О. С. Ахманованинг омони- мия ва полисемияга бағишланган ишини кўрсатиш мумкин³⁰. Бу ишда асосан омонимия ва полисемияга оид характерли тафовутлар ҳақида фикр юритилади. Бу масала ҳар бир сўз туркумига алоҳида тўхтаб ўтил- ган ҳолда, майдалаб таҳлил этиб берилган. Иш рус ти- ли фактлари асосида чуқур ва кенг очилган. Шунинг- дек, Р. А. Будаговнинг полисемияга бағишланган мах- сус мақоласи бўлиб, унда автор полисемиянинг асосий масалаларига тўхталган³¹. Автор полисемантик сўз структурасига оид маънолар алоқасига ҳам, унинг характери ва турларига ҳам анча чуқур ва мукамал тўхталиб ўтган. Бундан ташқари рус тилида ҳозирги инглиз тилидаги ранг ифода этиш системасига³² бағиш- ланган ва айрим сўз семантик майдонини аниқлашга бағишланган ишлар ҳам мавжуд. Аммо улар амалий аҳамиятга эга ишлардандир.

Ўзбек тилида полисемияни ўрганишга бағишланган фақат биргина назарий иш мавжуд. Бу Теша Алиқу-

²⁹ L. Zawadowski, La polysémie prétendue, Biuletyn polskiego towarzystwa jezykoznawczego, Krakow, XVIII (1959), pp. 11—42.

³⁰ Қаранг: О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стр. 104—165.

³¹ Қаранг: Р. А. Будагов, Полисемия слова, „НДВШ, Филол. науки“, 1958, № 1, стр. 5—18.

³² Қаранг: В. А. Москвич, Система цветообозначений в современном английском языке, ВЯ, 1960, стр. 83—87.

ловнинг «Ўзбек тилидаги от туркумига оид сўзларда полисемия»³³ деб номланган диссертация ишидир. Аммо мазкур иш туб моҳияти жиҳатидан полисемияга бағишланган иш бўлиб чиқмаган. У, асосан, от туркумига оид полисемантик сўзларни вужудга келтирувчи лексик маъноларнинг ҳосил бўлиши ҳақидаги тадқиқот бўлиб қолган. Бунинг устига, автор тил ҳодисаси билан нутқ ҳодисасини фарқламай, уларни бир ҳодиса сифатида талқин қилган. У полисемантик сўзнинг вужудга келиши ҳақида фикр юритар экан, от туркумига оид сўзларнинг кўчма маъно ҳосил қилишига тўла ёндашади. Кейин кўчма маъно ҳосил бўлишининг фалон-фалонлари полисемантик/сўзларни вужудга келтирмайди, деб кўрсатади. Ваҳоланки, ўша фалон-фалон кўчма маъно ҳосил бўлиши нутқ ҳодисасига хосдир. Полисемия эса тилга хос ҳодиса бўлиб, бу ўринда нутққа хос ҳодисаларни келтириб, тил ҳодисалари билан аралаштириб, яна фарқлаш учун уриниш ортиқчадир. Шунингдек, полисемияни юзага келтирувчи ҳодиса сифатида фақат сўзларнинг кўчма маъно ҳосил қилишини кўрсатиш билан чегараланиш ҳам етарли эмас—бирёқламалиликдир. Полисемия эвфимизм—дисфемизм ва аффиксация натижасида ҳам юзага келиши мумкин. Бу ҳақда биз II бобда муфассал тўхталамиз.

Ўзбек тилида полисемияга оид яна икки илмий иш яратилган. Бири М. Содиқовнинг ранг-тус билдирувчи сўзларга бағишланган кандидатлик диссертацияси бўлиб, унинг I боби шу сўзларнинг семантик структурасини таҳлил қилишдан иборатдир³⁴. Иккинчиси эса Д. Х. Бозорованинг кандидатлик диссертацияси бўлиб, у умуман туркий тиллардаги танаъзоси номлари ва уларнинг кўчма маъносини таҳлил қилишдан иборат³⁵. Унинг биринчиси ранг-тус билдирувчи сўзлар семантикасини оддий таҳлил қилишдан иборат бўлиб, ама-

³³ Бу ҳақда биз диссертация автореферати орқали ҳам танишиниши мумкин. Қаранг: Т. Алиқулов, Полисемия существительных в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент 1966.

³⁴ Қаранг: М. Содиқова, Слова, обозначающие цвет и окраску в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1963.

³⁵ Қаранг: Д. Х. Базарова, Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1967.

лий қимматга эгадир. Иккинчи илмий ишда эса маълум даражада назарий масалаларга қисман уриниб кўрилган. Аммо унинг назарий қарашлари анча чалкашликлардан иборат. У кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни метафора ва метонимия деб кўрсатади. Шунингдек, уларнинг аралаш усули ҳам мавжуд эканлигини қайд этади. Турган гапки, аралаш усул ҳақидаги фикр асоссиздир. Чунки икки нарса ўртасида ҳам алоқадорлик, ҳам ўхшашлик бўлиши мумкин эмас. Буни Д. Х. Бозорова келтирган факт ҳам тасдиқлай олмайди³⁶. Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар ҳам фақат метафора ва метонимиянинг ўзидангина иборат эмас. Автор яна кўчма маъно ҳосил/бўлишига конъюнкционализацияни ҳам аралаштириб юборган³⁷. Биз бу ҳақдаги танқидий таҳлилларимизни асосий қисмда берамиз.

Шундай қилиб, полисемия, бошқа тиллар сингарни, ўзбек тилида ҳам атрофлича, монография шаклида ишлаб чиқиш учун объект бўлиши лозим. Унинг ўзбек тилида бир қанча ёндош ҳодисалари мавжуд. Кўпгина ўринларда улар қориштириб келинади. Полисемиянинг ёндош ҳодисалардан фарқланувчи белгиларини аниқлаб чиқиш зарур.

Шу вақтгача полисемиялар классификация қилинмаган. Бу эса умуман тилшуносликка хос ҳолатдир. Баъзи уринишлар бўлса ҳам у полисемантик сўз структурасига оид масалалар даражасидан нари ўтмаган.

Полисемантик сўз структураси маълум даражада ўрганилган бўлса ҳам, уни мукамал деб бўлмайди.

Полисемияни юзага келтирувчи ҳодисаларга тилшуносликда кўп уринилган бўлса ҳам, у бир ёқлама бўлиб қолган.

Шуларни назарда тутиб, ўзбек тилидаги полисемияни қуйидаги бобларга бўлиб ўрганилишини маъқул деб топдик:

1. Полисемия ва унга ёндош ҳодисалар.
2. Полисемиянинг юзага келиши.
3. Полисемия классификацияси.
4. Полисемияда сўз структураси.

³⁶ Қаранг: Д. Х. Бозорова, Ўша асар, 6, 13—14-бетлар.

³⁷ Қаранг: Д. Х. Бозорова, Ўша ерда, 8—12-бетлар.

ПОЛИСЕМИЯ ВА УНГА ЁНДОШ ҲОДИСАЛАР

Тилшунослигимизда полисемияларни ёндош ҳодисалар билан қиёслаб ўрганиш ва унинг доирасини аниқлашда анчагина ишлар қилинди. Бу ҳақда ёзилган француз, немис, инглиз, чех, рус ва ўзбек тилшуносларининг асарларини ҳам таъкидлаб ўтиш ўринлидир. Гарчи бу илмий асарлар полисемия ва унга ёндош ҳодисаларга бағишланган махсус монография ёки муҳим мақолалар тарзида бўлмаса ҳам, таркибида полисемияларни ёндош ҳодисалардан фарқловчи нозик белгиларни ўз ичига ола олган қимматли фикрларга эга. Бироқ мазкур асарларда полисемиялар баъзи ёндош ҳодисалардангина фарқлаб берилган. Шунингдек, уларда полисемиянинг омонимиядан фарқи ва фраза таркибидаги сўз маънолари полисемантик сўз структураси учун алоқасиз эканлиги ёритиб берилган. Биз бу асарлар ҳақида қуйироқда, ўз ўрни билан, тўхталиб ўтамиз.

Полисемантик сўзларнинг структураси фақат лексик маънолар билан ўлчанади. Бошқа маънолар эса полисемантик сўзларни вужудга келтира олмайди. Шунингдек, маълум полисемантик сўзнинг маъно структурасини таркиб топтирувчи лексик маънолар миқдори билан унинг луғат мақоласида қайд этилган маънолари миқдори тенг келиши ҳам шарт эмас. Чунки луғат мақоласида сўзнинг лексик маънолари қаторига бошқа маъноларни ҳам санаб, қўшиб кетишни луғатчилик викор эммайди. Таржима луғатларида эса, таржима имкониятига қараб, лексик маъноларни бир-бирига қўшиб бериш ҳам мумкин. Бунинг устига, луғат мақолазида луғатчининг субъекти, билим савияси ҳам қим роль ўйнайди. Афсуски, назарий билимга эга

лар лугатчилик билан жуда кам шуғулланишади. Лугатчиларнинг кўпчилиги практик кишилардир.

Полисемияларга тилнинг кўпгина ҳодисалари қориштириб юборилади. Полисемия билан чалкашликни юзага келтирувчи ёндош ҳодисалар «асосан қуйидагилардир:

- 1) конверсия, 2) омонимья, 3) фраза.

Полисемия ва конверсия

Полисемия маълум бир сўзнинг бир неча лексик маъноларга эга бўлиши ҳодисаси¹ бўлса, конверсия маълум бир сўзнинг ҳеч қандай аффикс олмаган ҳолда бошқа сўз туркуми вазифаси билан келиши ҳодисасидир². Полисемия лексик маъноларнинг ҳосил бўлиши натижасидир. Лексик маънолар эса маъно кўчиши йўли билан ҳам ҳосил бўлади. Мана шу кўчма маъно ҳосил бўлишининг баъзи томонлари эса конверсиянинг баъзи томонларига ўхшаб кетади.

Метафора йўли билан кўчма маъно ҳосил бўлишининг конверсияга ёндош ҳолатлари мавжуд.

СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Л. А. Булаховский метафорани изоҳлаб: «...аташнинг белгига қараб кўчишидир»³,— дейди. Демак, «ёндош-

¹ Қаранг: А. А. Реформатский, Введение в языкознание М., 1960, стр. 52; 1967 йилги нашрида 75—76-бетлар; О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, стр. 104; Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960; Е. М. Галькина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, ч. I, М., 1962, стр. 29—30; О. Азизов, Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, стр. 60; Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапукевич, Современный русский язык, М., 1964, стр. 14; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, стр. 125; О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966; М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, Ўзбек тили, Тошкент, 1962, стр. 23; 1966 йилги нашрида 22-бет; Т. Алиқулов, Полисемия существительных в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1966, стр. 5; Ҳозирги ўзбек адабий тили, I том, Ғ. А. Абдурахмонов таҳрири остида, Тошкент, 1966, 114-бет.

² Қаранг: А. А. Реформатский, Ўша асар, 64-бет; О. С. Ахманова, Ўша лугат, 202-бет; И. В. Арнольд, Лексикология современного английского языка, М., 1959, стр. 128.

³ Қаранг: Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II М., 1954, стр. 57.

ловчи билан номдошланувчи, яъни объектлар маълум белгисига нисбатан ўзаро ўхшаш бўлгани учун, биринчисининг номи иккинчисини ҳам ифодалайдиган бўлиб қолса, метафора юзага келган ҳисобланади. Кўриниб турibdiki, бунда белги асосий ўринда туради. Бу белги объектларнинг хусусияти, ташқи кўриниши, вазифаси ва ҳоказоларига нисбатан бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам баъзи тилшунослар, кўпинча адабиётшунослар метафора билан конверсиянинг белги негизида юзага келган турларини қориштириб юборадилар. Белги негизида юзага келган конверсиялар конверсиянинг от туркумига оид сўзлар адъективацияси тури доирасига хос бўлади. Туркий тилларда нарса ёки воқеликнинг муҳим белгиларини шу нарса ёки воқеликнинг номи билан аташ актив ҳодисадир. Мана шу ҳодиса натижасида от туркумига оид сўзлар адъективацияси билан метафорани қориштириб юбориш ҳоллари учрайди. Шу ўринда ўзбек адабиётшунослигининг кўзга кўришган назариётчиси, филология фанлари доктори Н. Султоновнинг метафора учун келтирган мисолини таҳлил қилиб кўрамиз, яъни: *пўлат билак, ипак соч*. Автор мазкур бирикмалардаги *пўлат, ипак* сўзларида метафора юзага келган, деб кўрсатмоқчи бўлади⁴. Аммо бу ўринда *пўлат, ипак* сўзларида ҳеч қандай семантик ўзгариш содир бўлмади, балки адъективация содир бўлди. Яъни номдошловчи билан номдошланувчи ўхшаш бўлгани учун ном кўчиши—кўчма маъно ҳосил бўлиши юзага келгани йўқ. Балки *пўлат, ипак* сўзлари ўзлари ифодалаган нарсанинг белгисинигина ифодалаб келди, яъни сифатлик хусусиятига эга бўлиб қолди. Тилшуносликда бу ҳодиса адъективация дейилади⁵.

Бош сўзи ҳисобида ҳосил бўлган метафорага мисол келтирамиз. Уни *пўлат, ипак* сўзлари ҳисобида содир бўлган ҳодисага ҳам қиёслаб кўрамиз. *Бош* сўзи асосан 'қалла' маъносини англатади. Кейинчалик метафора йўли билан келиб чиқиш, тарқалиш жойи маъносини ҳам ортирди. Улар (ҳар икки маъно) ифодалаган тушунча маълум нарсаларнинг бошланиш қисми белгисига эга эканлиги билан ўхшаш бўлганлиги учун, метафорага

⁴ Қаранг: Назар Султон, Адабиёт назарияси, Т 1939, 55-56-бетлар.

⁵ Қаранг: О. С. Ахманова, Ўша дугат; Ж. М. Ўша дугат

асос бўлган. Демак, метафоранинг ҳам асос, ҳам кўчма маъноси объектлари ўзича иккита мустақил ҳолатдадир. Бироқ улар ўртасида қандайдир ўхшашлик мавжуд. *Пўлат*, *ипак* сўзларида содир бўлган адъективацияда бундай эмас. Улар аввал маълум нарсани англатар эди. Кейин унинг белгисини ифода этиб келадиган бўлди. Яъни *бош* сўзидаги каби ўз объекти белгисига ўхшаш белгили нарсани ҳам ифода этувчи бўлиб қолмаган, балки фақат ўз объектининг белгисини ифода этадиган бўлди. *Бош* сўзида ҳам ўзи ифода этган нарсанинг белгисини ифода этиш вазифасини олиш ҳодисасини, яъни адъективацияни учратиш мумкин. Масалан, *бош жой*, *бош қисм*. Бу бирикмалардаги *бош* сўзи ҳам 'калла' лексик маъноси объектнинг белгисини ифодаси билан *жой*, *қисм* сўзларининг сифатловчиси вазифасини ҳам бажарган. Шунга ўхшаш *пўлат билак*, *ипак соч* бирикмаларида ҳам *пўлат*, *ипак* сўзлари белги билдирувчи маънолари воситасида сифатловчи вазифасини ўтаган. Демак, мазкур сўзлар сифат туркумига ҳос вазифани бажарган. Метафоранинг асос маъноси қайси туркумда бўлса, кўчма маъноси ҳам шу туркумга оид бўлиши шарт. Бу ҳақда *бош* сўзида содир бўлган метафоранинг ҳар икки (асос ва тобе) маъносига эътибор берish мумкин. Адъективацияда эса сўз сифатга кўчиши мумкинлигини кўриб ўтдик. Уларда янги маъно юзага келмай, балки маъно ўзгармаган ҳолда, ўз объектини англатиб туриб, унинг белгисини воситасида сифатловчилик вазифасини ўтаб келар экан. Хуллас, метафора ва адъективация ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ⁶. Конвер-

⁶ Метафора ва адъективация ҳодисалари қориштириб юборилганлигини ўзбек адабиётшунослигида ҳам, тилшунослигида ҳам учратиш мумкин. Қуйида намуна келтирамиз, Метафорага Я. Пинхасов берган мисол: *бош булаклар* бирикмасидаги *бош* сўз. Я. Қаранг: Я. Пинхасов, Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси, Тошкент, 1960, 14-бет. Проф. С. Усмонов берган мисол: *кумуш ҳаво*, *гул боғ* бирикмаларидаги *кумуш*, *гул* сўзлари. Қаранг: С. Усмонов, Метафора, „Ўзбек тили ва адабиёти“, 1964, 4-сон, 35-бет. Л. Абдуллаева *Тулки, чайн, айиқ, шер, ит, илон* каби сўзлар сифат вазифасида келишини кўрсатади. Қаранг: Л. Абдуллаева, Метафоралар ва уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар, „Ўзбек тили ва адабиёти“, 1964, 1-сон, 63-бет. Ф. Камолов берган мисол: *бодом қовоқ*, *олтин куз*, *кумуш қиш* бирикмаларидаги *бодом*, *олтин*, *кумуш* сўзлари. Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1 том, 110-бет. Адабиётшу-

сияшнинг бир тури бўлган адъективация билан метафора ўргасида ҳеч қандай умумийлик йўқ ва адъективация янги лексик маъно ҳосил қилмас экан, у полисемия билан ҳам умумийликка эга эмас.

Синекдоха йўли билан кўчма маъно ҳосил бўлишнинг конверсияга ёндон ҳолатлари мавжуд.

Адъективация баъзи ҳолларда синекдоха билан ҳам қоринтирилиб юборилиши мумкин. Маълумки, синекдохаларда бутун номи билан асосий белгиси ҳисобланган бўлагини ҳам аташ ҳодисаси мавжуд. Адъективация ҳам, кўи ҳолларда, парсанинг номи билан унинг асосий белгисини аташ патижасида юзага келади. Айниқса, туркий тилларда ранг номлари учта тараққий замаганлиги от туркумига онд сўзларнинг ранг билдирувчи сифатларга кўчиши учун сабаб бўлиб келмоқда. Худди шу йўл билан гул номини билдирувчи *гунафша* сўзи ҳам сифатга кўчган, яъни *гунафша* сўзи мазкур гулга хос рангни ифодаловчи маънога ҳам эга. Мисолларга назар ташланг: *Меҳрихон стакандан гунафша олиб, эрининг димоғига тутди* (С. Аҳмад). *Бу ерининг тошлари майда, қум аралаш бўлиб, сариқ, гунафша, қизилни суллар ва гилёҳларга бой* (Ҳ. Назир)

Бу мисолда *гунафша* ўсимлиги номи билан унинг ранги ҳам аталган. [Шу жиҳатдан бу ҳодиса синекдохага ўхшаб кетади. Чунки ранг шу рангга оид бўлган парсанинг қисми эмасмикин? Худди шу ҳодисага ўхшаш *ўсма* сўздан кўчма маънонинг ҳосил бўлиши синекдохага киритилади. Чунки *ўсма* сўзи ўсимликни билдиради, яна ўша ўсимликдан сиқиб олинган рангли суяқликни ҳам ифода этади. Масалан, *ўсма қўймоқ, яқини қоладиган ўсма* ва ҳоказо. Мазкур суяқлик ўсма ўсимлигининг таркиби — қисмидир. Аммо *гунафша* сўзи юқоридagi икки маънога эга бўлгани билан, у синекдохани юзага келтирди, деб бўлмайди. Чунки рангли суяқлик ўсимликнинг таркиби — қисми, шунинг учун *ўсма* сўзи ҳисобида синекдоха юзага келган; аммо ранг эса гулнинг (умуман, ҳар қандай парсанинг ҳам)

носликка онд лугатда келтирилган мисол: *Олтин водий, ўт юрак, тош қулид, нулат тиллак* бирикмаларидаги *олтин, ўт, тош, нулат* сўзлари. Қаринг: А. Ҳомидий, Ш. Абдуллаева, С. Иброҳимова, Адабиётшунослик терминлари лугати, Тошкент, 1967, 111-бет.

таркиби — қисми бўла олмайди. Шу туфайли *гунафша* сўзи ҳисобида синекдоха юзага келмаган.

Бу ҳодисаларнинг яна бошқа туб фарқлари ҳам мавжуд. Синекдохаларда бутуннинг номи билан аталган бўлак ҳамма вақт ўша бутуннинг маптийкий бир қисми бўлиши шарт. Масалан, юқорида қайд этилган рангли суюқлик ҳеч вақт ўсма ўсимлигидан бошқа нарсанинг қисми сифатида қаралмайди. [Адъективацияда эса ранг бирор нарсанинг номи билан аталган, ҳар қандай нарсанинг ҳам шундай ранги бўлса, уни ифодалайверади. Масалан, *гунафша нур*, *гунафша сийёҳ* ва ҳоказо. Шунинг ўзи ҳам нарса ва унинг белгиси, нарса ва унинг қисми эмаслигини тасдиқловчи далилдир.

Нарса номи билан унинг рангини аташ синекдоха бўла олмаганидан кейин, турган гапки, нарса номи билан унинг ҳар қандай белгисини аташ ҳам синекдоха бўлиши мумкин эмас. Масалан, *тулки одам*, *елим бола*, *лочин чайқовчи*, *шер жангчи* каби бирикмалардаги *тулки*, *елим*, *лочин*, *шер* каби сўзлар вазифаси ўзгариши назарда тутилиши керак⁷. Тилдаги мазкур ҳодиса ҳам синтактик адъективацияга оиддир. Демак, у кўчма маъно ҳосил қилувчи синекдоха билан ҳеч қандай алоқага эга эмас, лексик маъно ҳосил қилмайди ва полисемантик сўзнинг вужудга келиши учун ҳам роль ўйнамайди.

Нарсадан унинг белгисига номнинг кўчиши каби белгисидан нарсага номнинг кўчиши, яъни сифат субстантивацияси ҳам синекдохага тенг эмас. Масалан, *чўлоқ*, *чиноқ*, *тиртиқ* каби сифатлар билан [одами аташ синекдоха бўла олмайди. Шунингдек, киши ва нарсаларни ташқи белги, касалликлари ва анорматик ҳолатлари номи билан аташ ҳам шунга ўхшаш ҳодиса деб қаралмоғи лозим. Худди шу нуқтаи назардан, Т. Алиқуловнинг поэтик синекдоха ҳақида фикр юритиб, «характерли белгиси номи шахсни ифодалайди»⁸, деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Чунки белгиси номи билан нарса ёки кимсани аташ тилшуносликда синтак-

⁷ Л. Абдулаева бу ҳодисани метафора деб кўрсатган эди. Бу ҳақда аввалги бетлардаги иловаларга эътибор беринг.

⁸ Қаранг: Т. Алиқулов, Синекдоха йўли билан полисемияларнинг вужудга келиши ҳақида, „Ўзбек тили ва адабиёти“, 1965, 3-сон, 32-бет.

тик суостантивация ҳодисаси деб қаралади⁹. Синтактик суостантивация натижасида эса янги лексик маъно ҳосил бўлмайди. Чунинчи *чўлоқ, чиноқ, тиртиқ* каби сифатлар билан кишини атаида улар янги маъно бермайди, балки ўз маъноси билан белги англатаётган бўлаверади. Белги мансуб бўлган парса ёки кимса эса пўтқ контексти ёки шароитидан мантиқан англашилади. Демак, синтактик субстантивация янги лексик маъно ҳосил қилмас экан, кўчма маъно ҳосил бўлиши ва полисемияларнинг юзага келиши билан ҳам мутлақо алоқаси йўқ.

Юқорида конверсиянинг кўчма маъно ҳосил бўлишига ўхшаб кетадиган барча синтактик турларини кўриб ўтдик. Кўчма маъно ҳосил бўлиши соф семантик ҳодиса бўлса, конверсиянинг синтактик тури эса сўзларнинг синтактик вазифаларидаги ўзгариш бўлади. Шунинг учун ҳам, кўчма маъно ҳосил бўлиши кўп маъноlilikни, яъни семантик ҳодиса полисемияни юзага келди тиргани ҳолда, сўзларнинг синтактик вазифаларидаги ўзгариш, яъни янги синтактик вазифа орттириши полисемия — кўп маъноlilik билан ҳеч қандай алоқаси йўқ бўлиб чиқди.

Сўзлар конверсиясида ҳам семантиканинг айрим жараёналари содир бўлиши, яъни сўзлар конверсияга учрагач, улар семантик жиҳатдан суриллиши, кенгайиши ёки тарайиши, конкретлашини мумкин. Бу эса конверсияга учраган сўзнинг асос маъноси моҳиятининг йўқолишига олиб келади. Лекин бу ҳодиса ҳам кўчма маъно ҳосил қилмайди.

Ҳаракат номи билан шу ҳаракат ҳосиласи бўлган воқеликнинг аталиши (*тўй-//тўй ва кўч-//кўч* каби) белгисиз номи билан предметнинг аталиши (*кўк //кўк* ка

⁹ Парсанинг белгисини ифодаловчи ном, яъни сифат туркумига оид сўз мазкур парсанинг айнан ўзини ҳам помлаб келади. Бу ҳодиса синекдоха эмас, деб кўрсатдик. Ташиқли қозоқ тилшуноси Г. Г. Мусабоев эса контекстда қисқартирилган аниқлаштириш вазифасини ҳам уз устига олган аниқловчи синекдохага киритади, яъни синтактик суостантивация билан синекдохани тенг қилиб кўяди. Масалан, *көп қорқытады, терек батырады* жумласидаги *көп* ва *терек* сўзларининг синтактик субстантивациясини синекдоха деб кўрсатган. Ваҳоланки, кўп билан халойиқ ва терек билан кўл тушуичалари ўрасида ҳеч қандай ажралмас таркибийлик йўқ. Қаранг: Г. Г. Мусабоев, Современный казахский язык, I, Лексика, Алматы, 1984, стр. 26.

метонимия бўла олмайди. Маълумки, туркий туб сўзлар феъл ва ном жуфтликларидан иборат. Буни кўпгина туркологлар қайд этиб ўтган¹⁰. Феълнинг йўлдоши фақат от туркумига онд сўзлардан иборат экаплигини кўриш мумкин¹¹. Бундай жуфтликларнинг ҳаммаси феъл тараққиёти натижасидир. Аммо феъл туркумига онд сўзлар тараққиёт натижасида бошқа туркумларга онд сўзларни ҳосил қилса, у метонимия эмас, балки феъл конверсиясидир. Чунки феълдан ноль аффиксация натижасида бошқа туркумга онд сўз ясаляпти. Ноль аффиксация натижасида сўз ясаш конверсия деб аталади.

Кўк (ранг) ва *кўк* (ҳаво) сўзларидаги семантик боғланиш ҳам метонимияга ҳос эмас. Бу ҳодиса аввало кўрсатилганидай, белгиси номни билан нарсага аташ бўлмай, балки нарса номни билан белгини аташдир¹². Демак, *кўк/кўк* эса адъективация натижасида юзага келган сўз жуфтлигидир. Адъективация, турган гапки, метонимия билан тенг эмас. Адъективация ҳам конверсиянинг бир тури эканлиги юқорида айтиб ўтган эдик.

¹⁰ *Қаранг:* Г. В ам берн, Этимологический словарь, Предисловие, и. 17; П. М. Мелниоранский, Памятник в честь Каль-Тегина, ЗВО, т. XII, вып. II—III, СПб, 1899, Примечание 22; И. А. Батманов, Грамматика киргизского языка, вып. II, Имена, Фрунзе, 1940, стр. 5; С. А. Джафаров, Лексика современного азербайджанского языка, Автореферат док. дисс., Баку, 1959, стр. 10; И. А. Абражеев, П. А. Данилов, Р. И. Бигаев, Очерки по сопоставительной грамматике русского и узбекского языков, Ташкент, 1960; стр. 189; А. Юлдашев, Критики и библиография, „Русский язык в национальном школе“, М., 1960, стр. 83; А. Г. Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I. Аффиксация, Док. дисс., Ташкент, 1955, стр. 319—360; С. Усмонов, Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимлар ва синонимлар, тўп. „Илмий асарлар“, ТГПИ, XII чиқ. 1959, 48-бет; Б. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, ч. I, Фрунзе, 1959, стр. 63—84; Қ. Аханов, Қазақ тіліндегі омонимдер, Алматы, 1958, 34-бет; Э. В. Севортян, Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, стр. 365—373.

¹¹ Бу ҳақда биз бошқа ишимизда мулоҳазаларимизни тўла баён этганимиз, *Қаранг:* М. Миртожнев, Дастлабки омонимларнинг вужудга келиши, тўп. „Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари“, IV китоб, Тошкент, 1961, 439-бет.

¹² *Кўк* сўзининг тараққиёти ҳақида бошқа ишимизда муфассал таҳлил берган эдик. *Қаранг:* Мирзаниз Миртожнев, Ўзбек тилида лексик омонимларнинг вужудга келиши, Канд. дисс., Тошкент, 1963, 71-бет.

Сўз конверсияси бу ўринда фақат синтактик вази-
фани ўзгартирини билангиша чегараланган эмас. Сўз
бошига туркумга кўчгач, семантик жиҳатдан ҳам, яъни
фезълар отга кўчгач, ўша фезъдан ашланган хара-
кат билан боғлиқ жараён номи бўлибгиша қолмай, ўзга-
риб кетган. *Тўйи-, кўчи-* фезълари отга кўчса, тўюв, кў-
чув маъноларига эга бўлиши керак эди. Ваҳоланки,
тўйи- фезълининг йўлдоши фезъ маъноси билан боғлиқ
бўлган маросим маъносини, *кўчи-* фезълининг йўлдоши
фезъ маъноси билан боғлиқ бўлган ашёлар маъносини
берган. Сифат туркумга кўчган *кўч* сўзи эса ўз маъно-
сини кенгайтириб юборган.

Сўз конверсияга учрагач, бундай маъно ўзгариши-
нинг содир бўлиши сўзнинг полисемантиклиги учун
асос бўла олмайди. Чунки унинг конверсияси янги маъ-
но орттиргач, у мутлақо янги сўзга айланади. Янги сўз
маъноси эса ўзи учун асос бўлган маънони ифода этув-
чи сўзнинг семантик структурасига кирмайди.

Конверсия натижасида янги сўз ҳосил бўлиши тил-а
шуносликда лексик конверсия дейилади. Кўриб ўтдик-
ки, лексик конверсиянинг ҳам полисемия билан ҳеч
қандай алоқаси йўқ.

Конверсиянинг яна бир шундай тури борки, унда сўз
ёрдамчи сўзга айланади. Бу ҳодисани ҳам баъзи тил-
шунослар кўчма маъно ҳосил бўлиши билан қоришти-
риб юборишади.

Филология фахлари доктори С. Усмонов ва фило-
логия фахлари кандидати Д. Бозоровлар мустақил
маъноли сўзларнинг ёрдамчи сўзга айланишнинг мета-
фора деб тушунадилар. С. Усмонов *яқин* сўзи каби
модальликка ўтган *аввал, кейин, қараб, томон, кўра, ост,*
уст, си, бош, ич, орқа каби кўмакчиликка ўтган сўзлар-
ни метафора йўли билан грамматик алоқа воситаси
сифатида қўлдан имкониятига эга бўлади, деб кўрса-
тади. Д. Бозорова эса *тоғ боши, дарё боши, дарахт*
боши каби бирикмалар билан бир қаторда *том боши,*
йўқ боши бирикмаларида ҳам *бош* сўзнинг қўллани-
шини метафоранинг бир кўриниши, яъни натижаси деб
талқин этади¹³. Метафора эса сўзнинг лексик маъно-

¹³ *Қаранг:* Д. Х. Балзарова, Семантика наименований
частей тела и животных от них в тюркских языках, Автореферат
канд. дисс., Ташкент, 1967, стр. 8-9.

лари асосида лексик характердаги янги кўчма маъно ҳосил бўлишидир. Сўзнинг ёрдамчи сўз вазифасида қўлланиши, яъни ёрдамчи сўз ҳолатига кўчиши эса бошқа ҳодиса. Сўзнинг ёрдамчи сўз ҳолатига кўчиши эса, унинг лексик маъноси йўқолиб, грамматик маънога эга ҳолатда, шу маъно ҳисобида қўлланишидир. Бу тилшуносликда аллақачон тап олинган ҳодисадир.

С. Усмонов келтирган мисолни таҳлил қилиб кўрамиз: *Кампир тоғора бошида туриб, чақалоқни осутмоқчи бўлар эди* (Ф. Гулом). Бу мисолдаги *бошида* сўзи «олдидаги жойда» маъносида иш-ҳаракатни ифодаловчи сўзни ўрни билдирувчи сўзга боғлаш учун хизмат қилган. Унинг ўзида лексик маъно йўқ. Мазкур ёрдамчи сўзга ҳос маъно *бош* сўзининг лексик маъноларидан метафора йўли билан ҳосил бўлиши учун эса унинг лексик маъноларидан асос бўла олувчиси йўқ. Яъни *бош* сўзининг лексик маънолари ифода этган тушуничага ўхшаш учун тоғоранинг каллага ҳам, бошланишга ҳам, учга ҳам, тепага ҳам, юқорига ҳам ўхшаш ҳеч нарсаи йўқ. Тоғора — довра шаклга эга оғизли нарса. Бунинг устига *тоғора бошида* дейилганда, унинг маълум жойи ёки томони ҳақида конкрет ўрни билдираётгани ҳам йўқ. Унинг ҳузурдаги қаер ҳақидадир гап борапти. Бироқ барибир жой тоғора билан боғлиқ ҳолда англашлади. Унинг ўрни экинчи формал ифода этишда *бошида* кўмакчиси восита бўлади. *Бошида* кўмакчиси *бош* сўзидан метафора йўли билан ҳосил бўлмаган. Бу

«Қаранг: Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, ч. II, М., 1963, стр. 85—86; А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, I—II, Харьков, 1888, стр. 25; А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, М.—Л., 1941, стр. 432; А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, стр. 37; И. И. Мещанинов, Члены предложения и части речи, М.—Л., 1946, стр. 296; М. И. Стеблин-Каменский, К вопросу о частях речи, «Вестник ЛГУ», № 6; Серия общественных наук, 1954, стр. 155; Уша автор, Грамматика норвежского языка, М.—Л., 1957, стр. 150—152; Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, М., 1957, стр. 67. Д. П. Шмелев, К вопросу о «производных» служебных частях речи и междометиях, «Известия АН СССР, ОЛЯ», 1961, т. XX, вып. 6, стр. 504; А. Хожиев, Ўзбек тилида кўмакчи феъллар, Тошкент, 1966, 18-бет; Е. Т. Черкасова, Переход полнозначных слов в предлоги, М., 1967, стр. 11; Л. Н. Гвоздев, Современный русский литературный язык т. I, М., 1967, стр. 412—414.

тақдирда кўмакчи қандай юзага келди, деган савол туғилгани мумкин. Биз *тогора* сўзини бошқа сўз билан алмаштириб кўрамиз, *яъни чўққи бошида* бирикмасини таҳлил қилиб кўрайлик. *Чўққи* сўзи ифодалаган объектнинг боши бор. У чўққининг энг юқори қисмидир. Шу билан бирга, бу бирикмада *бошида* сўзи ўрни ифодаланиши ҳам мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам бирикма 'чўққининг энг юқори жойи' маъносини ифода этади. Демак, бирикмада *бошида* сўзининг лексик маъно ифодаси билан кўмакчи маъно ифодаси тенг ҳолатда келган, уни хоҳлаган томондан олиб тушувиш бирикма маъносига ҳалал бермайди. Бу ҳолат *дарахт бошида*, *тепа бошида*, *тоғ бошида*, *қир бошида* каби бирикмаларда ҳам бор. Бундан кўринадики, *бошида* сўзининг ёрдамчи сўз — кўмакчига айлангани мазкур бирикмалар доирасида содир бўлган. Уларда қаратқич қаралмишга конкретлик беришидан кўра, қаралмиш қаратқичдан англашилган маънони бўрттирувчи бўлиб қолган. Бу эса *бошида* сўзининг бирикмадаги ҳокимлик қимматининг йўқолишига сабаб бўлган ва у ўзи ҳокимлик қилган сўзга ўзига ҳокимлик қилган сўз ҳоким бўлиши учун воситачига айланган. *Бошида* сўзининг асосий морфемаси *бош* лексик маъносини йўқотиб, кўмакчи морфемаси *да* ўз грамматик маъносини сақлаб қолган, натижада мазкур сўз кўмакчи ҳолатига кирган. Кўмакчига айланган *бошида* сўзи *бош* сўзининг 'энг юқори жой' маъноси бўйича ўрни келишиги формасидан келиб чиққанлиги учун ҳам, у фақат жой-ўрнишигига кўрсатувчи грамматик восита бўлиб келади. Келишик қўшимчаси *-да* иш-ҳаракат билдирувчи от туркумидаги сўзларга қўшилса, шу формадаги сўзни бошқарган феъл ўша от туркумидаги сўздан англашилган иш-ҳаракатга нисбатан иштирок маъносини ифодалайди. Масалан: *теримда бўлмоқ*, *теримда юрмоқ*, *жангда юрмоқ*, *жангда қатнашмоқ*, *спортда ўзгариш* ва ҳоказолар. Келишик қўшимчаси ўрнида *бошида* кўмакчиси бошқарув бирикмаси учун восита бўлса, феълдан англашилган иш-ҳаракат от туркумидаги сўздан англашилган иш-ҳаракат бўлаётган жойда содир бўлаётганини билдиради. Масалан: *терим бошида турмоқ*, *терим бошида бўлмоқ*, *жанг бошида қатнашмоқ*, *спорт бошида юрмоқ* ва ҳоказолар.

Кўришю туркумики, *бошида* кўмакчиси ўзига хос грамматик маънога эга. У *бош* сўзинини 'энг юқори

жой' лексик маъносига мос келмайдиган лексик маъноли сўзларга ҳам қўшилиб, грамматик форма бераверадиган бўлиб қолган. Демак, унинг синтактик доираси кенгайган. Масалан: *дала бошида, сув бошида, хирмон бошида, таван бошида, йўқоқ бошида, супра бошида, иш бошида* ва ниҳоят *тоғора бошида* ва ҳоказолар¹⁵. Маълумки, ёрдамчи сўз ўз грамматик маъноси билан ўзи келиб чиққан мустақил сўзнинг лексик маъносига боғлиқ бўлмаган ҳолда синтактик алоқаларда восита бўлаверади.

Юқорида, *бошида* кўмакчиен ҳосил бўлиши ҳеч қандай метафоранинг натижаси эмаслиги кўриб ўтилди. Бироқ шуни инкор қилмоқчи эмаслики *бош* сўзининг 'калла' маъносидан 'энг юқори жой' маъноси ҳосил бўлиши метафоранинг натижасидир. Кейинги маъно билан қўлланган *бош* сўзининг ўрни келишиги формаси кўмакчи сўзга айланган. Бунинг метафоранинг натижаси деб эмас, *бош* сўзининг мазкур маъно билан қўлланиш доираси, шаронти натижаси ва лексик маънонинг йўқолиб, грамматик маънонинг тараққий этиши, деб қаралмоғи керак¹⁶. Бу ҳодиса тилшуносликда конъюнкционализация дейилади¹⁷.

С. Усмонов яна бир ўринда *бош* сўзининг саноқ инфодаловчи кўмакчига қўчишини эса синекдоха сифатида талқин қилади¹⁸. Масалан, *беш бош мол* бирикмасидаги *бош* сўзи бутун 'мол' маъносинда қўлланган, деб кўрсатилади. Бу ўринда эса *бош* сўзи *мол* сўзининг *беш* сўзига ҳокимлик қилиши учун бириктирувчи элемент вазифасида келган. Чунки *беш мол* деб бирикма тузиб

¹⁵ Д. Бозорова шу ҳодисани метафора деб кўрсатади. Бу билан у грамматик муносабатларни семантик ҳодисаларга қориштириб юборган. Яъни *тоғ бошидадан* кейин *тоғ бошида, ер бошида, сув бошида* каби грамматик формаларнинг келиб чиқиши қиёслаган натижаси эмас. *Қаранг:* Д. Х. Бозорова, *Ўша асар*, 9-бет.

¹⁶ С. Усмонов бошқа бир иншида, ёрдамчи сўзлар мустақил, сўзларнинг ўз лексик маъноларини йўқотиб, фақат грамматик маъно инфодалайдиган бўлиши натижасида юзага келганлигини алоҳида уқтириб ўтади. *Қаранг:* М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, *Ўзбек тили*, Тошкент, 1966, 161-бет.

¹⁷ *Қаранг:* О. С. Ахманова, *Ўша луғат*, 208-бет.

¹⁸ *Қаранг:* М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов *Ўша дарслик*, 25-бет.

бўлмайди. *Бош* эса *бешта мол* бирикмасидаги *та* саноқ сои кўшимчасининг грамматик маъносини бажариб келган.

Бош кўмакчиси учун *бош* сўзининг 'қалла' маъноси асос бўлган, чунки ҳар бир тирлик жонининг бир боши бўлади. Тирлик жон саноғи учун фақат унинг боши бирлик бўлиши мумкин. Турган гапки, *юз оёқ мол* деб бирикма тузиб бўлмайди. Чунки ҳар бир молда тўрт оёқ бор. Шунинг учун ҳам *бош* сўзи саноқ бирлиги сифатида кўмакчига айланган. Мазкур ўринда *бош* сўзи ҳеч қандай лексик маъно бермайди, фақат грамматик вазифани бажариб келади.

Кўмакчи феъллар ҳосил бўлишида ҳам ҳеч қандай маъно кўчиши бўлмайди. Бу ҳодиса ҳам от туркумига оид сўзларнинг кўмакчига айланиш ҳодисасига ўхшашдир. Шунинг учун ҳам бу ҳақда тўхтаб ўтирмаймиз. Бунинг устига ўзбек тилидаги кўмакчи феълларнинг этимологиясини кўрсатиб берувчи махсус монография ҳам нашр этилган¹⁹. У филология фанлари доктори А. Ҳожиев томонидан ёзилган бўлиб, унда бой фактик материаллар асосида ниҳоятда асосли хулосалар олинганга сурилган.

Феъл кўмакчиларнинг ҳосил бўлиши ҳам кўчма маъно ҳосил бўлишига мутлақо алоқасиз. Умуман, сўзлар кўмакчи вазифасига кўчар экан, лексик маъно ҳосил бўлмайди, балки мазкур сўздаги лексик маънонинг ўзи йўқолади. Полнсемантик сўзлар структурасини эса лексик маънолар ташкил қилади.

Демак, сўзларнинг кўмакчига кўчиши полнсемия билан ҳеч қандай алоқага эга эмас.

! Хуллас, полнсемия сўзларнинг бир туркум доирасидаги кўи маънолилиги ҳисобланади. Сўзларнинг бошқа туркумга кўчиши полнсемия учун роль ўйнамайди.

ПОЛИСЕМИЯ ВА ОМОНИМИЯ

Омонимияни юзага келтирувчи ҳодисалардан бири полнсемиянинг тараққиёти натижасидир. Демак, полнсемиянинг тараққиёти баъзан омонимияга ўтиш бўлар экан. Маца шу баъзи ўтинчи маълум тилда белгилаб чиқини бир бунга мос бўлмаган фикрларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. В. И. Абасов: «Бу икки ҳодиса

¹⁹ Қаранг: А. Ҳожиев, Ўзбек тилида кўмакчи феъллар.

маънолари ўртасида ҳеч қандай ироқлашиш бўлмайди ва омонимларнинг полисемантик сўзлардан келиб чиқиши учун асос ҳам эмас.

Иккинчи группа тилшуносларнинг полисемантик сўзлардан омонимларнинг вужудга келиши ҳақида айтган фикрларида жон бор. Улар полисемантик сўз маънолари ўртасида ўзаро боғланиш узилса, омоним вужудга келади, деб кўрсатадилар. Аммо улар бу узилиш қандай ҳолларда содир бўлиши ҳақида бирор фикрни ўртага ташлагадиларича йўқ. Урни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бундай узилиш натижасида полисемантик сўздан фақат лексик омоним вужудга келади. Шуларни назарда тутиб, биз бу ҳақда тўлароқ тўхтаб ўтмоқчимиз.

Полисемантик сўз тараққиёти натижаси омонимларнинг вужудга келиши учун асос бўла олади. Агар полисемантик сўз маънолари қуйидаги йўллар билан тараққий этса, унинг маънолари ўртасидаги алоқа узилади, яъни у бирдан ортиқ сўзга дифференциация бўлиб, омоним вужудга келади.

Лексик маъноларнинг тобеилик натижасидаги тараққиёти³⁰ полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқанинг узилишига сабаб бўлиши мумкин.

Маълумки, лексик маъноларнинг тобеилик натижасидаги тараққиёти полисемантик сўзлар вужудга келиши учун сабаб бўлади. Масалан, *мушт* сўзидаги маъно тараққиётига эътибор берайлик. Унинг биринчи маъноси «қўл учининг бармоқлари юмуқ ҳолати»дир. «Унинг зарби»ни ифода этувчи лексик маъно эса тобеилик натижасида ҳосил бўлган кўчма маънодир. Асос ва кўчма маъно учун мисоллар келтирамиз.

Қўрққан олдин мушт кўтарар (Мақол). Серсоқол дов аскар билан олишиб, икки мушт билан уни гаранглади. (Ойбек).

Мана шу асос ва кўчма маънолардан *мушт* полисемантик сўзи таркиб топган. Бу ўриндаги полисемантик сўзнинг мазкур маънолари ўртасидаги алоқа ниҳоятда равшан, яъни иккинчи — кўчма маънони генетик

³⁰ Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар ҳақида полисемантик юзага келтирувчи ҳодисаларга бағишланган II бобда муфассал тўхтаб ўтамиз.

маъносиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бундай полисемантик сўзлар маъноси ўртасидаги алоқанинг узилиши ҳам мумкин эмас.

Тобелилик натижасида ҳосил бўлган шундай кўчма маънолар ҳам борки, улар ҳосил бўлгач, шу маънода конкретликдан умумийликка тараққий этиш содир бўлади. Масалан, *ой* сўзида тобелилик натижасида кўчма маъно ҳосил бўлишига эътибор берайлик. Унинг биринчи маъноси 'ер йўлдоши'дир. Унинг 'ер атрофидан бир айланиб чиқишига кетган муддат' эса тобелилик натижасида ҳосил бўлган кўчма маънодир. Ой ҳаракатининг мана шу бир цикли тахминан 29 ярим кунга тенг. Шунинг учун ҳам қамара ойи даврий ҳолатда бир гал 29, бир гал 30 кун бўлиб келади. Лекин ҳозирги амалдаги ой эса бундай ҳисобга эга эмас. У 28, 29, 30, 31 кунга тенг ҳолатларда келади. Ҳатто, 1918 йил февраль ойи 15 кун бўлган эди. Мучал йилида 29, 30, 31, 32 кунлик ойлар бор. Жавза—32 кундан иборат. Бунинг устига бу ойлари оининг туғилиши ва тугаши билан мутлақо боғли бўлмаган ҳолда бошланиб, тугайди. Фақат қамара ойлариғина оининг туғилиши билан боғли ҳолда бошланиб, тугаши билан боғли ҳолда тамом бўлади. Демак, *ой* сўзининг тобелилик йўли билан ҳосил бўлган кўчма маъноси оининг ер атрофидан бир айланиб чиқишига кетган муддатига шартли равишда тенглаштириб олинган бўлса ҳам, у умумлашган ҳолда, ой ҳаракати цикли билан боғли бўлмаган ҳолда вақт ўлчови нфодаси бўлиб қолган. Шундай қилиб, *мушт* сўзининг кўчма маъноси 'муштининг зарби' бўлса, *ой* сўзининг кўчма маъноси эса фақат 'ой тугилиб тугашигача бўлган муддат' эмас, балки шу оралиқдаги муддатга тенглаша оладиган вақт ўлчови бирлигидадир.

Полисемантик сўз таркибидаги кўчма маъно тобелилик йўли билан ҳосил бўлган бўлса ва у шундай конкретликдан умумийликка тараққий этиб кетса, асос ва тобе маънолар ўртасидаги алоқа узилади. Яъни полисемантик сўз икки сўзга дифференциация бўлиб омоним вужудга келади. *Кун*, *чақирим*, *тил* каби омонимлар ҳам худди шундай йўл билан вужудга келган.

Демак, полисемантик сўз лексик маънолари ўртасидаги алоқа узилиши, омоним вужудга келиши ҳодисасининг биринчиси, полисемантик сўз кўчма маъноси-

дан бири тобелилик патижасида ҳосил бўлиши ва унинг конкретлиликдан умумийликка тараққий этиши экан³¹.

Полисемантик сўз маънолари фақат бош маъно тараққиётидангина иборат бўлмай, балки бош маънодан ҳосил бўлган кўчма маънодан ҳам ҳосил бўлади. Бу — бизга маълум. Сўз маъноларининг бундай ҳосил бўлиши жарасида ораллиқдаги бирор маъно вазифадошликнинг натижаси бўлиб қолади. Вазифадошлик йўли билан кўчма маъно ҳаётда эскириб қолган номдошланувчининг номдошловчини сиқиб чиқариб юбориши натижасида ҳосил бўлади. Натижада, номдошловчини ифода этувчи кўчма маъно йўқолиб, унинг ўрнига номдошланувчини ифода этувчи бошқа кўчма маъно қолади. Бу эса аввалги кўчма маънолар билан сиқиб чиқариб юборилган кўчма маънодан кейинги вазифадошлик натижасида ҳосил бўлган кўчма маъно ўртасида алоқа, яъни боғлиқлиқнинг узлишига сабаб бўлади. Полисемантик сўз вазифадошлик натижасида ҳосил бўлган кўчма маъно олдида дифференциацияга учраб, омоним вужудга келади. Бошқача қилиб айтганда, қандайдир йўл билан 1-маънодан 2-маъно ҳосил бўлади. 2-маъно ифодалаган объект ҳаётда эскиб қолиб, уни янги бир объект истеъмолдан суриб чиқарди ва эски объектнинг номи билан атала бошлади. Демак, сўзда янги объектни ифода этувчи 3-маъно ҳосил бўлди. 3-маъно 2-маъно билан боғлиқ бўлиб, 2-маъно 1-маънога туташар эди, бироқ 2-маъно йўқолиб кетган. Шунинг учун ҳам 1- ва 3-маънолар ўртасида боғлиқлик йўқ. 3-маъно эса мустақиллашиб, янги сўзга асос бўлган. Демак, полисемантик сўз 1- ва 3-маънолари асосидаги икки сўзга дифференциация бўлиб, омоним вужудга келган.}

Мисоллар келтирамиз:

Попук — ‘гажим, ип шокила’. Бу маънодан эса ‘икки учи шокилалари қозоғга ўралган ширалик’ деган маъно ҳосил бўлган. Аммо шираликни бундай усулда тайёрлаб, бозорга олиб чиқиш ҳаётда эскирди, ҳозир ширалик расми қозоғга ўраб чиқарилади. Демак, 2-маъно

³¹ Т. Алиқулов авторингиз айрим мисолларни ҳам тобелилик натижасига, ҳам омонимияга келтиргани учун, танқид қилганида шу хулосага назари тушмаган бўлса керак. *Қаранг:* Т е ш а А л и қ у л о в, Яна кўчма маънолар ҳақида, „Ўзбек тили ва адабиёти“, 1974, I-сон, 73-бет.

ўришга 3- 'расмли қоғозга ўралган ширалик' маъноси ҳосил бўлди. *Попук* сўзининг маънолари занжир ҳолида тутаниб туриши учун 2-маъно муносабатдан туриб қолган. Шунинг учун 'расмли қоғозга ўралган ширалик' маъноси ҳисобида янги *попук* сўзи ҳосил бўлиб, аввалги *попук* полисемантик сўзи икки сўзга дифференциация бўлиб, омонимга айланиб кетди.

Сув — 'тамсиз, ҳидсиз, оч ҳаворанг шаффоф суюқлик'. Шундай суюқликда эритилиб, каштачиликда 'буюмларга суртиладиган зарҳал бўёқ изи' ҳам мазкур ном билан аталади. *Сув* сўзининг кейинги маъноси метонимия йўли билан ҳосил бўлган эди. Кейинчалик, бу иккинчи маъно ифодалаган нақш тикма ёки илма орқали шакллантирила бошланди. Бунда, албатта бўёқ изига нисбатан каштачиликда ипак билан солишган нақшнинг гўзаллиги, нафислиги, чиндамлилиги муҳим роль ўйнади. Демак, *сув* сўзининг мазкур 2-маъносидан вазифадошлик натижасида 3- 'ингичка узун ҳошия шаклли ҳар қандай илма ёки тикма' маъноси ҳосил бўлди. Бу мисолда ҳам 2-маънони суриб чиқарган 3-маъно мустақил бўлиб қолган ва у янги *сув* сўзининг ҳосил бўлиши учун асос бўлган. Яъни аввалги *сув* полисемантик сўзи вазифадошлик натижасида кўчма маъно ҳосил қилган ўридан парчаланиб, дифференциация бўлиб, омоним вужудга келди.

Гап — кўчма маъноларидан бири *суҳбат* сўзига синонимдир. Ундан 'суҳбат учун йиғилиб туриш' маъноси ҳосил бўлган. Бу маънони эса 'бир жўранинг галма-гал уюштирадиган зиёфати' деган маъно суриб чиқарган ва ўзининг бошқа маънолар билан алоқаси узилиб, мустақиллашган. Худди шу ўрида *гап* полисемантик сўзи икки сўзга дифференциация бўлиб, омоним вужудга келган.

Батзи ҳолларда эса кўчма маъно эмас, балки генетик маъно вазифадошлик йўли билан яна бошқа бир кўчма маънони ҳосил қилади. Натижада, ҳар икки кўчма маънони ҳосил қилган генетик маъно вазифадошлик йўли билан кўчма маъно ҳосил бўлиш қонуни бўйича, қўллангани доирасидан сиқиб чиқариб юборилади. Икки кўчма маъно эса мустақиллашиб, улар ҳисобида эса янги сўзлар ҳосил бўлади. Шундай йўл билан полисемантик сўз икки сўзга дифференциация бўлиб, омоним вужудга келади. Мисол келтирамиз:

Ўқ сўзининг маъно тараққиёти худди шундай бўлган. У аввал камалакнинг отилувчи қисмини ифода этган. Ундан эса гилдирак ўрнаштириладиган асос маъноси ҳосил бўлган 2-маъно яшаб тургани ҳолда, 1-маъно ифодалаган объект эскиргани учун, отиш қуролининг порох, питра, гильза кабилардан иборат қисми объекти уни суриб чиқарди ва шуни ифода этувчи кўчма маъно *йқ* сўзининг генетик маъноси ўрнига келди. Натижада, икки кўчма маънони ўзига боғлаб турувчи генетик маъно йўқолиб, икки кўчма маъно мустақиллашиб кетди. Ўқ полисемантик сўзи эса: гилдирак ўрнатиладиган асос ва отиш қуролининг порох, питра, гилза кабилардан иборат қисми маъноли икки сўзга дифференциация бўлиб, омоним вужудга келди.

Демак, полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқа узилиши, омонимнинг вужудга келиши ҳодисасининг иккинчиси, полисемантик сўз маъноларидан бири вазифадошлик йўли билан тараққий этиб, кўчма маъно ҳосил қилини ва ўзи қўлланишдан чиқиб кетганлиги учун бевосита у орқали боғланиб турган маънолар алоқаси узилиб кетиши экан.

Полисемантик сўз маънолари ўзаро занжирсимон боғланишга эга бўлса, шундай боғланган маънолар ўртасидаги бирор маъно ё қўлланиш доирасидан чиқиб, ё кўчма маъносига тобе маъно бўлиб қолса, маънолар боғлиқлиги бузилади. Шу ўринда полисемантик сўз бирдан ортиқ сўзга дифференциация бўлиб, омоним вужудга келади.

Масалан, *дам* полисемантик сўзининг маъно структурасини таҳлил қилиб кўрайлик. Унинг маънолар занжиридан бири қуйидагича эди:

1. Нафас.
2. Пуркалган ҳаво.
3. Ҳаво пурковчи асбоб.

Бу маънолар ўзаро занжирсимон боғланишга эга. Уларнинг 1-сидан 2-си, 2-сидан 3-си метонимия йўли билан ҳосил бўлган. Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек тилида 2-маъно 3-маъно орқали тушуниладиган бўлиб қолган. Натижада, 'ҳаво пурковчи асбоб' маъноли янги *дам* сўзи ҳосил бўлиб, 'пуркалган ҳаво (*дам бермоқ*)' маъноси эса унинг структурасига оид бўлиб қолган. Шу ўринда эса *дам* полисемантик сўзи икки сўзга дифференциация бўлиб, омоним вужудга келган.

Дам сўзининг маънолар записиридан иккинчиси қуйидагича бўлган:

1. Пафас. *Дамини чиқармоқ.*
2. Пафас таъсири. *Дами ўткир домла.*
3. Таъсирчанлик. *Ҳамма ши унинг дамидан.*
4. Тиг қирраси. *Пичоқ дами.*

Бу маънолар ҳам ўзаро занжирсимон боғланишга эга. Уларнинг 1-сидан 2-си, 2-сидан 3-си, 3-сидан 4-си— барчаси ҳам метонимия йўли билан ҳосил бўлган. Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек тилида 3-маъно 4-маъно орқали тушуниладиган бўлиб қолган. Натижада ‘тиг қирраси’ маъноли янги *дам* сўзи ҳосил бўлиб, ‘таъсирчанлик’ маъноси эса унинг структурасига мосланган. Шу ўринда эса *дам* полисемантик сўзи яна икки сўзга дифференциация бўлиб, *дам* омоними таркибида яна бир сўз ортди.

Бу ҳодиса натижасида полисемантик сўзлар маънолари ўртасидаги алоқанинг узилиши ва полисемантик сўз дифференциация бўлиб, омоним вужудга келиши феъл туркуми учун характерлидир. Мисоллар келтирамиз.

Боқ полисемантик сўзи маъно структурасидаги бир занжирли боғланувчи лексик маънолар группасига эътибор берамиз. Улар қуйидагича:

1. Қара-.
2. Иқтисодидан хабар ол-.
3. Иқтисодини таъминла.

Бу маънолар ўзаро занжирсимон боғланишга эга. Уларнинг 1-сидан 2-си, 2-сидан 3-си метонимия йўли билан ҳосил бўлган. Бу маъноларнинг иккинчиси қўланиш доирасида ўз ўрнини йўқотиб қўйган. Баъзи ҳоллардагина *қўйга боқмабсиз* каби бирикмалар ичида учраш қилиши мумкин. Бироқ у ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда пассив фондга ўтиб кетгани учун, 1 ва 3-маънолар ўртасидаги алоқа узилиб кетган. Шу ўринда *боқмоқ* феълни дифференциация бўлиб, омоним вужудга келди.

Худди шу ўринда *сузмоқ* сўзининг маъно тараққиётидан полисемантик сўз вужудга келиб, бу полисемантик сўз маънолари алоқаси узилиб, омоним вужудга келиши ҳақида тўхташ ўтмоқчимиз. Қизиғи шундаки, *сузмоқ* полисемантик сўзи дифференциациялари беш мустақил сўзга ҳосил қилган, яъни таркибида беш сўз

бўлган омоним вужудга келган. *Сузмоқ* омоними таркибидаги сўзлар қуйидаги маъноларга эга:

1. Сув юзида ҳаракатланмоқ.
2. Сутдан қаймоқни ажратиб олмоқ.
3. Сузгичдан ўтказмоқ.
4. Идишга солмоқ.
5. Тарқатмоқ.

Кўришиб турибдики, бу сўзлар ўртасида ҳеч қандай семантик алоқа йўқ. Шунинг учун ҳам улар омоним таркибидаги мустақил сўзлардир³².

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, *сузмоқ* феъли семантик жиҳатдан тараққий этиб, полисемантик сўз сифатида тўла шаклланиб, ундан кейин, оралиқ маънолар тушиб қолиши натижасида, у беш сўзга дифференциация бўлмаган. Бу ҳодиса бирин-кетин турли даврларда турлича ижтимоий тараққиётнинг тилда акс этиши натижасида юзага келган.

Сузмоқ феълининг энг дастлабкиси ‘сув юзида ҳаракатланмоқ’ маъносидир. Буни эса *сузмоқ* феъли от туркумига онд юз сўзи билан йўлдош эканлиги эшланнинг ўзи кифоя. Чунки туркий туб сўзлар феъл+ном типиде, семантик жиҳатдан бир-бирларининг тасдиқлайдиган ҳолатда келади³³.

Мана шу ‘сув юзида ҳаракатланмоқ’ маъносига эга *сузмоқ* феълининг семантик тараққиёти ‘сутдан қаймоқни ажратиб олмоқ’ маъносини ўз ичига олган полисемантик сўз вужудга келиши учун сабаб бўлган, яъни сузувчи сув юзида, қаймоқ суг юзида бўлади. Сузувчи сурилганидай, қаймоқ сидирилади. Бу жараёнларнинг ўзаро ўхшашлиги метафора йўли билан кўчма

³² Энг сўнгги — 1959 йида нашр этилган „Ўзбекча-русча лугат“да бу сўзларнинг иккинчиси йўқ. Учинчи, тўртинчи, бешинчилари эса, бир сўзнинг турли маънолари сифатида қайд этилади. Шунингдек, уларни заъжир ҳолатида ўзаро боғлаб келувчи оралиқ маънолар ҳам келтирилмаган. Бу эса мустақил сўзларни суввий равишда бир полисемантик сўзга бириктиришдан бошқа ган эмас. *Қаранг:* Ўзбекско-русский словарь, под ред. С. Ф. Акабирова, З. М. Магнурова, А. Т. Ходжаханова, М., 1959, стр. 385.

³³ *Қаранг:* А. Г. Гулямов, Докт. дисс., 319—360-бетлар, Ё. М. Юнусалиев, Киргизская лексикология, ч. I, Фрунзе; 1959, стр. 63—84; А. Юлдашев, Критика и библиография, „Русский язык в национальной школе“, М., 1960, стр. 83; Э. В. Севортян, Африксы глаголообразование в азербайджанском языке, М., 1962, стр. 359—427.

маъно ҳосил бўлиши учун асос бўлди. Бу кўчма маъно 'сут юзидан сидирмоқ'дир. Аммо мақсад—бу эмас. Мақсад қаймоқни 'сутдан ажратиб олмоқ'. Шу мақсадни амалга оширишдаги бошланғич иш жараёнинини мазкур метафора йўли билан ҳосил бўлган кўчма маъно ифода этади. Шу кўчма маънони ифода этган объектнинг якуни, демак, қаймоқни сутдан ажратиб олмоқ экан. Мана шу мақсадни *сузмоқ* феъли билан ифода этиш метафора йўли билан ҳосил бўлган кўчма маъно тараққиёти, яъни ундан метонимия йўли билан кўчма маъно ҳосил бўлишидир. Метонимия йўли билан қаймоқни 'сутдан ажратиб олмоқ' кўчма маъноси ҳосил бўлди. Бу кўчма маъно объекти жараёнининг ўткинчи иш даври шу кўчма маъно учун асос маъно бўлган кўчма маънонинг объекти бўлиб қолди. Иккинчи маъно объекти мана шу ўткинчи жараён бўлганлиги ва эътиборга эга эмаслиги сабабли, шу кўчма маъно *сузмоқ* полисемантик сўзининг маъно структурасида ўз ўрнини сақлаб қола олмади. Натижада *сузмоқ* полисемантик сўзининг биринчи дифференциацияси содир бўлган, яъни иккинчи *сузмоқ* сўзи тилда мавжуд бўлиб қолган.

Сузмоқ сўзининг ўткинчи 'юзидан сидирмоқ' кўчма маъноси 'юзини ажратиб олмоқ' кўчма маъносининг метонимия йўли билан ҳосил бўлиши учун оралиқ ролини ўйнаган. Бу маъно бошқа *сузмоқ* сўзларининг маънолари келиб чиқishi учун асосий ролни ўйнаган.

Илгари суюқликнинг соф ҳолати олинмоқчи бўлса, у маълум вақт идишда сақлаб қўйилиб, типитилар эди. Унинг таркибида эриган ва унга аралашган моддалар қуйқаси тагига чўккач, юзидаги тиниқ қисми ажратиб олинарди. Мана шу жараён 'юзини ажратиб олмоқ' маъноси орқали ифодалана бошлади.

Кейинчалик эса суюқлик маълум тозаловчи буюмдан ўтказиб олинадиган бўлди. Натижада, *сузмоқ* феълининг мазкур маъноси ўрнида вазифадонлик йўли билан янги 'сўзгидан ўтказмоқ' кўчма маъноси ҳосил бўлди. Бу маъно унинг ҳосил бўлиши учун сабаб бўлган биринчи кўчма маънонинг тилда сақланмаганлиги ва иккинчи кўчма маъно суриб чиқариб юборилганлиги учун мустақиллашиш келти. Натижада, яна полисемантик сўз даражасигача тараққий этган дастлабки *сузмоқ* феъли дифференциацияга учради, яъни мустақиллашган мазкур маъно ҳисобига учинчи *сузмоқ* феъли ҳосил бўлди.

Сузмоқ феълининг мазкур ‘юзини ажратиб олмоқ’ маъносидан эса метонимия йўли билан ‘идишга солмоқ’ кўчма маъноси ҳосил бўлган. Асосий маънонинг йўқолиб кетиши бу маънонинг мустақиллашишига сабаб бўлди. *Сузмоқ* полисемантик сўзининг бу галги дифференциацияси эса ‘идишга солмоқ’ маъноли тўртинчи *сузмоқ* феълини ҳосил қилди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ‘сузгичдан ўтказмоқ’ маъноли *сузмоқ* феъли билан ‘идишга солмоқ’ маъноли *сузмоқ* феъли баробар ҳосил бўлган. Чунки бу икки феълнинг маъносини биргина *сузмоқ* феълида боғлаб турувчи ‘юзини ажратиб олмоқ’ маъноси сузгичдан ўтказмоқ’ маъноси орқали тилдан чиқариб юборилгач, улар ўртасида алоқа бўлмай қолди.

Бизга маълумки, мусаллас ва бўза каби ичимликлар тайёр бўлгач, тиштилади, тишги ажратиб олиниб, идишга солинади ва тарқатилади. Кўриниб турибдики, бу ўринда ‘идишга солмоқ’ маъноли *сузмоқ* феъли семантик тараққий этган. Ундан метонимия йўли билан ‘идишга солиб бермоқ’ кўчма маъноси ва шу маънодан яна метонимия йўли билан ‘идишларда тарқатмоқ’ кўчма маъноси ҳосил бўлди. Бу кўчма маънонинг аввалгиси (*Менга ҳам суз!*) тилда пассив бўлиб кетганлиги, яъни ‘идишларда тарқатмоқ’ маъноси билан *сузмоқ* сўзи қўлланганда, бу маъно асос маъно орқали тушунилмаслиги ‘идишга солмоқ’ маъноли *сузмоқ* феъли ҳисобида пайдо бўлган полисемантик сўзнинг дифференциацияга учрашига сабаб бўлди. Бу яна бешинчи бир ‘идишларда тарқатмоқ’ маъноли *сузмоқ* феъли ҳосил бўлишига олиб келган.

Демак, юқорида қайд этилган бешта *сузмоқ* феълининг генезиси бир экан. Улар биргина феълнинг семантик тараққиётидир. Семантик тараққиёт полисемантик сўзни вужудга келтириб турган бўлса ҳам, у ҳамма вақт дифференциацияга учраб турган ва бу ҳодиса полисемантик сўзнинг омонимга ўтиб кетиши учун сабаб бўлган.

Худди шу ҳодиса асосида четдан қабул қилинган полисемантик сўзлар ҳам омонимга ўтиб кетади. Бунда шундай бўлади. Қабул қилинувчи полисемантик сўз асли бир қанча маъноларга эга ҳолатда бирор тилда қайд этилади. Ўзбек тилига эса у икки-уч маъноси билангина қабул қилинади. Бу маъноларни ўзаро боғ-

ловчи маънолар эса мазкур тилда қолиб кетган бўлади. Бу эса қабул қилинган полисемантик сўз қабул қилинган ҳар бир маъноси бўйича мустақил сўзларга дифференциация бўлиши учун сабаб бўлади. Натижада, қабул қилинган полисемантик сўз омоним сифатида қайд этилади.

Масалан, ўзбек тилига араб тилидан *رَاسِم* (расм) сўзи қабул қилинган. Бу сўз арабларда беш маънога эга бўлган ҳолда, ўзбекларга фақат икки маъноси (1-сурат, 2-одат) билан келган³⁴. Бу икки маънони боғлаб турувчи маъно эса келмаган. Натижада, бу икки маъно ҳисобида ўзбек тилида икки *расм* сўзи қайд этилади. Демак, арабча *расм* полисемантик сўзи ўзбекчага қабул қилинган, омонимга ўтиб кетган.

Шунингдек, ўзбек тилига арабчадан *صِنْف* (синф) сўзи қабул қилинган. Бироқ бу сўзнинг бош маъноси қабул қилинмай, ундан ҳосил бўлган кўчма маъноларнинг иккитасигина ўзлаштирилган. Натижада, бу кўчма маънолар ўзбек тилида ўзаро ҳеч қандай алоқага эга бўлмай қолган. Яъни 1) 'ўқув йили босқичи', 2) 'жамоа табақаси' кўчма маънолари асосида икки синф сўзи ҳосил бўлган. Арабча *синф* полисемантик сўзи ўзбек тилига қабул қилинган, омонимга ўтиб кетди.

Демак, полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқа узлиши, омоним вужудга келиши ҳодисасининг учинчиси полисемантик сўз маъноларидан бирининг қўлланиш доирасидан чиқиб кетиши ёки пассив қўлланивчи маънога айланаб қолиши экан.

Бирор воқелик халқ фаразига биноан, бошқа бир нарсга ёки воқеликка алоқадор деб ўйлангани ҳам кўчма маъно ҳосил бўлиши, яъни полисемантик сўз вужудга келиши учун асос бўлади.

Мисол келтирамиз:

Тенки 'оёқ билан бериладиган зарб'. Шу ном билан 'без яллиғланиши' ҳам аталади. Бу маъно эса қадимги халқ табиоти доирасида *тенки* сўзининг биринчи маъ-

³⁴ *Қаранг*: Х. К. Баранов, Арабско-русский словарь, М., 1962.

посидан метонимия йўли билан келиб чиққан. Чунончи, ҳозир ҳам баъзи примчилар, ўз боласи шундай касалга йўлиқса, уни бир йўла иккита туққан хотинга олиб бориб, шифо тариқасида ўша касал ерига тептириб келадилар. Демак, мазкур биотик касалликни ифода этувчи маъно, ўша касални даволайди, деб ўйланган эмни ифода этувчи маънодан метонимия йўли билан ҳосил бўлган. Натижада, *тепки* сўзи полисемантик сўз бўлиб қолган.

Бод — ‘шамол’. Шу сўз билан ‘муқулда ўтадиган оғриқ касаллиги’ маъноси ҳам ифода этилади. Чунки қадимда бу касаллик шамол таъсиридан деб фараз қилинган ва шу алоқадор деб топилган ҳодисани ифода этувчи маънодан метонимия йўли билан ўша касалликни ифода этувчи кўчма маъно ҳосил бўлган. Натижада, *бод* сўзи полисемантик сўз бўлиб қолган.

Кўриб ўтдикки, юқоридаги сўз кўчма маъноларининг ҳосил бўлиши метонимия натижаси бўлган. Асос ва тобе маънолар алоқаси эса бирида шифо, иккинчисида сабаб деб фараз қилинган тушунчалар бўлган. Бундай фаразлар, одатда, нотўғри экаи исботлангунча яшайди ва кейин унутилади. Сўздаги унинг воситасида яралган кўчма маъно эса яшаб қолади, бироқ асос маъно билан боғлиқлиги фараз билан бирга йўқолиб кетади, кўчма маъно эса мустақиллашиб олади. Натижада, вужудга келган полисемантик сўз худди ўша еридан дифференциацияга учраб, омонимга айланади.

Демак, полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқанинг узилиши, яъни омоним вужудга келиши ҳодисасининг тўртинчиси полисемантик сўз маъноларидан бири ҳосил бўлганида, шу маъно ифодалаган объект фараздан иборат бўлиб, бу фараз ўз қимматини йўқотиб қўйиши экаи.

Туркий тиллар, шу жумладан ўзбек тилида ҳам, нисбат орттирган феъллар семантик тараққий этишга мойил бўлади. Нисбат орттирган феъллардан кўчма маънолар ҳосил бўлганда, кўчма маъно ҳамма вақт нисбатлик формасидан холи бўлади. Баъзи ҳолларда феълнинг сақлашиб қолмайдиган маъносига асосланган нисбат формасидан ҳам кўчма маъно ҳосил бўлади. Бундай ҳолларда кўчма маъно нисбат формасидаги феъл маънолари билан алоқасини йўқотади, мустақиллашиб кетади.

Мисоллар келтирамиз:

Уйдирмоқ — *уймоқ* феълнинг орттирма нисбати. *Уймоқ* феълнинг ‘устма-уст айтмоқ’ маъносидан метонимия йўли билан ‘ёлғон тўқимоқ’ кўчма маъноси ҳосил бўлган. Мазкур маъно кўчма маъно учун асос маъно бўлиб келганида, шу маънога онд бўлган феъл юқорида қайд этилганидай, орттирма нисбат формасида эди. Бироқ ундан ҳосил бўлган кўчма маъно эса, тил қонуниятига нисбатан, орттирма нисбатдан холидир. *Уйдирмоқ* феълнинг семантик тараққиёти натижаси бўлган ‘ёлғон тўқимоқ’ кўчма маъноси, шу феълнинг генетик маъносига нисбатан боғловчи маънонинг йўқлиги ва грамматик формага мос эмаслиги сабабли мустақил маънога айланиб кетган.

Тақилмоқ — *тақмоқ* феълнинг мажҳул нисбати. *Тақмоқ* феълнинг йўқолиб кетган ‘тегмоқ’ маъносидан метафора йўли билан ‘уришиб ўтмоқ’ кўчма маъноси ҳосил бўлган. Мазкур маъно кўчма маъно учун асос маъно бўлиб келганида, шу маънога онд бўлган феъл, юқорида қайд этилганидай, мажҳул нисбатида эди. Бироқ ундан ҳосил бўлган кўчма маъно эса мажҳул нисбати маъносига эга эмас. Бунинг устига шу маънони келтириб чиқарган маъно қўллашни доирасидан чиқиб кетган. *Тақилмоқ* феълнинг семантик тараққиёти натижаси бўлган ‘уришиб ўтмоқ’ кўчма маъноси, шу феълнинг генетик маъносига нисбатан боғловчи маънонинг йўқлиги ва грамматик формага ҳам мос эмаслиги сабабли, мустақил маънога айланиб кетган.

Нисбат формасидаги феълларнинг бундай семантик тараққий этиши натижасида вужудга келган полисемантик сўзлар, кўриниб турибдики, дифференциацияга учраб, омонимга айланиб кетар экан.

Демак, полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқанинг узиллини, яъни омоним вужудга келиши ҳодисасининг бенинчиси полисемантик сўз маъноларидан бири нисбат формасидаги феълнинг сақлалмаган маъносига асосланиб ҳосил бўлиши экан.

Полисемантик сўз структурасини ясама маънолар ҳам таркиб топтириши мумкин. Бу ҳақда полисемантик сўзларнинг вужудга келиши ҳақидаги бобда алоҳида тўхтаб ўтилган. Чунинчи, ясама сўз ясаалар экан, у негиз сўзнинг маълум маънолари ҳисобига ўз маъно структурасини таркиб топтиради. Ясама сўз маънолари-

нинг ўзаро боғланиши эса негиз сўз маъноларининг ўзаро боғланиши ҳолатида бўлади. Агар ясама сўз яна бир печа кўчма маъноларга эга бўлиб қолса, у маънолар қайси маънога боғлиқ бўлиши бизга полисемантик сўз структураси ҳақидаги бобимизда берилган фикрлар орқали маълум. Аммо ясама сўзлар шундай ҳолатда ясалиши ҳам мумкинки, унда негиз сўзнинг, ҳатто генетик маъносини ҳам ясаб олиш зарурияти бўлмай қолади. Ясама сўзнинг ясалишида негиз сўзнинг кўчма маънолари асосий роль ўйнайди. Бунга *бош* сўзидан ясалган сўзни мисол тариқасида келтириш мумкин.

Бош сўзнинг лексик маъноси жуда кўп. Унинг маънолари тўла ҳисобга олинмаган бўлса ҳам, энг сўнгги тузилган «Ўзбекча-русча луғат»да у 13 маънога эгаллиги қайд этилган. Шу маъноларнинг генетик маъносидан тортиб кўпгина маънолари *бош* сўзидан феъл яашда ҳеч қандай қимматга эга бўлмаган. Фақат унинг икки кўчма маъноси асосида феъл ясалган. Бунинг устига *бош* сўзнинг бу маънолари ўртасидаги ўзаро боғланиш бош маъно орқали ўтар эди. Ясама маъно учун негиз маъно бўлиб келган кўчма маънолардан бири 'етакчи, раҳбар' маъноси бўлиб, ундан 'етакчи, раҳбар бўлмоқ' деган ясама маъно ясалган. Феъл ясалиши учун негиз маъно вазифасини бажарган иккинчи кўчма маъно эса 'асосий уч' маъноси бўлиб, ундан 'оёқ кийимининг юз чармини янгиламоқ' деган ясама маъно ясалган. *Бош* сўзининг генетик маъноси асосида ясама маъно бўлмаганлиги мазкур ясама маънолар ўртасида ўзаро алоқа бўлмай қолишига сабаб бўлган. Натижада, ўша 'етакчи бўлмоқ' ва 'оёқ кийимининг юз чармини янгиламоқ' деган ясама маънолар ҳисобида иккита мустақил *бошламоқ* феъли ясалиб қолган. Бу икки феъл эса омонимни таркиб тўптиради. Яна шу феълларнинг бири ҳисобида 'бажаришга киришимоқ' деган маъно ҳам бўлиб, у 'етакчи бўлмоқ' маъноли *бошламоқ* феълнинг кўчма маъносидир.

Иккинчи ҳодиса ҳам мавжуд. Бунда занжирли боғланишли маъно структурасига эга полисемантик сўздан янги сўз ясалар экан, негиз сўз маъно структурасидан бирор оралиқ маъно тушиб қолади, яъни ясалишда иштирок этмай қолади. Масалан, *қадамоқ* феълдан от ясалишига эътибор берайлик.

Бизга ишнинг полисемантик сўз структурасига ба- гишланган бобидан маълумки, *қадамоқ* феълнинг олти маъноси бўлиб, улар ўзаро занжирсимон боғланишда- дир. Бу феъл маъноларидан от туркумига онд маънолар ясалар экан, *қадамоқ* феълнинг фақат 1, 3 ва 4-маъно- лари бу ҳодиса учун восита бўлган. Натижада эса у феълнинг 1-маъносидан ясалган ‘терининг ўлик қатла- ми’ деган маъно битта моносемантик от *қодоқ* сўзининг ва 3-маъносидан ясалган ‘чега’, 4-маъносидан ясалган ‘чегаланган жой’ деган маънолар биргалликда битта по- лисемантик от *қодоқ* сўзининг асоси бўлиб, улардан омоним таркиб топган.

Демак, полисемантик сўз маънолари ўртасидаги алоқанинг узилиши, яъни омоним вужудга келиши ҳоди- сасининг олтинчиси полисемантик сўздан янги сўз яса- лаётганда, маъноларни боғлаб турувчи маънолардан бири тушиб қолиши экан.

Юқорида полисемантик сўзларнинг дифференциация қилиши, яъни омонимга ўтиб кетиши учун асос бўлган ҳодисаларни таҳлил қилиб ўтдик. Унда Р. А. Булагов- нинг полисемантик сўз вужудга келиб, унинг маънолари мустақил яшай бошлайди, деган фикри тасдиқланмайди. Бу эса В. И. Абасвишиг берган схемаси ва унга Р. А. Бу- даговнинг киритган ўзгаришлари ҳам потўғри эканли- гини кўрсатди. Демак, унга бошқа схема бериш зару- рати тугилади. Полисемантик сўз структурасини ташкил этувчи лексик маъноларнинг ҳар бири бир ҳалқа бўлиб, улар ўзаро биркади ва бир бутун схемани ташкил этади. Бирдан ортиқ маънони туташтириб турган маъно, яъни ҳалқа тушиб қолса, схема ўша еридан узилади, яъни полисемантик сўз дифференциация бўлиб, омонимга ўтиб кетади. Унга қуйидагича схема беришни маъқул кўрилади.

Омонимга схема:

Ҳар бир ҳалқа — бир лексик маъно. Улар ўзаро боғланмайди ва мустақил сўзнинг алоҳида маъноси ҳисобланади.

Полисемантик сўзга схема:

Ҳар бир ҳалқа бир лексик маъно, бўлиб улар ўзаро бирикади. Шунинг учун ҳам улар бир полисемантик сўзнинг структурасини таркиб топтиради.

Асли, полисемантик сўзнинг омонимга ўтиб кетиши учун схема берилмоқчи эди. Фараз қиламизки, полисемантик сўз сўзнинг семантик тараққиёти натижасида қуйидаги схемаларга ўхшаш структурага эга бўлиб қолган эди:

ёки

Шу ҳалқлардан бир боғловчи ҳалқа тушиб қолиб, полисемантик сўз омонимга айланди. Қуйидаги схема асосида тасаввур этинг:

ёки

ва ҳоказо.

Разрядли ҳалқа тушиб қолган лексик маънодир. Худди шу ўринда полисемантик сўз маънолари ўзаро узилиб қолган.

Хуллас, полисемия сўз структурасини ташкил топтирувчи лексик маъноларнинг ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлиги билан ўлчанади. Маъноларни туташтирувчи бирор маънонинг йўқолиши полисемиядан омонимияга ўтишдир.)

ПОЛИСЕМИЯ ВА ФРАЗА

Полисемия бир сўзнинг бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлишидир³⁵. Демак, полисемия бир сўздаги лексик маънолар миқдори билан ўлчанар экан. Бу эса сўзнинг кўчма маъно ҳосил қилини билан ҳам юзага чиқади. Мана шу кўчма маънолар билан фразеологик бирикма маъноларини қоринштириб юбориш полисемантик

³⁵ Қаранг: О. Азизов, Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 60-бет; Ю. С. Степанов, Основы языкознания, М., 1966, стр. 152; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 125-бет; О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966.

сўз структурасини белгилашда ҳам поаниқликка олиб келади.

Бизга маълумки, сўзлар бирикмасида кўчма маъно ҳосил бўлса, у фразеологиянинг текширини объектига киради. Агар сўзлар бирикмасида кўчма маъно ҳосил бўлгач, улар бир сўзга бирикса — композиция ҳодисаси бўлади. Сўз бирикмалари кўчма маъно ҳосил қилиб, шу асосда фразага айланганидан кейин, уларнинг компонентлари ажратиб олиниб, семантик жиҳатдан текширилмайди ва шу нуқтаи назар билан полисемантик сўз структураси ҳам белгилашмайди. Акс ҳолда, полисемантик сўзга оид маъно билан фразага оид маънолар чалкаштирилиб юборилади.

Филология фахлари доктори О. Азизов *очилмоқ* феълнинг метафора натижасида ҳосил бўлган кўчма маъносини кўрсатиш учун *кўзи очилди* иборасини келтиради³⁶. Бу мисол нотўғри таълашган, албатта. Автор кўчма маъно учун изоҳни сўзга эмас, балки бутун бирикмага ‘кўрадиган ёки тушунадиган бўлди’ деб келтиради. Бирикмада содир бўлган маъно кўчиши, албатта, шу бирикма компоненти бўлиб қолган сўзниники ҳисобланмайди. Шунингдек, мазкур маъно *очилмоқ* полисемантик сўзи структураси таркибига ҳам кирмайди.

Филология фахлари доктори С. Усмонов ҳам метафора учун келтирган мисолида шу ҳолатни такрорлайди. *У эсини йўқотмоқ* бирикмасида *йўқотмоқ* феълни кўчма маънога эга деб кўрсатади³⁷. Бироқ бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки, *йўқотмоқ* феълни *эсини* сўзи билан қўшилган ҳолатда фразеологик бирликка, яъни бир маънога эга. Бу маъно эса *йўқотмоқ* полисемантик сўзи структураси таркибига кирмайди.

Оташин юрак бирикмасидаги *юрак* сўзини синекдоха натижасида кўчма маънога эга бўлган, деб бўлмайди. Чунки *юрак* сўзи мазкур бирикмада ‘одам’ деган мустақил маъно бермайди, балки *оташин* сўзи билан бириккан ҳолатда ‘шижоат ва иродали’ деган маъно беради. Бу ўринда контекстда қисқартилган *одам* сўзининг вазифасини *юрак* сўзи бажариб келаётгани йўқ, балки *оташин юрак* бирикмаси бир бутун ҳолатда ўша вазифа

³⁶ Қаранг: О. Азизов, *Ўша асар*, 61-бет.

³⁷ Қаранг: С. Усмонов, *Метафора*, „Ўзбек тили ва адабиёти“, 1964, 4-сон, 38 бет.

фани ўз устига олган ва *одам* сўзи маъносини ҳам ўзида аке эттирган, яъни *оташин юрак* бирикмаси синтактик субстантивацияга учраган. Бирикма синтактик субстантивацияга учрагани билан унинг компонентларидан бири синекдоха натижаси эмас.

Хуллас, полисемантик сўзнинг структураси таркибига кирувчи лексик маънолар фақат шу сўзнинг ўзида ифода топади. Бутун бир бирикма учун умумий бўлган маъно шу бирикма компонентларидан бирининг полисемантик сўз бўлиб қолиши учун роль ўйнамайди.

Хулоса. Ўзбек тилидаги полисемия қуйидаги ҳолатлар билан характерланади экан:

1. Полисемия конверсия, омонимия ва фразеологик ҳодисалар билан ўхшаб кетади.

2. Полисемия бир туркум доирасида лексик маънолардан таркиб топиши, уларнинг ўзаро боғлиқ бўлиши, маъноларнинг айна сўзнинг ўзига ондлилиги билан бошқа ҳодисалардан фарқ қилади.

ПОЛИСЕМИЯНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Ўзбек тилидаги полисемантик сўзларни вужудга келтирувчи ҳодисаларнинг кўпи шу тилнинг ўзига хосдир. Аммо бу ҳодисаларнинг шундайлари ҳам борки, уларни деярли барча тилларда учратиш мумкин. Шунинг учун ҳам «тилшуносликка кириш» учун бағншлашган барча дарсликларда бу ҳақда йўлма-йўл айтилган фикрлар учрайди.

Умуман, тилшуносликда полисемантик сўзларни вужудга келтирувчи бирдан-бир ҳодиса кўчма маънонинг ҳосил бўлиш ҳодисаси деб кўрсатилади. Ҳақиқатда ҳам кўчма маъно ҳосил бўлиши полисемия юзага келиши учун асосий ҳодисалардан бири ҳисобланади¹. Бу ҳақда эса қуйида алоҳида тўхтаб ўтамиз.

Баъзи тилшунослар маъно келгайиши ҳодисасини ҳам полисемиянинг юзага келиши учун сабаб бўлувчи ҳодисалардан бири деб қарайдилар². Бироқ бу фикрга

¹ Қаранг: И. В. Арнольд, Лексикология современного английского языка, М., 1959, стр. 61; А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1960, стр. 53; Введение в языковедение, М., 1967, стр. 76; Р. А. Будагов, Сравнительно-семасиологические исследования, МГУ, 1963, стр. 19; О. Азизов, Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 60-бет; Н. С. Валгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Цапукевич, Современный русский язык, М., 1964, стр. 15; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 125-бет; Т. Алкулов, Полисемия существительных в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Тошкент, 1966, стр. 22; Современный татарский литературный язык, М., 1969, стр. 13.

² Қаранг: Г. М. Галькина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шапский, Современный русский язык, ч. 1, М., 1962, стр. 30; М. Мирзаев, С. Усмонов, Ш. Расулов, Ўзбек тили, Тошкент, 1966, 23 бет; Қолл, Ҳозирги ўзбек адабий тили, I к., Тошкент, 1966, 116-бет.

қўшилиб бўлмайди. Чунки полисемиянинг юзага келиши бирдан ортиқ лексик маънонинг ҳосил бўлиши натижаси бўлгани ҳолда, маъно кенгайиши фақат биргина маънонинг ички ўзгаришидир. Улар алоҳида семантик ҳодисалар экани аллақачон тилшунослар томонидан тан олинган³. Яъни полисемантик сўз бир сўз ҳисобида бирдан ортиқ лексик маъно юзага келиши ҳисобига вужудга келган бўлса, маъно кенгайиши эса фақат маълум маъно доирасидагина содир бўлади. Уша маъно англатган тушунча доираси кенгайди, ушнинг ёнига янги маъно қўшилмайди. Кенгайиш содир бўлган маъно илгари қандай қўлланган бўлса, кейин ҳам ўша ҳолатда қўлланаверади. Фақат ўша маъно англатган объект миқдори ёки ҳажми ортади⁴.

Сўзларнинг янги маъно орттириши ҳисобига тараққий этиши полисемия учун асос бўлади. Сўзларнинг янги маъно орттириши фақат кўчма маъно ҳосил бўлиши ҳисобига эмас, эвфемизм ва дисфемизм ҳисобига ҳам содир бўлади. Бу эса тилшуносликда аллақачон қайд этилган⁵. Бироқ эвфемизм ва дисфемизм натижасида кўчма маъно ҳосил бўлишини полисемияни юзага келтирувчи ҳодиса сифатида кўрсатилмаган. Бунинг ҳам ўз сабаби бор. Чунки, эвфемизм ва дисфемизм натижасида, баъзи адабиётларда троп (оказионал маъно)лар ҳосил бўлади⁶, дейилса, баъзиларида услубий воситалар юзага келади⁷, деб кўрсатилади. Аслини олганда эса бу фикрларнинг ҳар иккисидан ҳам бир нарсани⁸, яъни

³ Қаранг: Ж. Вандриессе, Язык, М., 1937, стр. 190; И. В. Арнольд, Уша китоб, 74-бет, Г. Науль, Приципи истории языка, М., 1960; Ф. Абдуллаев, Узбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир, Тил ва адабиёт институти асарлари, Тошкент, 1949, 95-бет.

⁴ Қаранг: И. В. Арнольд, Уша асар, 74—75-бетлар; Е. Берлимуратов, Очерк лексикологии современного каракалпакского литературного языка, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964, стр. 10—11; М. Туреунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Уша асар, 127-бет.

⁵ Қаранг: Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, М., 1954, стр. 49—50; И. В. Арнольд, Уша асар, 284-бет; А. А. Реформатский, Уша асар, 1960, 75-бет; 1967; 99-бет; О. Азизов, Тилшуносликки кириш, 67-бет; О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 521.

⁶ Қаранг: И. В. Арнольд, Уша асар, 284-бет; О. С. Ахманова, Уша дугат, ўша бет.

⁷ Қаранг: О. Азизов, Уша асар, 68-бет.

⁸ Қаранг: И. В. Арнольд, Уша асар, 284-бет.

эвфемизм ва дисфемизм окказионал маъноларни ҳосил қилади, деб айтылмоқчи. Окказионал маъно эса полисемантик сўзларни вужудга келтирмайди. Бу эса тилшуносликда аллақачон асослаб берилган⁹.

Эвфемизм ва дисфемизм натижасида ҳосил бўлган маъноларни фақат окказионал маънолар деб кўрсатиш ҳам унча тўғри эмас. Чунки ўзбек тилида эвфемизм ва дисфемизм натижасида ҳосил бўлган шундай маънолар ҳам борки, улар лексик маънолар сингари умумлашган хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам улар лингвистик лугатларда қайд этилган. Масалан, *эшак* сўзининг эвфемистик маъноси тобуга учраган *чаён* сўзи ҳисобига ҳосил бўлган. Ўзбек хотинлари андиша нуқтан назаридан эрларини *ўртоқ* сўзи орқали ифода этадилар. Демак, *ўртоқ* сўзи 'эр' эвфемистик маъносига эга. Мазкур *эшак* ва *ўртоқ* сўзларининг эвфемистик маъноларни лексик бўлганлиги учун ҳам, улар лингвистик лугатда қайд этилган¹⁰. Кўришиб турибдики, эвфемизм натижасида кўчма маъно ҳосил бўлиши ҳам полисемиянинг юзага келиши учун сабаб бўла олар экан¹¹.

Дисфемизм натижасида ҳам лексик маънолар ҳосил бўлади. У эса полисемантик сўз вужудга келиши учун муҳим роль ўйнайди. Дисфемизмнинг полисемантик сўзни вужудга келтириш қонуниятлари эса эвфемизм қонуниятлари билан бир хилдир. Чунки улар тилнинг бир ҳодисаси бўлиб, шу ҳодисанинг икки қутбидир.

Кўп маънолилиكنи, яъни полисемияни юзага келтирувчи яна бир ҳодиса мавжуд эканлигини Л. А. Булаховский ўзининг тилшуносликка киришга бағишланган китобида қайд этиб ўтади. Бунда у, префиксларнинг сўзларга қўшилиши кўп ҳолларда сўз маъносининг ортиши учун сабаб бўлади¹², деб кўрсатади. Аммо у, бу йўл билан сўз маъносининг ортиши натижасида поли-

⁹ Қаранг: Л. А. Реформатский, Уша асар, 1960, 53—54-бетлар, 1967, 76—77-бетлар; Т. Алиқулов, Автореферат канд. дисс., 9, 12, 18-бетлар.

¹⁰ Қаранг: Ўзбекско-русский словарь, под ред. С. Ф. Ақобирова, З. М. Магрифова, А. Т. Ходжаханова, М., 1959, стр. 560—588.

¹¹ И. В. Арнольд тилшунослар эвфемизмни табу билан боглик ҳолда лингвистик янгиликлар қарайдилар, деб қайд этади. Бироқ у, эвфемизм лексик маъноларни юзага келтира олиши ҳақида ҳеч нарса демайди. Шунингдек, эвфемизмни лингвистик янгиликлар қараш унинг лексик маъно ҳосил қилини дейилгани ҳам эмас. Қаранг: И. В. Арнольд, Уша асар, 281-бет.

¹² Қаранг: Л. А. Булаховский, Уша асар, 46-бет.

семантик сўз ҳам, омоним ҳам вужудга келиши мумкин, деган фикрни олдинга суради. Унинг фикрича, бундай ҳолларда омонимлар билан полисемантик сўзларнинг абсолют чегараси бўлмайди¹³. Биз бунга қўшила олмаймиз.

Ўзбек тилига онд материаллар шуни кўрсатдики, умуман сўз ясаш, яъни аффиксация ҳам кўп маъноли сўз ҳосил бўлиши, яъни полисемиянинг юзага келишида муҳим роль ўйнар экан. Масалан, *бутилка* моносемантик сўз эди, унга *-ли* аффикси қўшилиб, сифат туркумига оид сўз ясалгач, ясама сўз полисемантик бўлиб қолди. *Бутилкали* полисемантик сўзининг маъно структураси қуйидагича:

1. Бутилка кўтарган. *Бутилкали бола*.
2. Бутилкага солинган. *Бутилкали пиво*.

Бир ўзакнинг ўзидан аффикс билан сўз ясаш жараёнида полисемантик сўз ҳам, омоним ҳам вужудга келиши мумкин. Аммо бу ҳодиса натижасида вужудга келган полисемантик сўз билан омоним ўртасида абсолют чегара йўқ деб бўлмайди. Бу ҳақда мазкур ишнинг «Полсемия ва омонимия» деган сарлавҳаси остида муфассал тўхтаб ўтилган эди. Бунинг туркий тиллар юзасидан олиб борган кузатишларимиз ҳам тасдиқлади. Мазкур чегара, бизнингча, ҳинд-европа тилларидаги шу ҳодисалар учун ҳам оид бўлса керак.

Биз юқорида кўриб ўтдикки, полисемантик сўзлар ўзбек тилида тилнинг қуйидаги ҳодисаси натижасида вужудга келар экан.

1. Кўчма маъно ҳосил бўлиши натижасида.
2. Эвфемизм ва дисфемизм натижасида.
3. Аффиксация натижасида.

Кўчма маъноларнинг ҳосил бўлиши натижасида

Кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларнинг тилшуносликда қайд этилган барча турлари ҳам полисемияни юзага келтира олади. Бироқ бу турларнинг барча ҳолатлари ҳам полисемиянинг юзага келишида бир хил роль ўйнайвермайди. Мазкур иш учун фақат полисемияни юзага келтирувчи кўчма маъно ҳосил қиладиган ҳоди-

¹³ Қаринг: Л. А. Булаховский, Ўша асар, ўша бет.

саларни аниқлаб чиқиш зарур. Бу ҳодисаларни аниқлаш учун кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларнинг турлари орқали ёндашиш бирмунча қулайлик яратади, шунингдек, мақсаднинг ечилишида айрим чалкашликларга дуч келишдан холи қилади. Шупи ҳисобга олиб, қўйида кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларнинг классификациясига тўхтаб ўтишни зарур деб топилди.

Сўзларнинг кўчма маънолари бирор предмет, воқелик, белги, ҳаракат ва ҳолат кабиларнинг номини яна шундай бошқа предмет, воқелик, белги, ҳаракат ва ҳолат кабиларга кўчириш орқали ҳосил бўлади. Демак, бирор ном эгаси номга эга бўлмагани ўзига номдош қилиб олади, патижада номдош бўлувчи ҳисобида кўчма маъно ҳосил бўлади¹⁴. Кўриниб турибдики, кўчма маъно ҳосил бўлишида икки объектнинг ўзаро муносабати асосий роль ўйнайди. Мазкур икки объектнинг бири — номдошловчи, иккинчиси — номдошланувчи¹⁵дир. Номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги ўзаро муносабат эса турлича характерга эга. Бу муносабатларга қараб кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни турларга ажратиш масаласи эса тилшунослар томонидан дурлича талқин қилиниб келган.

Чет эл тилшунослари кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни асосан уч турга ажратадилар, жумладан, француз тилшуноси Ж. Маруза ҳам ўзининг лингвистик лугатида кўчма маъноларни уч турга (метафора, метонимия, синекдоха) ажратиб кўрсатади¹⁶.

Рус тилшунослари кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни асосан шунга асосланиб турларга ажратган бўлсалар ҳам, бироқ улар бу ҳодисаларнинг неча тур эканлигини белгилашда ҳар хил хулосага келганлар.

Таниқли рус тилшуноси Л. А. Булаховский кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни олти турга бўлган: 1) метафора (*кузнечик* — кичик темирчи, чигиртка), 2) метонимия (*перо* — пат, пўлатдан), 3) эмоционаллаш (*голубчик* — каптарча, эркаланувчи бола), 4) метонимия (*нога* — тер, меҳнат), 5) халқ этимоло-

¹⁴ Қаранг: У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳошири ўзбек адабий тили, 126-бет.

¹⁵ Бу сўзлар фикрини ихчам ифода этиш мақсадида танланди, термин сифатида гақдим этилмоқчи эмас.

¹⁶ Қаранг: Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960.

гияси асосида (довлеет—лойиқ бўлиш, босиш), 6) алоқадорлик (*небо* — осмон, *неба* — танглай)¹⁷. Мазкур китобда синекдоха метонимиянинг бир кўриниши сифатида қайд этилади¹⁸.

К. А. Левковская кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни немис тили фактлари асосида турларга ажратганида, фақат метафора ва метонимияни кўрсатиш билангина чегараланади¹⁹. Бу ҳодисаларни турларга ажратинида инглиз тили фактлари асосида ёндашган А. М. Раевская эса, метафора ва метонимияни қайд этиш билан бирга эвфемизм ва гипербола ҳодисаларини келтиради. У бу тўрт ҳодисани нутқ кўришишлари турларни деб тушунади²⁰.

Олий ўқув юртлари учун мўлжаллаб чиқарилган дарсликда эса кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар тўрт турга бўлиб кўрсатилган: 1) метафора (*нос*—анатомик, географик), 2) метонимия (*стол*—буюм, дастурхон), 3) ишлаб чиқарувчи, кашфиётчи номи билан аташ (*паган* — исм, отиш қуроли), 4) вазифадошлик (крыло — қуш қаноти, самолёт қаноти)²¹.

Н. М. Шанский кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни уч турга ажратиб кўрсатган: 1) ўхшашлик (метафора); 2) ёндошлик (метонимия); 3) вазифадошлик²².

Д. Н. Шмелев ҳам кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни худди Н. М. Шанскийга ўхшаб уч турга ажратади²³. Аммо Д. Н. Шмелев синекдоха ҳодисасини ҳам қайд этгани ҳолда, уни метонимиянинг бир тури сифатида кўрсатади.

А. А. Реформатский эса кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни тўрт турга бўлиб кўрсатган²⁴. У Д. Н. Шме-

¹⁷ Қаранг: Л. А. Булаховский, Введение в языковедение, ч. II, стр. 57—68.

¹⁸ Уша асар, 64-бет.

¹⁹ Қаранг: К. А. Левковская, Лексикология немецкого языка, М., 1956, стр. 45—47.

²⁰ Қаранг: N. Raucvska, English Lexicology, Kuib, 1961, p. 102—123.

²¹ Қаранг: Е. М. Галькина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Уша асар.

²² Қаранг: Н. М. Шанский, Очерки по русскому словообразованию и лексикологии, М., 1959, стр. 153.

²³ Қаранг: Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964, стр. 57.

²⁴ Қаранг: А. А. Реформатский, Введение в языковедение, стр. 54—60.

левдан фарқли равишда синекдохаларни алоҳида ҳодиса сифатида қайд этади²⁵.

Иттифоқдош республикаларимиздаги бошқа тилшунослар ҳам кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни шу йўсинда классификация қиладилар. Масалан, қозоқ тилшуноси Г. Г. Мусабоев кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни худди А. А. Реформатский сингари тўрт турга эга деб биледи²⁶. Арман тилшуноси Э. Б. Оғоин эса шундай тўрт турни қайд этгани ҳолда, синекдохани метонимиянинг бир тури деб беради ва вазифадошликни кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодиса эмас, балки сўз маъносининг ўзгариши ҳодисаси сифатида кўрсатади²⁷. Қорақалпоқ тилшуноси Е. Бердимуратов эса кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни уч турга ажратиб, вазифадошликни эътиборсиз қолдирган²⁸. Татар тилшуноси К. С. Сабиров эса уни беш турга бўлади: 1) шакли, ранги, ички хусусиятларининг мос келиши асосида, яъни метафора (*басым* — босим, ургу); 2) ёндошлик асосида, яъни метонимия (*табан* — товоп, пошна), 3) бажариш вазифаси асосида, яъни вазифадошлик (*қанот* — қушга оид, самолётга оид), 4) ифодалаш донраси кенглиги асосида (*тирэн* — чуқур, тўла ўйлаб кўрилган), 5) характер ёки хулқнинг яқинлиги асосида (*кусак* — таёқ, ҳеч нарсага қовушмайдиган)²⁹.

Ўзбек тилшунослари кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар классификацияси масаласида асосан А. А. Реформатский билан бир хил қарашга эгаллиги³⁰ ҳолда, фақат уч дарсликдагина авторлар улардан фарқли қараш билан чиқишган. Бу дарсликлардан бири Р. И. Бигаев ва Н. А. Даниловларники ҳисобланади. Улар ўз дарс-

²⁵ Қаранг: А. А. Реформатский, *Уша китоб, ўша бет.*

²⁶ Қаранг: Г. Г. Мусабоев, *Современный казахский язык*, I, Лексикология, Алма-Ата, 1959.

²⁷ Қаранг: Э. Б. Оғоин, *Введение в языковедение*, Ереван, 1959, 290—295 бетлар.

²⁸ Қаранг: Е. Бердимуратов, *Ҳозирги замон қарақалпоқ тилини лексикологияси*, Нокис, 1968, 55—66-бетлар.

²⁹ Қаранг: *Современный татарский литературный язык*, М., 1969, 53 бет.

³⁰ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, *Ўзбек тили*, Тошкент, 1962, 20—25-бетлар; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, *Уша асар*, 126-бет; Т. Алиқулов, *Сўз маъноларини чегаралаш масаласига доир, «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар»*, Тўплам, Тошкент, 1965, 6-бет.

дикларида метафора номи остида кўчма маъноларнинг барча турлари ҳақида фикр юритишган, шунингдек, уларнинг ҳаммасини бир-бирига қориштириб юборишган³¹. Иккинчи дарслик О. Азизовнинг «Тилшуносликка кириш» китобидир. Бунда автор синекдохани метонимиянинг бир тури сифатида қайд этади³². Я. Пинхасов эса ўз дарслигида вазифадошлик ҳақида индамай ўтган³³.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларни классификация қилиш масаласи тилшунослар томонидан турлича талқин этилган. Уларнинг кўлчилиги, баъзи ўринларда, асосан бир фикрга келган бўлишса ҳам, баъзида фикрда умумийлик тона олмаганлар. Тилшуносларнинг аксарияти кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар турларининг бири — метафора, иккинчиси — метонимия деб кўрсатадилар, шунингдек, бу ҳодисалар моҳиятини бир хил тушунадилар. Улар метафора номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги белги, хусусият, ҳаракат, ҳолат, тус кабиларнинг ўхшашлиги туфайли ном кўчиши, метонимия — номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги алоқадорлик туфайли ном кўчиши деб билишади.

Демак, ҳамма тилшунослар томонидан кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан икkitаси бирдай эътироф этилган. Улар метафора ва метонимиядан иборатдир.

Учинчи ҳодиса сифатида қаралган синекдоха эса баъзи тилшунослар томонидан метонимияга қўшиб юборилади ва унинг бир тури сифатида қаралади. Бу ҳақда биз юқорида кўриб ўтган эдик.

Метонимия юқорида айтиб ўтилганидай, номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги алоқадорлик туфайли кўчма маъно ҳосил бўлишидир. Масалан, *ён сўзи асосан тапаннинг елкадан сонгача ўнг ёки чап қисми* маъносини билдиради. Яъни *у ўнг ёнини босиб ётди* мисолидаги *ён сўзи* шу маънода қўлланган. *Ён сўзининг яна бир 'чўнтак' деган маъноси ҳам бор. Яъни Миробид чойдан қолган чақасини санамай олиб, ёнига солди* жумласидаги *ён сўзи* шу маънода қўлланган. *Ён*

³¹ Қаранг: П. А. Данилов, Р. И. Бигаев, Введение в языковедение, Ташкент, 1954.

³² Қаранг: О. Азизов, Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 63-бет.

³³ Қаранг: Я. Пинхасов, Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси, Тошкент, 1960, 40-бет.

сўзининг мазкур биринчи маъносидан иккинчи ‘чўнтак’ маъноси келиб чиқиши учун, албатта, маълум объектив сабаб бор. Чунки чўнтак кийилган кийимнинг ён қисмига оид жойида ўрнашган. Демак, ён сўзининг ҳар икки маъноси англаган икки нарса ўз ўрнига нисбатан ўзаро алоқадордир — улар бир жойга жойлашган.

Синекдохаларда номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги муносабат бундай бўлмайди. Улар метонимиялардан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади: 1. Метонимияда, юқорида кўриб ўтганимиздай, номдошловчи билан номдошланувчи алоҳида икки нарса, воқелик, ҳаракат, ҳолат, белги каби бўлгани ҳолда, синекдохаларда тамоман бошқачадир. Синекдохада номдошловчи билан номдошланувчи мутлақо бир нарса, шунингдек, уларнинг бири иккинчисининг таркибий қисми бўлади³⁴. Масалан, юқорида метонимия учун келтирилган ён сўзининг икки маъноси ифода этган нарсалар бир-бирларидан бошқа-бошқа, алоҳида, иккитадир. *Тикан* сўзи ҳисобидаги синекдоха маъноларига эътибор берайлик. Унинг номдошловчиси — учини найза ёғочлик, номдошланувчиси эса шундай нарсаси бўлган ўсимликдир. *Тикан* эса шу сўз билан аталувчи ўсимликни ташқи нарсалардан ҳимоя қиладиган организм, яъни қисмдир.

2. Метонимияда маъно кўчиши, юқорида қайд этилганидай, номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги алоқадорлик натижаси бўлса, синекдохада тамоман бошқачадир. Синекдохада маъно кўчиши бутун ва унинг бўлаги маънавий яхлит тушунилишининг натижаси бўлади. Яъни маъно кўчиши метонимияда объектларнинг ўзаро алоқадорлик белгисига қараб помлашдан келиб чиққан бўлса, синекдохада объектларнинг бири иккинчисига асосий белгидан иборат қисм бўлишига асосланиб помлашдан келиб чиққан бўлади. Масалан, юқорида метонимия учун келтирилган ён сўзининг икки маъноси ифода этган нарсалар ўртасидаги алоқадорлик белгиси ‘ўриндошлик’дир. Чунки ён сўзида ифодаланган танишнинг ўнг ёки чап қисми билан чўнтак бир ‘ўрин’да жойлашади. Синекдоха учун мисол тариқасида келтирилган *тикан* сўзининг кўчма маъноси ҳосил бўлиши эса бутунлай бошқача. *Тикан* ўсимлигига мазкур номини

³⁴ Қаранг: М. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Уша асар, 127-бет

берилишига сабаб, ўша ўсимликнинг бошқа ўсимликлардан ўзининг тикандор поя ва япроққа эга эканлик 'белги'сидир. Яъни ўсимликка унинг асосий белгисига қараб ном берилган. Бу эса синекдохани юзага келтирган ва унга оид кўчма маъно ҳосил бўлган.

3. Метонимияда номдошловчи билан номдошланувчи хусусият жиҳатдан бир хил ҳам, турли хил ҳам бўлавериши мумкин. Синекдохада эса номдошловчи ва номдошланувчининг бири бутун, иккинчиси, албатта, унинг қисми бўлиши шарт. Масалан, метонимия учун юқорида келтирилган *ён* сўзининг бир маъноси ифодалаган нарса — номдошловчи тананинг қисми бўлса, иккинчи маъноси ифодалаган нарса — номдошланувчи яхлит тушунчага эга нарсадир. *Чой* сўзининг метонимия йўли билан тараққий этишида эса номдошловчи билан номдошланувчи хусусиятлари яна бошқачадир. Бу сўзнинг биринчи маъноси ўсимлик япроғини, иккинчи кўчма маъноси ичимликни ифодалайди. Яъни номдошловчи ҳам, номдошланувчи ҳам яхлит тушунчага эга. Синекдохага келтирилган мисолимиздаги *тикан* сўзига назар ташласак, тамоман бошқача. Унинг маъноси ифодалаган нарса—номдошланувчи бутунлик, иккинчи маъноси ифодалаган нарса—номдошловчи унинг қисми ҳолатига эга. Синекдохада номдошловчи билан номдошланувчини бошқача хусусиятга эга ҳолатда учратиш мумкин эмас.

Демак, метонимия ва синекдохада маънолар ифодалайдиган номдошловчи ва номдошланувчи ўртасидаги муносабатлар бир-бирига мутлақо ўхшамайди. Шунинг учун ҳам улар кўчма маъно ҳосил бўлишининг бир-бирига бўйсунмаган алоҳида ҳодисаларидир. Кўчма маъно ҳосил бўлишининг метонимиядан кейинги яна бир ҳодисаси мавжуд бўлиб, у *синекдохадир*.

Рус тилшунослари кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларнинг тўртинчи тури ҳам мавжуд эканлигини аниқлади. Улар бу ҳодисанинг помини вазифадошлик (перенос по функции) деб атади³⁵. Бу ҳодисани айниқса, рус тилшуноси СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Л. А. Булаховский жуда тўғри характерлаб берган³⁶.

³⁵ Қаранг: Л. А. Булаховский, *Уша асар*, 60-бет; Е. М. Галькина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шапский, *Уша асар*, *Уша бет*; А. А. Реформатский, *Уша асар*, 55-бет; Д. Н. Шмелев, *Уша асар*, 65-бет ва бошқалар.

³⁶ Қаранг: Л. А. Булаховский, *Уша асар*, *ўша бет*.

Вазифадошлик шундай тил ҳодисасики, унда номдошловчи ўз ўрнини ҳаётда йўқота бошлагани, яъни эскигани учун, номдошланувчи янгилик сифатида келиб, уни сиқиб чиқариб юборади ва ўрнини эгаллайди. Шунинг учун номдошловчининг номи номдошланувчига ҳам ўтади, яъни кўчма маъно ҳосил бўлади. Масалан, *попук* сўзининг маъно тараққиётида худди шу ҳодиса содир бўлган. *Попук* — қоғозга ўралган ширинлик номи. Мазкур ширинликка шунинг учун шундай ном қўйилганки, уни ўраб қўйилган қоғознинг икки учи гажим попук қилиб майда қирқилган эди. Бу воситани қандолатчилар ўз молларини харидорга яхши кўрсатини учун қўллашар эди. Уни олувчи харидорлар эса мазкур белгисига қараб номлашган. Аммо ҳозирги попукларнинг қоғози ундай эмас. Чунки ҳозир попук қоғозлари босма-хонада чиройли қилиб чиқарилади. Шунга қарамадан, попукнинг номи сақланиб қолаверди, бироқ у 'попукли қоғоз ўралган' эмас, балки 'гулли қоғоз ўралган' ширинлик деган кўчма маънода қўллана бошлади.

Вазифадошликни баъзи тилшуослар бешқача тушунадилар. Уларнинг қаранича, вазифадошлик эскиган объект ўрнини янгиси эгаллаши орқасида кўчма маънонинг ҳосил бўлиши эмас, балки нарсаларнинг бажарадиган вазифаси ўхшашлиги натижасида кўчма маъно ҳосил бўлиши бўлиб қолган³⁷. Бу фикрга қўшилди бўлмайди, чунки бу ҳолда бизнингча, қўйидаги чалкашликлар келиб чиқади:

1. Вазифадошлик фақат от туркумига оид сўзларгагина хос бўлиб қолади. Ваҳоланки, бу ҳодиса феъл ва сифат туркумидаги сўзларга ҳам хосдир. Масалан, *отланмоқ* феълнинг маъно тараққиётига назар ташлайлик. Қадим кўчманчилик даврида йўлга чиқувчи одам отланмоқ учун 'отни тайёрлаб, унга минмоғи' керак эди. Ҳозирги маданий давримизда эса унинг ўрнини 'кийишмоқ' маъноси эгаллади.

2. Вазифадошлик метафорага тенг бўлиб қолади. Шунинг учун ҳам мазкур фикрни олдинга сурган авторлар *қаног* (қушларга оид, самолётга оид), *дарвозабон* (қоровулликка оид, спортга оид)³⁸ кабиларни вазифа-

³⁷ Қаранг: Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Уша асар ўша бет; Н. М. Шанский, Уша асар, ўша бет; Современный татарский литературный язык, 53-бет.

³⁸ Қаранг: Уша асарлар.

дошликка мисол тариқасида келтиришади. Ваҳоланки, бу мисоллар мутлақо метафорага хосдир. Вазифадошлик вазифа ўхшашлигига нисбатан кўчма маъно ҳосил бўлишини ўз ичига олган метафоранинг бир қисми эмас. У алоҳида мустақил ҳодисадир.

Вазифадошлик метафорадан қуйидаги хусусиятларга кўра тубдан фарқ қилади:

1. Метафора юзага келганда, номдошловчи билан номдошланувчининг вазифалари ўртасидаги ўхшашлик асосий роль ўйнагани ҳолда вазифадошлик юзага келганда тамоман бошқача бўлади. Вазифадошликда номдошловчи билан номдошланувчи вазифалари ўхшаш бўлмай, балки айни бир нарсанинг ўзи бўлади. Масалан, *уламоқ* сўзидаги метафора воситасида кўчма маъно ҳосил бўлишига назар ташлайлик. Унинг семантик маъноси «нарсаларнинг учини бириктирмоқ; кўчма маъноларидан бири эса «чегаламоқ»дир. Бу икки маънодан англашилган ҳаракатлар вазифаси ўзаро ўхшашдир. Чунки ҳар иккисининг ҳам асосида бириктириш вазифасини мақсад қилиб олишдек яқинлик бор. Улар икки хил йўл билан бириктирилса ҳам бу вазифанинг ҳал қилиниши ўзаро ўхшаш кетади. *Отланмоқ* сўзидаги вазифадошлик воситасида кўчма маъно ҳосил бўлиши бошқача. Унинг асли маъноси 'отни тайёрлаб, устига минмоқ', кўчма маъноси эса 'кийинмоқ'дир. Бу икки маънодан англашилган ҳаракатлар вазифаси эса фақат битта — йўлга тайёр бўлмоқдир. Бу вазифа учун асвал отга миниларди, ҳозир кийиниб олинади.

2. Метафора натижасида кўчма маъно ҳосил бўлгач, одатда номдошловчини ҳам, номдошланувчини ҳам ифодаловчи маънолар ёнма-ён яшайверади. Вазифадошлик натижасида кўчма маъно ҳосил бўлгач, одатда, номдошловчи ифода этадиган маъно тилдан тушиб қолади, яъни этимологик маънога айланади. Номдошланувчини ифода этадиган маъно эса тилда сақланиб қолади. Масалан, *уламоқ* сўзининг юқорида қайд этилган ҳар икки маъноси тилда сақлангани ҳолда, *отланмоқ* сўзининг юқорида қайд этилган маъноларидан биринчиси ҳозирги тилдан тушиб қолган, яъни у этимологик маънога айланган.

Демак, метафора ва вазифадошликда маънолар ифода этадиган номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги муносабатлар бир-бирига мутлақо ўхшамайди.

Шунинг учун ҳам улар кўчма маъно ҳосил бўлишининг бир-бирига бўйсунмаган алоҳида ҳодисаларидир. Яъни кўчма маъно ҳосил бўлишининг синекдохадан кейинги яна бир ҳодисаси мавжуд бўлиб, у *вазифадошлик*дир.

Вазифадошлик йўли билан кўчма маъно ҳосил бўлиши Европа халқларининг тилларига ҳам хосдир. Бунинг учун Л. А. Булаховский келтирган мисоллар ҳам яққол кўрсатиб турибди³⁹. Бундай маъно кўчиши фақат рус тилшунослари томонидан илгари сурилган.

Рус тилшунослари кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларнинг бошқа турларини ҳам қайд этганлар. Масалан, Л. А. Булаховский кишининг объектив оламга туйғу ва ҳаяжон билан муносабатда бўлиши, яъни эмоционаллик орқали ҳам кўчма маъно ҳосил бўлади, деб кўрсатади. Бунга мисол тариқасида *голубчик* сўзидаги семантик тараққиётни келтиради⁴⁰. Русча *голубчик* сўзининг генетик маъноси 'каптарча', кўчма маъноси бирор кишини эркалаб аташдир. Тўғри бу ўриндаги кўчма маъно ҳосил бўлишида эркалашга онд туйғу воқеа бўлган. Шунингдек, бу эркалашга онд туйғу воқеасидаги ўхшатишдир. Мазкур ўринда кўчма маънони қўлловчи шахс ўз эркаланувчи кишини каптарчадаги гўзаллик ва нафосатни нисбат бермоқчи бўлган. Шунинг учун у *голубчик* сўзини ўз эркаланувчисига кўчириб қўллаган. Демак, *голубчик* сўзининг кўчма маъноси ҳосил бўлишида ўхшатиш асосий роль ўйнаган. Умуман, Л. А. Булаховский томонидан эмоционаллик деб кўрсатилиб, шу ҳодиса учун келтирилган мисоллар шундай характерга эга. Шу нуқтан назардан, биз кўчма маъно ҳосил бўлишининг алоҳида ҳодисаларидан бири деб эмоционалликни кўрсата олмаймиз. Уни метафоранинг бир тури сифатида танидик.

Бундай йўл билан маъно кўчиши ўзбек тилида ҳам бор. Масалан, катталар болаларни *бўталогим*, *қўзичоғим* каби сўзлар билан эркалайдилар. Юқоридагига ўхшан, бу сўзларнинг ҳам кўчма маъноларини метафора йўли билан ҳосил бўлган, деб ҳисоблаймиз.

Л. А. Булаховский кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан бири сифатида халқ этимологиясини кўрсат

³⁹ Қаранг: Л. А. Булаховский, Уша асар, 60-бет.

⁴⁰ Уша жойда.

тади. Бунда маълум бир формадаги сўз бошқа сўз ўзга-
гидан ясалган деб гумон қилинади ва унга ўша сўздан
ясалишга хос маъно берилади. Мазкур ҳодиса учун ми-
сол тариқасида *давлеет* сўзи берилган⁴¹. *Давлеет* келиб
чиқиши жиҳатидан черков-славян тилига хос бўлиб
«етишади» деган маънога эга. Халқ этимологияси бўйи-
ча эса русча *давить* (босмоқ) сўзидан келиб чиққан деб
фараз қилиниб, ‘эзмоқ’ маъносида қўлланади.

Л. А. Булаховский томонидан талқин қилинган маз-
кур ҳодисани биз бошқачароқ тушунидик. Бизнингча,
юқоридаги *давлеет* сўзи *давить* сўзи таъсирида янги
маъно ҳосил қилмаган, балки *давить* сўзи *давлеет* сў-
зининг формасига қиёсан халқ этимологияси асосида
янги сўз ясаган. Кўчма маъно, ҳосил бўлиш қонунияти
бўйича, ҳамма вақт асос маънога ўз маънавийлиги нис-
бати билан яқин туради. *Давлеет* сўзига Л. А. Булахов-
ский томонидан тақилган икки маънода бундай маъна-
вий яқинлик нисбати мутлақо йўқ. Чунки бу ўриндаги
халқ этимологияси кўчма маъно эмас, ясама сўз яса-
лиши учун роль ўйнаган. Сўз ясалнишини ўрганиш се-
маснологиянинг эмас, морфологиянинг вазифасидир.
Шунингдек, қўлимиздаги материаллардан ўзбек тилида
бундай ҳодиса борлигини кўрсатувчи бирорта ҳам факт
топа олмадик. Шуларни назарда тутиб, биз халқ этимол-
логиясини кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан
бири деб билмадик.

Л. А. Булаховский кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳоди-
салардан бири сифатида яна алоқадорлик (коррелятив-
ные) ни кўрсатади. Бунга у *небо* (осмон), *неба* (танг-
лай) каби генезиси асли бир бўлиб, кейинчалик ҳам фо-
нетик, ҳам семантик дифференциация топган сўзларни
мисол қилиб келтиради⁴². Аммо бу ҳодиса, кўриниб
турибдики, фонетик йўл билан сўз яшашнинг ўзидир.
Шунинг учун ҳам, биз бу ҳодисани кўчма маъно ҳосил
қилувчи ҳодисалардан бири деб ҳисоблай олмаимиз.

Олий таълим учун мўлжаллаб чиқарилган дарслик-
да эса кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан бири
сифатида нарсаларни ишлаб чиқарувчи ва кашфиёт-
чиси номи билан аташ, деб кўрсатилган. Бунга эса

⁴¹ Қаранг: Л. А. Булаховский, Уша асар, 66-бет.

⁴² Қаранг: Уша асар, 67-бет.

ниган сўзи мисол тариқасида келтирилган⁴³. Наган сўзи дастлаб киши номи бўлган ва кейин у киши ихтиро қилган қуролнинг номига айланган. Шунингдек, авторлар *Пушкинни ўқидим* бирикмасидаги *Пушкин* сўзи ҳам мазкур ҳодиса натижасида ‘асар’ деган кўчма маънога эга бўлиб қолган, деб тушунадилар. Келтирилган мисол ва уларнинг маъноларидан кўриниб турибдики, маъно кўчиши учун ихтирочи билан ихтиро қилинган нарса ўртасидаги, яъни номдошловчи билан номдошланувчи ўртасидаги алоқадорлик сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам биз бу ҳодисани метонимиянинг бир тури сифатида таъиндик.

Татар тилшуноси К. С. Собиров кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан яна бири сифатида ифодалаш доираси кенглигига қараб маъно кўчишини кўрсатган эди. Бунга мисол қилиб, *тирэн* сўзининг *тирэн фикер* бирикмасида ифода этилган кўчма маънони келтиради⁴⁴. Бу ўринда кўриниб турибдики, кўчма маъно ҳосил бўлиши ҳис этилган объектларнинг ўхшашлигига асосланган. Бундай йўл билан кўчма маъно ҳосил бўлиши эса метафора ҳодисасининг бир тури бўлмиш синестезага оиддир. Ғилдаги бу ҳодисани Г. Паул аллақачон характерлаб берган эди⁴⁵.

К. С. Собиров ўша китобнинг ўзида яна кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан бири сифатида характер ва хулқнинг яқинлигига асосланганини кўрсатади. У мисол тариқасида *кўсак* (‘таёқ’ ва ‘ҳеч нарсага қовушмайди’ маъноларига эга) сўзидаги ‘маъно кўчиши’ни келтиради⁴⁶. Ваҳоланки, бу ўринда маъно кўчиши эмас, адъективация содир бўлган. Бу ҳақда биз ишимизнинг «Полнсемия ва консервия» сарлавҳаси остида муфассал тўхталиб ўтганмиз.

Инглиз тили мутахассиси Н. Раевская эса метафора, метонимия ҳодисалари қаторида яна гиперболо ва эффемизмларни қўшиб санаган⁴⁷. Турган ганки, гипербола (мажоз)ни кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалардан

⁴³ *Қаранг*: Е. М. Галькина-Федорук, К. В. Горшкова, П. М. Шанский, Уша асар, ўша бет.

⁴⁴ *Қаранг*: Современный татарский литературный язык, стр. 53.

⁴⁵ *Қаранг*: H. Paul, Principien der Sprachgeschichte, Halle, M. Niemeyer, 1880.

⁴⁶ *Қаранг*: Современный татарский литературный язык, стр. 53.

⁴⁷ *Қаранг*: W. Raywska, English Zexicology, Kuib, 1961, pp. 102–123.

бири деб кўрсатиб бўлмайди. Гипербола нутқда айрим ҳодиса, нарса, белги ва ҳолат кабиларни бўрттириб оёриш воситасидир. Гипербола тилда метафора, конверсия ёки ўхшатиш конструкциялари воситасида ифода топиши мумкин. Шунинг учун уш тилнинг яхлит текшириш объекти деб бўлмайди. Шунингдек, эвфемизмни ҳам кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодиса деб бўлмайди. Чунки у бошқа ном билан аташдир. Бунинг натижасида ҳам кўчма маъно ҳосил бўлиши мумкин. Аммо эвфемизмнинг моҳияти ўзининг натижаси билан эмас, балки содир бўлиши билан ўлчанади. Демак, гиперболани ҳам, эвфемизмни ҳам кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларнинг бир тури деб кўрсатиб бўлмас экан. Н. Раевская ҳам уларни кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодиса сифатида, нутқ кўринишлари сифатида тилга олади. Бу жиҳатдан олиб қараганда, у — ҳақ. Аммо нутқ кўринишларини лексикологиянинг ичида қайд этилганига тушуниб бўлмади.

Биз юқорида, умуман тилшуносликда қайд этилган кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар ва шу ҳодисалар асоси билан танишиб чиқдик. Улар тўртга: метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошликлардир. Номдошловчи ва номдошланувчи ўртасидаги муносабатда метафора учун ўхшатиш, метонимия учун алоқадорлик, синекдоха учун таркибий қисм бўлиш, вазифадошлик учун вазифасидан суриб чиқариш асос ҳисобланар экан. Ўзбек тилидаги лексикологияга бағишланган ишларда ҳам ўзбек тилидаги сўзларда кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисалар сифатида фақат юқоридагиларнинг ўзигина қайд этилган. Бизнинг қўлимиздаги фактлар эса туркий тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам кўчма маъно ҳосил қилувчи бешинчи ҳодиса мавжуд эканлигини кўрсатди.

Ўзбек тилида *ой* сўзи 'ернинг табиий йўлдоши' маъносида қўлланади. Унда кўчма маъно ҳам ҳосил бўлган бўлиб, у 'шу йўлдошнинг ер атрофидан бир айланиб чиққунча кетган муддат'ни ифода этади. Бу ўринда биринчи маъно — жисм ҳақидаги тушунча, иккинчи маъно эса вақт ўлчовини билдирувчи тушунчани ифода этади. Мазкур вақт ўлчови эса биринчи маъно англатган жисм ҳаракати жараёнининг маълум бир давридангина иборатдир. Демак, ҳар икки маъно англатган объект ўзаро боғлиқ. Бироқ *ён* сўзидаги кўчма маъно ҳосил бўлиши

Билан бу ўрнида *ой* сўзидаги кўчма маъно ҳосил бўлиши ўртасида туб фарқ мавжуд. Бу фарқ қўйидагича:

1. Метонимияларда номдошловчи билан номдошланувчи ўзи алоҳида объектлардан иборат бўлгани ҳолда, бу ҳодисада номдошловчи, албатта, конкрет предмет бўлиб, номдошланувчи унинг ҳаракат жараёнидан иборатдир. Масалан, юқорида келтирилган *ён* сўзига эътибор берайлик. Унинг асос маъноси — ‘тананинг елкадан сонгача ўнг ёки чап қисми’, кўчма маъноси — ‘чўнтак’. Демак, номдошловчи ҳам, номдошланувчи ҳам алоҳида икки нарсадир. Аммо *ой* сўзидаги маъно тараққиёти асоси эса тамоман бошқача. Унинг асос маъноси — ‘ернинг табиий йўлдоши’, кўчма маъноси — унинг ер атрофидан бир ‘айланиб чиққушча кетган муддат’. Демак, номдошловчи маълум предмет бўлиб, номдошланувчи унинг ҳаракат жараёни қисмидан иборатдир.

2. Метонимияда номдошловчи ва номдошланувчи нарс, воқелик, белги, ҳаракат ёки ҳолат кабилардан иборатлиги, аммо иккиси ҳам бир тур бўлиши шартлиги ҳолда, бу ҳодисаларда номдашловчи — нарс ёки воқелик, номдошланувчи воқелик натижаси бўлиши шарт. Масалан, *ён* сўзининг ҳар икки маъноси ҳам нарсани ифода этади. *Ой* сўзининг маъно тараққиётида эса номдошловчи нарс, номдошланувчи — унинг ҳаракати жараёнининг бир даврига тегиш ўлчов, яъни воқелик билан ўлчанувчи вақт.

3. Метонимияда номдошловчи ва номдошланувчи замон ва маконда бир-бирига тобесиз мавжуд бўлгани ҳолда, бу ҳодисада номдошланувчининг мавжудлиги ва мавжуд бўлиши номдошловчининг мавжудлигига тобедр.

4. Метонимияда номдошловчи билан номдошланувчининг замон ва маконда алоқадорлиги учун улар ўртасида ном кўчгани ҳолда, бу ҳодисада бундай алоқадорлик бўлмайди. Чунки бунда номдошланувчининг ўзи номдошловчининг фаолиятдан келиб чиқади.

5. Метонимияга хос йўл билан маъно тараққиёти от, сифат, феъл, олмош, сон ва равиш туркумига оид сўзларда юзага келгани ҳолда, бу ҳодисага хос йўл билан маъно тараққиёти фақат от туркумига оид сўзларда юзага келади.

Мазкур ҳодисани, метонимияга нисбатан шунча фарқлари борлигини назарда тутиб, метонимия деб

эмас, балки алоҳида маъно кўчиши ҳодисаси деб ҳисобланлик.

Юқорда кўриб ўтганимиздек, кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисаларга ном берилганда, номдошловчининг номдошланувчига нисбатан муносабати назарда тутилган. Бу ҳодисада эса, айтиб ўтганимиздай, номдошланувчининг мавжудлиги ва мавжуд бўлиши номдошловчига тобелилиги билан характерланар экан. Шунини ҳисобга олиб, кўчма маъно ҳосил қилувчи ҳодисани тобелилик деб атадик.

Тобелилик асосан ўзбек тилини ўз ичига олган туркий тармоғидаги барча тилларга хос. Масалан, *кун, дам, тил, чақрим, мушт, қамчи* каби сўзлардаги тобелилик натижасида ҳосил бўлган кўчма маънолар ўзбек тили каби барча туркий тилларда ҳам учрайди. Туркий бўлмаган тилларнинг луғатларини кўздан кечирганимизда эса фақат *тил* сўзининг тобелиликка оид маъно тараққиётини учратдик. Шунга кўра, сўз маъноларининг тобелилик натижасида тараққий этишини барча тилларга татбиқ қилиш масаласида, ҳеч нарса дея олмаймиз.

Ўзбек тилида киноя йўли билан ҳам сўз маънолари тараққий этади. Масалан, «*Эй одам, раҳминг келмадилми?*» гапидаги *одам* сўзи 'одамлик хусусиятига эга бўлмаган' деган маънода қўлланган. Бироқ мазкур кўчма маъно шу каби кинояли жумлалардагина юзага чиқиб, у услуб билан боғлиқ ҳодисадир. Киноя йўли билан ҳосил бўлган кўчма маънолар лексик маъно доирасида бўлмайди. У маълум автор томонидан индивидуал ҳолатда ҳосил бўлади. Демак, киноя йўли билан ҳосил бўлган кўчма маъно фақат окказионал маъно доирасига оиддир. Шунини назарда тутиб, киноя йўли билан кўчма маъно ҳосил бўлишини ҳақида бошқа тўхтамаймиз.

Хуллас, барча туркий тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам лексик маъно бўла оладиган кўчма маъноларни ҳосил қилувчи ҳодисалар бешта бўлиб, улар 1) метафора, 2) метонимия, 3) синекдоха, 4) вазифадошлик ва 5) тобелиликлардан иборатдир.

Кўчма маъно ҳосил бўлишни номдошловчи номи билан номдошланувчини, улар ўртасидаги муносабатга биноан, тўғридан тўғри аташ натижаси бўлавермайди. Баъзи ҳолларда синтактик муносабатлар ва уларнинг ихчамлашиш жараёнлари ҳам роль ўйнаши мумкин.

Кўчма маъноларнинг мана шу ҳосил бўлиш жараёни қуйидагича бўлинар экан.

1. Содда жараён.
2. Эллиптик жараён.

Содда жараён билан кўчма маъноларнинг ҳосил бўлиши юзасидан юқорида кўпгина таҳлиллар бердик. Бу эса номдошланувчи номдошловчи номи билан улар ўртасидаги муносабатга асосланиб, тўғридан-тўғри атаб юборавериш натижасида кўчма маъно ҳосил бўлишидир.

Эллиптик жараён натижасида кўчма маъно ҳосил бўлиши мураккаб тил ҳодисаларининг натижасидир. Бунинг учун номдошловчини ифода этувчи сўз гапда аниқловчи бўлиб келади. Кейин аниқлашнинг эллипсисга учраши эса унинг вазифасини ҳам аниқловчи ҳисобига юклайди. Натижада, аниқловчи ифода этган объект номдошланувчи бўлиб қолади. Шундай жараён билан кўчма маъно ҳосил бўлиши эллиптик жараён деб аталади. Масалан: *олма* сўзининг маъно тараққиёти эллиптик жараён натижасидир. У дастлаб мева номини англатган. Яъни: *Олма тақдим этмоқ—муҳаббат рамзи* (Ғ. Ғул о м). Шундай мева берувчи дарахтни англатиш зарурияти туғилганда эса бу сўз гапда аниқловчи вазифасида қўлланган. *Пастда тошлар орасидан ўсиб чиққан ўрик, олма, дўлана, бодом дарахтлар орасида қушлар чирқирайди* (М и р м у ҳ с и н). Мана шу *олма дарахт* атрибутив бирикмаси тилнинг шу бирикма маъносини ифода этувчи дастлабки воситадир. Кейин у аниқланмиш ҳисобига қисқарган. Бирикма маъноси эса унинг аниқловчиси ҳисобида ифода этилаверадиган бўлиб қолган. Яъни: *Олма гули — гул эмас, тақсам чаккамда турмас* (Қ ў ш и қ). Натижада *олма* сўзи 'мева' маъноси ёнига 'шундай мева берувчи дарахт' маъносини орттирди. Мана шундай бўлак номи билан бутунни аташ синекдоха ҳодисасига хосдир⁴⁸. Демак, синекдоха ҳодисаси эллиптик жараён билан содир бўлиб, кўчма маъно ҳосил қилган. *Олма* сўзи полисемантик сўздир.

⁴⁸ Қаранг: М. А. Булаховский, *Уша асар*, 64-бет; Л. А. Реформатский, *Уша асар*, 59-бет; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, *Уша асар*, 127-бет; М. Мирзаев, С. Усмонов, Н. Расулов, *Уша асар*, 24-бет; О. С. Ахманова, *Уша луғат*, 405-бет.

Эллиптик жараён метафора, метонимия, тобелилик ҳодисалари натижасида кўчма маъно ҳосил бўлишида ҳам учрайди. Масалан, *бош сўзининг 'етакчи', ён сўзининг 'чўнтак', мушт сўзининг 'зарб'* маъносида қўлланиши эллиптик жараён натижасида келиб чиққан. Уларнинг биринчиси метафора, иккинчиси метонимия, учинчиси тобелилик ҳодисалари натижасидир. Улар *бош киши, ён чўнтак, мушт зарби* атрибутив бирикмаларининг қисқариши орқали шу маънога эга бўлиб қолган.

Вазифадошлик ҳодисасида фақат содда жарён содир бўлади. Унда эллипсис бўлиши мутлақо мумкин эмас. Чунки вазифадошлик лингвистик бўлмаган ҳодисанинг тил материалида акс этишидир⁴⁹. Бу — соф объектив ҳолат. Эллипсис эса грамматик жараёндр. Шундай экан, вазифадошликнинг эллиптик жараён билан содир бўлувчи турлари йўқ.

Эллиптик жараён натижасида кўчма маъно ҳосил бўлиши от туркумига оид сўзлардаги кўчма маъно ҳосил бўлишидан ташқари сифат ва феъл туркумига оид сўзлардаги кўчма маъно ҳосил бўлишида ҳам мавжуд.

Кўчма маънонинг содда жараён билан ҳосил бўлиши деярли лексик маънога тенг бўлиб, полисемантик сўзларнинг вужудга келишида катта роль ўйнайди. Уларнинг эллиптик жараён билан ҳосил бўлиши эса бундай эмас. Улар метонимия ва синекдохаларда кўпинча лексик маъно ҳосил бўлишига тенг келиб, полисемантик сўзларни вужудга келтирса ҳам, шу ҳодисаларнинг айрим ҳолатларида, метафора ва тобелиликнинг кўп ҳолатларида окказионал маънонинг ҳосил бўлишига тенг келиб, полисемантик сўзларни вужудга келтирмайди. Чунки улар контекстдагина ҳосил бўлиб, сўз семантик структурасига кирмай қолади. Бу ҳақда эса қуйида, ўрни билан, тўхтаймиз.

Х у л л а с, кўчма маъно ҳосил бўлишидаги содда жараёнга қараганда эллиптик жараён ўзига хос мураккабликка эга бўлиб, кўп ҳолларда полисемантик сўзларни вужудга келтирмайдиган, контекстуал ҳолатгагина хос, окказионал маъноларни ҳосил қилар экан.

Сўз семантикаси икки нуқтан назардан ўрганилади. Уни тил факти сифатида таҳлил қилиш мумкин. Бу тақ-

⁴⁹ Қаранг: И. В. Арнольд, Уша асар, 70-бет; Э. Б. Агаян, Уша асар, 225-бет.

дирда эса сўзнинг семантик структураси текшириш объекти бўлиб қолади. Сўзнинг семантик структураси лексик маънолардан таркиб топади. Сўз семантикаси нутқ нуқтан назаридан ҳам таҳлил қилиниши мумкин. Муस्ताқил маъноли сўзлар контекстда икки хил маъно ифода этади:

1. Окказионал маъно.

2. Узуал маъно.

Мана шу окказионал маъно билан узуал маънони ўзаро фарқлай билиш кўчма маъно лингвистик экаплиги ва полисемантик сўзни вужудга келтира олиш ёки олмаслигини аниқлаш учун асос бўлади. Узуал маъно контекстда реаллашган сўзнинг семантик структурасига оид лексик маънолардан биридир. Окказионал маъно фақат контекстуал ҳолатга кўра айрим сўзда ўз ифодасини топади. Масалан, *Қиз деган гулшаннинг онаси бўлур* (Ғ. Ғул о м) гапидаги *гулшан* сўзи 'гўзал оила' маъносида қўлланган. Шоир бу ўрида мазкур сўзнинг мазкур маъносини контекст имкоиятидан келиб чиқиб, индивидуал ҳолатда ҳосил қилган. Окказионал маъно мана шундай индивидуал ҳолатда ҳосил бўлади⁵⁰. Шунинг учун ҳам *гулшан* сўзининг шу окказионал маъноси ўзи ҳосил бўлган контекстдан бошқа контекстда қўлланган эмас. У фақат ўз контекстигагина хосдир.

Тилшуносликда окказионал маъноларни, улар индивидуал ҳолатда маълум контекстда ҳосил бўлганлиги учун ҳам баъзан индивидуал⁵¹, баъзан услубий⁵² маъно каби терминлар билан аташади. Окказионал маънонинг индивидуал ёки услубий маъно терминлари билан аталлиши, ўзига хос асосга эга. Аммо баъзи тилшунослар уни айрим индивид, яъни услубда қўлланганлигининг назарда тутиб, узуал маънонинг ҳамма томонидан қўлланганига қарама-қарши қўядилар. Мана шу қарашдан келиб чиқиб, ҳамма томонидан қўлланиб, умумлашиб

⁵⁰ Қаранг: А. В. Бельский, Метафорические употребления существительных, сб. «Ученые записки I МГПИИЯ», т. VIII, 1954, стр. 296; А. А. Реформатский, Уша асар, 53-бет; А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, М., 1965, стр. 106; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Уша асар, 132-бет; Ғ. Алиқулов, Ушга автореферат, 9-бет.

⁵¹ Қаранг: А. П. Ефимов, Стилистика художественной речи, М., 1961, стр. 121

⁵² Қаранг: А. В. Бельский, Метафорическое употребление существительных, Ученые записки, I-МГПИИЯ, т. VIII, 1954, стр. 286.

кетган бундай маънолар узул маънога айланади, деган фикрни олдинга сурадилар⁵³.

Аслида эса окказионал маъно ҳозирча бир ўринда қўлланганлиги, узул маъно ҳамма томонидан қўлланиб кетганлиги учун фарқланувчи фактлар эмас. Окказионал маъно ҳам кўнчилилик томонидан қўлланиши ва у окказионал маънолигича қолавериши мумкин. Бунинг учун *гул* сўзининг «жонон» окказионал маъноси билан қўлланишини эслаб кўриш кифоя. Мисоллар келтирайлик:

*Менга гулруҳ соқи-ю булбулга гул тутди қадаҳ,
Масдир улким, Навоийдек вале расво эмас.*

(Навоий)

*Бобир, ул гул зулфи остида эмасдур холлар,
Жон қушин сайд айлар учун оналардур домида.*

(Бобир)

*Ёрдин шиква на ҳожат, лаҳза-лаҳза бошима
Бўйла савдоларни солди бир гули бехор учун.*

(Фурқат)

Гул юзинг очиб, эй гул, мажлисим гулистон қил.

(Фирӯз)

*Мен каби бир гул асири бўлмасанг, эй андалиб,
Бу чаманда не учун тун-кун ишинг фарёд эрур.*

(Муҳаййир)

Мисоллар кўрсатиб турибдики, *гул* сўзи шоирлар томонидан беш асрдан бери 'жонон' окказионал маъносида қўлланиб келмоқда. Маълумки, ҳатто жонли тилда ҳам *гул* сўзи мазкур окказионал маъно билан қўлланилади. 'Жонон' маъноси узул маънога айланиб, *гул* сўзининг структурасида таркиб топган эмас. Ваҳоланки, яқин эллик йил ичида бир қанча сўзлар ясалиб, улар полисемантик сўзга айланиб кетган. Демак, сўзнинг маълум окказионал маъноси қанча кўп яшаб, кенг қўлланиб келган бўлмасин, барибир унинг узул маънога айланиши учун сабаб бўла олмайди.

⁵³ Қаранг: А. И. Ефимов, Уша асар, 130-бет; Т. Алиқулов, Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 6-сон, 38-бет.

Окказионал маъно билан узуал маънонинг фарқи— бири индивид томонидан, иккинчиси ҳамма томонидан қўлланаётганлигида эмас. Уларнинг индивидуаллиги ва умумийлиги бошқача изоҳланади. Узуал маъно маълум сўзнинг семантик структурасида аллақачон шаклланган лексик маънонинг контекстда реаллашган ҳолатидир. Контекст эса сўзнинг маълум лексик маъносини реаллаштиради⁵⁴, яъни ҳар бир контекст тузувчи сўз танлар экан, сўзни бирор лексик маъносига асосланган ҳолда саралаб олади ва у нутқда узуал маъно сифатида реаллашади. Окказионал маъно эса контекст тузиш жараёнида контекстуал ҳолатга кўра маълум сўзга сунъий равишда тақилади. Яъни ҳар бир контекст тузувчи окказионал маънони контекстни ихчамлаштириш ёки субъектив муносабатини акс эттириш мажбурияти билан маълум сўзда ҳосил қилинади.

Мисоллар келтирамиз:

*Бир сандиқ сув юзида
Лопиллаб келар эди.*

(Х. Олимжон)

Ундаги *бир, сув, юз, лопилламоқ, келжоқ* сўзларининг кўп маъноли бўлишига қарамай, улар бир лексик маъноси билангина реаллашган. Мазкур кўп маъноли сўзларни гап тузиш учун реаллашиши лозим бўлган лексик маъноси асосида танланган. *Гап* тузишда *юз* сўзининг контекст тузиш учун танланган лексик маъноси ҳатто шу даражада реаллаштирилганки, у аслида 'сиртқи сатҳ'ни ифодалагани ҳолда, бу ўринда фақат 'сув сиртининг сатҳи'нигина ифода этган. Демак, лексик маъно ҳамма вақт умумийлик хусусиятига эга бўлади. В. И. Ленин сўзнинг асосий характерли хусусияти устида тўхталиб, «ҳар қандай сўз ҳам умумлаштиради»⁵⁵ деганида, албатта, сўзнинг лексик маъносини назарда тутган. Сўз мана шундай лексик маънолардан бири билан контекстда қатнашади. Контекст лексик маънонинг ифодалаш доирасини ҳам чегаралаб реаллаштиради. Окказионал маъно эса контекстнинг мана шу реаллаштириши билан монанд ҳолатда ҳосил бўлади, яъни окказионал маънонинг авторни уни маълум контекстнинг баёни жараё-

⁵⁴ Қаранг: Е. М. Галькина-Федорук, Слово и понятие, М., 1956, стр. 48; И. В. Арнольд, Уша асар, 58-бет; У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Уша асар, 132-бет.

⁵⁵ Қаранг: Ленинский сборник, т. XII, М., 1931, стр. 217.

инда ҳосил қилади. Одатда, ёзма нутқ ҳам, оғзаки нутқ ҳам фикрни реал етказиш мақсадида тузилади. Нутқда ишлатилган ҳар бир сўз реал маъно билан иштирок этади. Агар маънонинг реаллиги қониқарли бўлмаса, уни реаллаштирувчи синтактик воситадан фойдаланилади. Мана шу жараёнда автор окказионал маънони ҳосил қилиши мумкин. Демак, окказионал маъно нисбатан реал ифода учун ҳосил бўлади. Масалан, шоир *Лермонтовни ташламадим ҳеч, Ахир қўйиб олдим Ҳофизни* (Ҳ. О л и м ж о н) мисраларини тузар экан, *Лермонтов* ва *Ҳофиз* сўзларида «асар» маъносини ифода этган. *Асар* сўзи орқали мана шу маъно берилса, шоир контекстан кўзлаган реалликни ифода эта олмас эди. Шунинг учун *асар* сўзи олдига *Лермонтов* ва *Ҳофиз* аниқловчисини берди. Контекстда, аниқланмишсиз аниқловчининг ўзи ҳам бутун бирикма маъносини бера олганлиги учун аниқланмиш қисқарди. Кейин *асар* сўзининг маъносига нисбатан реалроқ «Лермонтовга оид асар» ва «Ҳофизга оид асар» окказионал маънолари *Лермонтов* ва *Ҳофиз* сўзларида ҳосил қилинди ва улар орқали ифода этилди. Демак, мазкур окказионал маъно реаллаштириш мажбурияти ва синтактик жараёнлар натижаси бўлди. Окказионал маъно лексик маънонинг ифодани умумлаштириш хусусиятига қарама-қарши ифодани реаллаштириш хусусиятига эга ҳолатда ҳосил бўлди. У тил ҳодисаси эмас, нутқ ҳодисаси сифатида шаклланди. Уларнинг ҳосил бўлиши ва тараққиётида бундай қарама-қарши хусусиятнинг мавжудлигини ҳисобга олсак, бири тараққий этиб иккинчисига ўтади, деган фикр мантиққа тўғри келмай қолади.

Окказионал маънолар бир печа синтактик ҳодисалар натижасида ҳосил бўлади:

1. Ўз табиати билан эллиптик кўчма маънолар деярли окказионал маъно бўлади. Масалан, бунга *Лермонтов*, *Ҳофиз* сўзларида ‘унга оид асар’, *гул* сўзида ‘жонон’, *ғунча* сўзида ‘лаб’ окказионал маънолар ҳосил бўлишини юқорида кўрсатиб ўтган эдик. Биз *Лермонтов* ва *Ҳофиз* сўзларидаги ‘асар’ маъносининг ифода доираси қандай реаллашганлигини юқорида таҳлил этган эдик. *Гул* сўзи «жонон» маъносига келар экан, у ҳам ҳар қандай жононни ифода этмайди. *Гул* сўзи орқали ифода этилган жонон бошқа жононларга қараганда гул каби поэтик, шунингдек, нафосатли ва қизил юзлари

билан ажралиб туради. *Гул* сўзининг окказионал маъноси мана шу реаллаштириш эҳтиёжи билан ҳосил қилинган. *Гунча* сўзида ифода этилган лаб эса фақат гунча рангли лаб доирасидаги тушунчани реал ифода этади.

Эллиптик кўчма маънолар лексик маъно бўлиши ҳам мумкин. Бу тил фактининг юзага келишии окказионал маънонинг юзага келишидан фарқлаш керак. Эллиптик йўл билан ҳосил бўлган лексик маънолар лугавий birlikларнинг синтактик жараёни натижаси бўлади. Бунда эса бирикма ёки қўшма сўзнинг бир компоненти эллиптиксизга учрайди. Натижада, қолган компонент ҳисобида кўчма маъно ҳосил бўлади. Масалан, *Ризамат* сўзи атоқли от эди. Ундан *Ризамат узуми* бирикмаси тузилди. У қисқариб *ризамат* сўзи ҳисобида 'узум нави' маъноси ҳосил бўлди. Аммо бу жараён контекстуал бўлмай, балки контекстан ташқари ҳолатдаги, узум тушунчасининг навлар бўйича дифференциацияси тил фактида ўз ифодасини топишидан иборатдир. Бир лексик маънода ифода этилган тушунча дифференциация бўлар экан, у тилда, одатда мазкур маъно ифодаланган сўз олдида аниқловчи бериш воситасида ўз аксини топади. Масалан, *бинафша нур, рентген нури* ва ҳоказо. Эллиптикнинг мазкур ўриндаги иккинчи босқичи эса таркибли, яъни бирикма терминининг ихчамлашиши — қисқаришидир. Аниқловчи олиш ва аниқланмишнинг тушиб қолиши ҳодисаси, албатта, синтаксисга хос. Бундай ҳодисалар ўзи оид бўлган тилнинг синтактик қонуниятларидан ташқарида содир бўлмайди. Аммо бу ўринда эллиптик контекстуал реаллаштириш эҳтиёжининг натижаси сифатида содир бўлгани йўқ. Яъни, *Лермонтов* сўзида 'Лермонтовга оид асар' ва *Ҳофиз* сўзида 'Ҳофизга оид асар' окказионал маъноси ҳосил бўлгани каби *ризамат* сўзида 'Ризаматга оид узум' деган маъно ҳосил бўлган эмас. *Ризамат* сўзининг лексик маъноси ифода этган узум соҳибкор Ризамат томонидан яратилган бўлиши мумкин, бироқ энди уни барча богбон экиши, у барча богбонга оид бўлиши ҳам мумкин. Демак, *ризамат* сўзининг ҳосил бўлган кўчма маъноси умумлаштирувчилик хусусиятига эга — у лексик, контекста эса узумал маънодир. *Лермонтов*, *Ҳофиз* сўзларида ҳосил бўлган окказионал маъно ҳақида эса бу фикрни айтиш бўлмайди.

2. Контекстдаги сифатловчилик бирикмаларнинг ихчамлашиши ҳам окказионал маънолар ҳосил бўлиши учун сабаб бўлади. Масалан:

*Шу чумчуқдай юрак, шу кичкина жон
Узига жаҳонни сиздирар бир кун.*

(Х. Олимжон)

Шоир шу мисраларида *юракли бола, жонли бола* сифатловчи + сифатланмишли бирикмани қисқартиб, окказионал синекдохани ҳосил қилган.

Сифатловчи-сифатланмишли бирикма қисқариши натижасида окказионал метонимия ҳам ҳосил бўлади. Масалан, *чопонли одамни чақир* гапи ўрнига *чопонни чақир* ҳам дейилади. Бу ўринда *чопон* сўзи окказионал метонимик маъно ҳосил қилди.

Бу усулда окказионал маъно ҳосил бўлиши асосан от туркумига оиддир.

3. Контекстдаги ўхшатиш конструкцияларининг ихчамлашиши ҳам окказионал маънолар ҳосил бўлиши учун сабаб бўлади. Масалан:

*Ақлу балоғатнинг шотуларидан
Юксала берингиз секундлар сайин.*

(Ғ. Ғулом)

Шоир бу мисраларида *шоту* сўзини *шоти каби босқич* ўхшатиш конструкциясида ихчамлаштириб олиб қўллаган, чунки ўхшатиш конструкциясининг маъноси, контекстуал ҳолатга кўра, мазкур сўзда ўз ифодасини топган. Бу ўринда мана шу имкониятдан муваффақиятли фойдалана билинган. Натижада, *шоти* сўзи 'босқич' окказионал маъноси орқали шу контекстда реаллашган.

Ўхшатиш конструкциясининг ихчамлашиши натижасида окказионал маънонинг ҳосил бўлиши феъл, сифат ва ҳоказо туркумга оид сўзларда ҳам учрайди. Масалан:

*Даҳшат ичра ёниб хон.
Ҳар томон қилди фармон.*

(Х. Олимжон)

Бу мисралар ичидан *ёнмоқ* феъли *ёнган каби ғазабига чидолмаслик* ўхшатиш конструкциянинг ихчамлашиши натижасида шу конструкция маъносини ифода этувчи окказионал маънога эга бўлган.

У миллатни уйғотиш учун вазни бузиқ, фикри саёз, рангсиз назмлар ёзди (Ойбек).

Бу гапдаги сифат туркумига оид *рангсиз* сўзининг окказионал маъноси ихчамлашган *рангсиздай бадиияти йўқ* ўхшатиш конструкциясининг маъносиши ифода эттириши учун ҳосил қилинган.

Ўхшатиш конструкциясининг ихчамлашши натижасида ундан сақлаб қолинган сўз ҳисобида ҳосил бўлган окказионал маъно, ўз табиати эътибори билан, фақат метафорага хосдир.

4. Боғлиқ маъно сифатида ҳосил бўлган мажозий маънолар ҳамма вақт окказионал маъно бўлади. Масалан: *Қозмади мендек бало тоғини тирноғи била* (А. Навоий). *Маҳалла комиссиясининг раиси Турғуной «Жазойир»га йўрғалаб юрибди* (А. Қаҳқор). *Ота юрагида аламлар қат-қат* (Ҳ. Олимжон).

Бу мисолларда от туркумига оид *тоғ* сўзи ‘қийинчиликлар’, феъл туркумига оид *йўрғаламоқ* сўзи ‘ўйнамоқ’, равиш туркумига оид *қат-қат* сўзи ‘кўп’ маъноси билан қўлланган. Бу маънолар мажозий боғлиқ маъно сифатидаги окказионал маънолардир. Улар мазкур контекстга ўхшаш ҳолатлардагина реаллаша олади.

Бундай йўл билан окказионал маънонинг ҳосил бўлиши фақат метафорага хосдир.

5. Экспрессивлик асосида ҳосил бўлган кўчма маънолар ҳам одатда окказионал маъно бўлади. Масалан: *Овинчоғим, эркатоғим, кел қўзичоғим* (Қўшиқ). Бу мисрадаги *овинчоқ*, *қўзичоқ* сўзлари ‘бола’ маъносида қўлланиб, эркалаш экспрессивлиги хусусиятига эга. Бу маъно мазкур сўзларда шундай контекстуал шароитлардагина ҳосил бўла олади. Шунинг учун ҳам у окказионал маънодир.

Окказионал маъноларнинг ҳосил бўлиши асосан мана шу синтактик ҳодисалар натижасидир. Улар полисемантик сўзлар вужудга келишида ҳеч қандай роль ўйнамайди. Уларни лексик маънолардан фарқлай билиш зарур, яъни узувал ва окказионал маъноларни фарқлаш учун юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, уларга қуйидагича ёндашиш маъқул деб ўйлаймиз:

1. Вазифадошлик ҳодисаси асосида кўчма маъно ҳосил бўлиши фақат лексик, контекстда узувал маъноларга хосдир. Бу ўринда окказионал маъно ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

2. Эллиптик жараён метафора, метонимия, синекдоха ва тобелилик ҳодисаларида учрайди. Улардан метонимия ва синекдоха натижасида ҳосил бўлган кўчма маъноларнинг кўпчилиги, метафора ва тобелилик натижасида ҳосил бўлган кўчма маъноларнинг жуда кам миқдори лексик маънолардан иборатдир.

3. Ўшатиш конструкциясининг ихчамлашиши, эмоция ва боғлиқ мажозий маъно билан алоқадор метафорага оид кўчма маънолар фақат окказионал маънолардан иборат бўлади. Бу ўринда узуал маъно ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

4. Окказионал маъно ҳосил бўлиши билан алоқадор бўлмаган усулларда ҳосил бўлган метафора, метонимия, синекдоха ва тобелиликка оид кўчма маънолар контекстда узуал, тил факти сифатида лексик маънолардан иборатдир.

Хуллас, фақат лексик маъноларгина полисемантик сўзнинг семантик структурасини таркиб топтиради.

Эвфемизм ва дисфемизм натижасида

Эвфемизм ва дисфемизм ҳодисалари тилдаги бир хил ҳодисанинг икки қутбидир. Шунинг учун аввал тилда кенгроқ тарқалган эвфемизм ва унинг воситасида полисемантик сўзларнинг вужудга келиши ҳақида тўхтаб ўтамыз.

Эвфемизм ҳақида тилшуносликда жуда кўп фикрлар олдинга сурилган. Туркий тиллардаги эвфемизм ҳақида хатто диссертациялар ҳам ёзилган⁵⁶. Бу борада тилшунослар ўртасида анча мунозарали масалалар ҳам вужудга келган. Кўпгина тилшунослар эвфемизмни табу билан ўлчайдилар. Уларнинг фикрича, эвфемизм табу ўрнида қўлланувчи луғавий бирликлар ҳисобланади⁵⁷.

⁵⁶ Қаранг: С. Алтаев, Эвфемизмы в туркменском языке, Автореферат канд. дисс., Ашхабад, 1955; Н. Исмагуллаев, Эвфемизмы в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1964.

⁵⁷ Қаранг: А. Потебня, Из записок по теории русской словесности, Харьков, 1905, стр. 466; Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, М., 1954, стр. 49; Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, Изд. АН СССР, М., 1953, стр. 76—81; А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1960, стр. 75; Э. Б. Агаян, Введение в языкознание, Ереван, 1960, стр. 259.

Эвфемизмлар фақат табу ўрнида қўлланивчи луғавий бирликлардан иборат эмас. Улар маданий доира учун мос бўлмаган сўзлар ўрнида ҳам келиши мумкин. Эвфемизмнинг бу хусусияти ҳам у ҳақда фикр юритган кўпгина тилшунослар томонидан қайд этиб ўтилган⁵⁸. Н. Исматуллаев эса уни ҳисобга олмаган тилшуносларни асосли танқид қилиб ўтган⁵⁹.

Шупингдек, Н. Исматуллаев ўз ишида К. К. Шахжурини ҳам ўринли танқид қилади. К. К. Шахжури «Иди ты...» деган иборадаги «к черту» ни қисқартиб кетилганини эвфемизм деб кўрсатади. Бу ўриндаги қисқартирилган луғавий бирлик контекстдаги ҳеч қандай луғавий бирликда ўз ифодасини топмайди. Эҳтимол, қисқартирилган «к черту» эмас, бошқачадир. Эвфемизм эса қўлланилмаган луғавий бирликни аниқ ифода этиб туради⁶⁰. Я. Пинхасов эса эвфемизмнинг табу ўрнида келишини ҳисобга олмаган. У ўзбек тилида табу мавжуд эканини эътибордан четда қолдирган бўлса керак⁶¹. Бу ҳолат бошқа авторларда ҳам учрайди⁶².

Мазкур бобнинг бошида айтиб ўтилганидай, кўпчилик тилшунослар эвфемизмни троп ёки услубий ҳодиса сифатида қайд этадилар⁶³. Уша ўринда таҳлил қилиб берганимиздай, у лингвистик ҳодиса ҳам бўлиб, лексик

⁵⁸ Қаранг К. К. Шахжурин, Эвфемизмы и их роль изменения значений слов. Автореферат канд. дисс., Тбилиси, 1956; И. В. Арнольд, Уша асар, 284-бет; Е. Бердимуратов, Уша асар, 125—126-бетлар.

⁵⁹ Қаранг: Н. Исматуллаев, Ўзбек тилидаги эвфемизм ва уларнинг классификацияси доир, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, I-сон, 57-бет.

⁶⁰ Қаранг: А. Потебня, Уша асар, ўша бет; Р. А. Будагов, Уша асар, ўша бет; Л. А. Булаховский, Уша асар, 48—52-бетлар; И. В. Арнольд, Уша асар, ўша бет; Е. Бердимуратов, Уша асар, ўша бетлар; Н. Исматуллаев бу қараш юзасидан ўз мақоласида етарли таҳлил келтирган. Қаранг: Н. Исматуллаев, Уша мақола, ўша бет.

⁶¹ Қаранг: Я. Пинхасов, Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси, Тошкент, 1960, 66-бет.

⁶² Қаранг: О. Усмонов, Р. Доннёров, Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати, Тошкент, 1965, 519-бет; О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 521.

⁶³ Қаранг: Н. Рауенска, Уша асар, ўша бет; О. Азизов, Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963, 62-бет; Н. Исматуллаев, Уша мақола, 57-бет; О. С. Ахманова, Уша луғат, ўша бет.

маъноларни ҳосил қилади. Буни кўпгина тилшунослар эътироф этадилар⁶⁴.

Кўпгина адбиётларда эвфемизмларни сўз ёки иборалар деб қайд этишади⁶⁵. Тилшуносликда сўз ва ибораларни бирга қўшиб, бир ном билан, луғавий бирликлар деб аташади⁶⁶. Шундан келиб чиқиб, эвфемизмларни табу ва маданий доира учун қўлланиши ноқулай луғавий бирликлар ўрнида қўлланадиган луғавий бирликлар, деб тушунишимиз тўғрироқ бўлса керак.

Бизнинг текшириш объектимизга иборалар кирмайди. Биз эвфемизмлар ҳақида сўз юритамиз. Эвфемизмлар одатда, сўз сифатида эмас, балки сўзнинг янги бир маъноси сифатида юзага келади. Масалан, *эшак*, *ўртоқ* сўзларининг эвфемистик маънолари ҳақида шу бобнинг олд қисмида тўхтаб ўтган эдик. Тилда баъзан эвфемизмлар сўз ҳолатида ҳам ясалар/экан. Масалан, ўзбек тилида эвфемизм натижасида ясалган икки сўз маъжуд. Улар *оти йўқ* ва *отсиз* сўзларидир. Улар семантик структураси бир хил — дублетлар бўлиб, икки лексик маънода таркиб топади. Бу лексик маънолар — бири 'чаён', иккинчиси 'кўйдирги' маъноларидир. Яъни мазкур лексик маънолар табу ўрнида қўлланган эвфемистик маънолардир. Бундай эвфемистик ясама сўзларнинг маънолари ҳамма вақт лексик бўлади. Бирдан ортиқ бундай маъноларга эга эвфемистик ясама сўзлар полисемантик сўзлардир.

Эвфемистик полисемантик сўз, юқорида кўриб ўтганимиздай, тилда қўшма ёки ясама сўз ҳолида мавжуд. У ўзбек тилида туб сўз ҳолида учрамайди. Чунки эвфемизмнинг ўзи тилнинг нисбатан кейинги даврларига хосдир.

Эвфемизм, юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, лексик маъноларнинг ҳосил бўлишида ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу ҳолда сўзнинг ўзи тилда мавжуд бўлади.

⁶⁴ Қаранг: И. В. Арнольд, *Уша асар, ўша бет*; Е. Бердимуратов, *Уша асар, ўша бет*; Т. Алиқулов, *Автореферат канд. дисс., 11-бет*.

⁶⁵ Қаранг: Л. А. Булаховский, *Уша асар, 49-бет*; Н. Исмаилов, *Уша мақола, 57-бет*; О. С. Ахмадова, *Уша луғат, ўша бет*; Е. Бердимуратов, *Уша асар, 127-бет*.

⁶⁶ Қаранг: Шавкат Раҳматуллаев, *Луғавий бирликларнинг замонавийлиги жиҳатида гуруҳланиши ва номланиши масаласига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 4-сон, 47-бет.*

Эвфемизм натижасида унга янги маъно берилади, яъни мазкур сўз полисемантик бўлиб қолиши мумкин.

Эвфемизм натижасида янги маъно ҳосил бўлишини асосан икки турга бўлиб кўрсатиш мумкин: 1) кўчма маънога тенг бўлмаган эвфемистик маънонинг ҳосил бўлиши; 2) кўчма маънога тенг бўлган эвфемистик маънонинг ҳосил бўлиши.

Кўчма маънога тенг бўлмаган эвфемистик маънонинг ҳосил бўлиши учун ҳеч қандай лингвистик жараён ҳам, маънолар ифодалаган объектнинг ўзаро муносабати ҳам роль ўйнамайди. Бундай маънонинг ҳосил бўлиши асосан табу билан ўлчанади. Табу ўрнида бирор сўзни қўллаш зарурияти туғилса, ўша давр учун халққа нима муҳимроқ ва нима яқинроқ бўлса, шунинг номи ташлаб олинади. Турган гапки, кўнгилсиз номни қўллашдан қочиш ҳамма вақт энг ёқимли номни қўллашга олиб келади. Бу психологик ҳолатдир. Натижада, табу ўрнида маълум сўзнинг эвфемистик маъноси ҳосил бўлади. Масалан, *эшак* сўзида ‘чаён’ эвфемистик маъноси, *бий* сўзида ‘чипқон’ ёки ‘қорақурт’ эвфемистик маъноси ҳосил бўлиши худди шундай, яъни эшак билан чаённинг мутлақо яқинлик томони йўқ. Чипқон яраси қорақурт ҳашароти катта бўлганлиги учун уларни *бий* деймайди. Чипқон кўп кўзли бўлса, у — бийдир. Қорақурт ҳам ўргимчаксимонлар ичида ўз жуссаси билан ажралиб турмайди. Бундай усулда эвфемистик маънолар ҳосил бўлишини табу ўрнига қўлланган оддий символ, яъни атоқли отнинг юзага келишига ўхшаш ҳол, деб кўрсатса ҳам бўлади. Чунки атоқли отнинг этимологик маъносини шу атоқли от билан аталган шахс оқлаши шарт бўлмаганидай, эвфемистик маъно орттирилган сўзнинг этимологик маъносини ҳам эвфемистик маъно ифода этган объект оқлаши шарт эмас. Келтирилган мисоллар бундан кўрсатиб турибди. Аммо атоқли от тушунча англатмайди⁶⁷. Сўзнинг эвфемистик маъноси эса тушунча англатади. У табуга учраган сўз маъносидаги барча хусусиятларга меросхўр бўлиб қолади. Тўғрироғи, табуга учраган сўз лексик маъноси эвфемистик маъно сифатида янги сўз семантик структурасига кўчади. Шунинг учун ҳам бундай эвфемистик маънолар ҳамма вақт

⁶⁷ *Қаранг:* Е. М. Галкина-Федорук, Слово и понятие, стр. 53.

лексик маъно бўлади ва ўзи онд бўлган сўзнинг полисемантик сўзга айланишида роль ўйнайди.

Кўчма маънога тенг бўлган эвфемистик маъноларни кўчма маъно ҳосил бўлиши қонуниятлари доирасида ўрганиш зарур. Эвфемизмнинг кўчма маъно ҳосил бўлишига тенг ҳолатда содир бўлиши табу натижаси ҳам, маданий доира талаби натижаси ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *арқон* сўзининг 'илоп', *гул* сўзининг 'қизамиқ' эвфемистик маъноларни табу ўрнида ҳосил бўлиб, улар метафора натижасида ҳосил бўлган кўчма маънолардир. *Уртоқ* сўзининг 'эр' эвфемистик кўчма маъноси табу ўрнида ҳосил бўлган эмас. Ўзбек маданиятига кўра хотинларнинг ўз эрини шу сўз билан аташи андишасизлик ҳисобланади. Шунинг учун *эр* сўзи ўрнида «ўртоқ» сўзининг шу маъноси ҳосил қилинган. Бу маънонинг ҳосил бўлиши ҳам метафора натижасидир. Умуман, эвфемистик кўчма маъно ҳосил бўлиши кўп ҳолларда метафора натижаси бўлади. Бошқа ҳодисалар натижаси ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *зиён* сўзининг 'жин' маъноси метонимия натижасида ҳосил бўлган, аммо кўчма маъно ҳосил бўлишининг эвфемистик муносабатдаги бошқа ҳодисалари жуда кам учрайди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, кўчма маъно ҳосил бўлишининг ҳамма ҳодисасини ҳам эвфемизм билан қориштиравермаслик керак. Масалан, кашфийетчи номи билан кашфни аташ — метонимия дейилади, яъни *боткин* сўзи сариқ касаллиги, *кох* сўзи эса сил касали бактерияси номларидир. Чунки мазкур бактерияларни ўша номли биологлар кашф қилишган. Бактерия номи кейин касал номига ҳам айланган. Булар ҳаммаси оддий метонимик жараёнлардир. Мазкур касаллик номлари ҳеч ким учун сир ҳам эмас, улар ҳақида силлиқлаб гапиришнинг медиклар учун зарурияти ҳам йўқ. Бу жиҳатдан Н. Исматуллаевнинг фикрига қўшилиб бўлмайди⁶⁸.

Н. Исматуллаев табуга учраган киши номларининг фонетик бузиб қўлланишини ҳам эвфемизм деб тушунади. Масалан: *Турсун* > *Мурсун*, *Жума* > *Кума*, *Аҳмад* > *Саҳмад* каби⁶⁹. Турган гапки, сўзнинг бузилган варианты лексик бирлик бўла олмайди. Эвфемизм эса лексик ҳодиса сифатида ўрганилади.

⁶⁸ Қаранг: Н. Исматуллаев, Уша мақола, 60-бет.

⁶⁹ Қаранг: Уша мақола, 59-бет.

Шунигдек, *мамаша*, *мотка* каби варваризмларнинг нутқда қўлланиши⁷⁰ ҳам эвфемизм бўла олмайди.

Эвфемизмларнинг ҳаммаси ҳам лексик маъноларни ҳосил қилавермайди. Уларни тилшуносликда услубий ҳодиса деб айтилишининг ҳам ўз асоси бор. Эвфемизм кўпинча окказионал маъноларни ҳосил қилади. Бу ҳол асосан метафора натижаси бўлган кўчма маъно билан тенг эвфемизмларга хосдир. Бундай метафоралар эмоционаллик натижасида юзага келган бўлади. Эвфемизмнинг окказионал ёки узуал эканлигини аниқ фарқлаш учун уни мазкур бобнинг аввалги сарлавҳаси остидаги окказионал ва узуал кўчма маънолар муносабатига бағишланган мулоҳазаларимизга қиёслаб кўрилса, кифоя қилади.

Эвфемизм лексик қатламларнинг энг тез ўзгарувчан соҳасидир⁷¹. Масалан, *чайн* сўзи табуга учраб, у *эшак* сўзининг эвфемистик маъносида ўз аксини топди. У яна *эшак* сўзида ҳам иккиламчи табуга учради ва *отсиз* сўзида эвфемистик маъно сифатида ўз аксини топди. Яна, эҳтимол *халоқ* (<*қолоқ*) сўзи ҳам эвфемизм сифатида ясалган бўлса керак. Бу сўз маданий доирага сиғишмай қолди. Унинг ўрнига *халажой* (<*холи жой*) сўзи келди, у *эса хожат* (*хожатхона*) сўзига алмашди. Ҳозир *эса туалет* дейилмоқда. Бундай сўзларнинг лексик маъноси мазкур сўзда ўзининг барча хусусиятлари билан шаклланиб, маданий доирага қолади ва навбатдаги эвфемизмни талаб қилади. Сўзларнинг семантик структурасида актив ҳолда полисемантик сўзлар вужудга келиб туришида катта роль ўйнайди.

Энди дисфемизм ва унинг воситасида полисемантик сўзларнинг вужудга келиши ҳақида тўхталиб ўтамиз. Дисфемизм сўзнинг ишлатилмаган сўз ўрнида қўлланган кўполлик, дағаллик бўёғини берувчи маъносидир⁷². Уни инглиз тилшунослигида слэнг термини билан ҳам аташади.

Дисфемизм тилшуносликда мутлақо ўрганилмаган десак, хато қилмаган бўламиз. Фақат у қандай тил ҳодисаси эканлиги ҳақида чет ва рус тилшунослигидаги баъзи дарслик ва луғатларда маълумотларни учратиш

⁷⁰ Қаранг: Н. В. Арпольд, Уша асар, 285-бет.

⁷¹ Қаранг: О. С. Ахманова, Уша луғат, 137-бет.

⁷² Қаранг: И. В. Арпольд, Уша асар, 264-бет.

мумкин. Ўзбек тилшунослигида эса эсга ҳам олинмайди.

Дисфемизм асосан эвфемизмга ўхшаб кетади. Эвфемизм нутқни ёқимли ва кўнгилли қилиш учун хизмат қилса, дисфемизм эса уни қўполлаштириш, дағаллаштириш учун хизмат қилади. Эвфемизм натижасида сўз ҳам ясалгани ҳолда дисфемизм сўз маъноси тараққиёти учунгина роль ўйнайди. Шунингдек, унинг табу билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Бу, албатта, психологик ҳолат билан боғлиқ.

Дисфемизм ҳамма вақт кўчма маъно ҳосил бўлиши ҳодисаси билан тенг келади. Масалан: газанда сўзининг 'қабиҳ одам' кўчма маъноси, *дажжол* сўзининг 'малъун одам' кўчма маъноси дисфемизмлардир. Яъни: *Мен нодон сендай газандага ишонганим учун етарли жазоландим (Ш. Рашидов). [Мулла Рўзи:] ҳа, мен ўлгани келдимми? Бир ёқдан жўнат қани, дажжол (Ҳамза).*

Дисфемизмлар ҳам кўчма маъно ҳосил бўлишига тенг экан, уларда ҳам окказионал маъно ва узвул маъно ўрни билан ҳосил бўлиши мумкин. Бу ўринда ҳам, уларни фарқлаш учун, кўчма маъно ҳосил бўлишидаги окказионал ва узвул маънолар хусусиятини белгилаш мақсадида берган татбиқимизни келтиришимиз кифоя. Демак, дисфемизмлар полисемантик сўзларни узлуксиз вужудга келтириб туради.

Хуллас, эвфемизм ва дисфемизмлар фақат услубий ҳодисалар эмас, балки лексик ҳодисалар ҳамдир. Улар лексик маъноларни ҳам ҳосил қилади. Уларнинг лексик маъно ҳосил қилиши кўчма маъно ҳосил бўлиши билан бир хилдир. Эвфемизм ва дисфемизм натижасида полисемантик сўзлар вужудга келиб туради ва у актив ҳолдир.

Аффиксация натижасида

Аффиксация йўли билан сўз ясаш натижасида ҳам кўп маънолилиқ—полисемия юзага келади. Бу ҳақда шу бобнинг бошида айтиб ўтганимиздай, таниқли рус тилшуноси Л. А. Булаховскийгина маълумот берган. Шунда ҳам у префикслар воситасида ясалган сўз полисемантик

бўлиниши тилга олган, холос⁷³. Ўзбек тилида эса бу ҳақда, тилшунос олимлар нуқтаи назаридан олиб қарасак, ҳеч нарса дейилган эмас. Аммо ТошДУ дипломанти Ф. Иброҳимованинг шу соҳага бағишланган махсус диплом иши мавжуд⁷⁴. У мазкур ишида аффиксация натижасида полисемантик сўзларнинг вужудга келиши назарий жиҳатдан етарли таҳлил қилиб берган. Шунинг учун ҳам биз, қуйида аффиксация натижасида полисемантик сўзларнинг вужудга келиши ҳақида фикр юритар эканмиз, мана шу диплом ишига ва А. Ғуломов⁷⁵, З. Маъруфов⁷⁶, А. К. Боровков⁷⁷, С. Усмонов⁷⁸, У. Турсунов ва Ж. Мухторов⁷⁹, А. Бердиалиев⁸⁰, А. Н. Кононов⁸¹ларнинг ўзбек тили аффиксацияси юзасидан қилган илмий хулосаларига асосланамиз.

Ҳар қандай негиздан турли аффикс билан янги сўз ясалиши полисемияни юзага келтиравермайди. Ҳатто негиз ва аффикснинг кўп маънолилиги ҳам полисемияни юзага келтира олмаслиги мумкин. Аффиксация натижасида полисемиянинг юзага келиши учун ҳам маълум объектив сабаб муҳим роль ўйнайди. Мана шу объектив сабабларни таҳлил қилиб бериш учун дипломант Ф. Иброҳимова қуйидаги йўлни белгилайди⁸².

1. Объектив маънога кўра кўп маъноли сўз ясаш.

⁷³ Қаранг: Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, стр. 46.

⁷⁴ Қаранг: Иброҳимова Фарид, Ўзбек тилида аффиксация натижасида кўп маъноллиқнинг юзага келиши, Диплом иши, Тошкент, 1970, ТошДУ Ўзбек тилшунослиги кафедраси фонди.

⁷⁵ Қаранг: А. Ғ. Гулямов, Основные способы словообразования в узбекском языке, Докторская дисс., Ташкент, 1955; А. Ғ. Ғуломов, Сўзлар ҳаётдан, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 6-сон.

⁷⁶ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили, Фахри Камол таҳрири остида, Тошкент, 1957, З. Маъруфов, Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка, «Ўзбекско-русский словарь», М., 1959.

⁷⁷ Қаранг: А. К. Боровков, Современный узбекский литературный язык, «Ўзбекско-русский словарь», М., 1959.

⁷⁸ Қаранг: М. Мирзасев, С. Усмонов, И. Расулов, Уша асар.

⁷⁹ Қаранг: У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Уша асар.

⁸⁰ Қаранг: А. Бердиалиев, Ўзбек тилида соддалашган қўшма аффикслар, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 5-сон.

⁸¹ Қаранг: А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.

⁸² Қаранг: Иброҳимова Фарид, Уша иш, 7-бет.

2. Кўп маъноли аффикс билан кўп маъноли сўз яшаш.

3. Кўп маъноли сўз аффиксацияси натижасида кўп маъноли сўз яшаш.

Дипломант бу ўринда ҳар бир тил ҳодисаси объектив сабабга кўра содир бўлишини ҳисобга ола билмаган. Шунинг учун уни кейинги икки ҳодисага қарама-қарши қўйган. Аслида у биринчи йўлни, сўз яшашда лингвистик бўлмаган сабабга кўра кўп маънолилиқнинг юзага келиши деб кўрсатмоқчи. Мазкур ҳолатдан келиб чиқиб, полисемиянинг юзага келиш сабабларини икки турга ажратиш мумкин эди. Яъни: 1) лингвистик бўлмаган сабабга кўра полисемантик сўз яшаш; 2) лингвистик бўлган сабабга кўра полисемантик сўз яшаш.

Лингвистик бўлмаган сабабга кўра полисемантик сўз яшашда негиз ҳам, аффикс ҳам бир маъноли бўлгани ҳолда, уларнинг ясама сўзи полисемантик бўлади. Масалан, *андазали* сўзининг семантик структурасига эътибор берайлик:

1. Андаза ушлаган. *Андазали чевар.*

2. Андаза билан ўлчанган. *Андазали иш.*

Ясама сўз — полисемантик. Аммо шу ясама сўз учун негиз бўлган *андаза* сўзи ҳам, ясовчи *-ли* аффикси ҳам бир маъно билан сўз яшаш учун қатнашган. Кўриниб турибдики, *андазали* сўзининг полисемантик бўлиши учун ҳеч қандай лингвистик сабаб роль ўйнаган эмас. Фақат бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки мақсадда сўзни қайта ясаб олиш ясама сўзни икки маъноли қилиб қўйган.

Лингвистик бўлмаган сабабга кўра полисемантик сўз ясалганда негиз ҳам, аффикс ҳам ҳамма вақт бир маъноли бўлиши шарт эмас. Кўп ҳолларда, ё кўп маъноли негиздан, ё кўп маъноли аффиксдан ҳам шундай сабабга кўра полисемантик сўзлар ясалиши мумкин. Бундай ҳолларда полисемантик негиз ҳам, полисемантик аффикс ҳам яшаш учун фақат биргина маъноси билан қатнашган бўлади. Масалан, *бир* сўзи ҳам, *-лик* аффикси ҳам полисемантикдир. Аммо *бир* сўзи ҳам негиз сифатида бир маъноси билан, *-лик* аффикси ҳам бир маъноси билан қатнашиб, бирлик полисемантик сўзини ясаган. Бирлик полисемантик сўзининг семантик структурасига эътибор берайлик:

4 1. Энг кичик миқдор. *Математик бирлик. Сон бирлиги.*

2. Энг кичик қувват. *Электр сифимининг бирликлари.*

3. Энг кичик қиймат. *Пул бирлиги.*

Шундай қилиб, негиз бир маъноси билан, аффикс ҳам бир маъноси билан қатнашган ҳолда, полисемантик сўз ясашни ўзбек тилида кўплаб учратиш мумкин. Масалан: *маъданчи* [1) маъдан қазиб олувчи; 2) маъдан эритувчи] *айланма* [1) гирдоб; 2) айлана из], *тўпла*-[1) уй-; 2) *йиг*-], *бўлак* [1) қисм; 2) бошқа], *акцияли* [1) акцияси бўлган; 2) акция қилинган] ва ҳоказо.

Сўз ясалишида лингвистик бўлмаган сабабга кўра полисемиянинг юзага келиши, юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, от, сифат, феъл туркумларида содир бўлар экан.

Сўз ясалишида лингвистик сабабга кўра полисемиянинг юзага келиши ўз моҳияти билан икки турга бўлинади.

а) аффикснинг полисемантикчилигига кўра ясама сўзнинг полисемантик бўлиши;

б) негизнинг полисемантикчилигига кўра ясама сўзнинг полисемантик бўлиши.

Бу ўринда Ф. Иброҳимова томонидан, сўз яшашнинг полисемиянинг юзага келтирувчи 2 ва 3-йўллари, деб кўрсатирилган сабаблар лингвистик бўлган деган термин билан бирлаштириб юборилди. Улар эса лингвистик бўлган сабабларнинг икки қутби сифатида ўрғанилади.

Сўз ясалишида аффикснинг полисемантикчилиги полисемиянинг юзага келиши учун катта роль ўйнайди. Ўзбек тилида полисемантик аффикслар кўпгина учрайди. Филология фанлари кандидати З. Маъруфов от ясовчи *-чи, -лик* ва сифат ясовчи *-ли* аффиксларини полисемантик деб кўрсатади⁸³. Филология фанлари доктори проф. А. Ғ. Ғуломов эса от ясовчи *лик* (*лик*), *-чи, -м, -ча, -ма, -дор* каби аффиксларнинг семантик структурасини таҳлил қилиб берган⁸⁴. Проф. А. К. Боровков эса от ясовчи *-лик, -чилик, -чи, -ча*, феъл ясовчи *-ла*; сифат ясовчи *-ли*; равиш ясовчи *-ча* аффиксларининг полисемантик эканлигини таҳлил қилиб берган⁸⁵. Филология фанлари док-

⁸³ Қаранг: Ҳозирги замон ўзбек тили, Фахри Камол таҳрири остида, 328, 329, 338-бетлар; З. Маъруфов, Уша луғат.

⁸⁴ Қаранг: А. Г. Гулямов, Докторлик дисс.

⁸⁵ Қаранг: А. К. Боровков, Уша асар, 689—710-бетлар.

тори А. Н. Қононов от ясовчи *-лик, -чи*; сифат ясовчи *-ли, -чан*; феъл ясовчи *-ла, -лан, -лаш, -а, -қир, -р (-ар, -ир)*; равиш ясовчи *-ча* аффиксларини полисемантик аффикс сифатида семантик структураси билан қайд этади⁸⁶. Проф. У. Турсунов ва Ж. Мухторовлар полисемантик от ясовчиларга *-чи, -лик, -ма* аффиксларини кўрсатгани ҳолда, А. Н. Қононов томонидан қайд этилган сифат ясовчи *-чан*; феъл ясовчи *-лан, -лаш, -а, -қир, -р* аффиксларини эътибордан четда қолдиради⁸⁷. Филология фанлари доктори С. Усмонов эса У. Турсунов ва Ж. Мухторовларга от ясовчи *-дош, -каш* полисемантик аффиксларини илова қилади⁸⁸. Демак, ўзбек тилида от ясовчи *-чи, -лик, -чилик, -дош, -каш, -ча, -ма, -м, -дор*; сифат ясовчи *-ли, -чан*; феъл ясовчи *-ла, -лан, -лаш, -н, -а, -қир, -р*; равиш ясовчи *-ча* кабилар полисемантик аффикслардир. Мана шу аффикслар полисемиянинг юзага келишида роль ўйнаши мумкин.

Мазкур аффикслар полисемияни юзага келтирар экан, улар ўз семантикасидаги мавжуд имкониятнинг ҳаммаси билан қатнашмайди. Улар бирдан ортиқ баъзи маънолари воситасидагина ясама сўз ясайди. Масалан, лавозим ва касб ифода этувчи сўзлардан *-лик* аффикси воситасида от туркумидаги сўз ясалар экан, аффикснинг фаолият, ташкилот ёки корхона, бино ёки жой ифода этувчи маънолари ясовчилик вазифасини бажаради. Ваҳоланки, Ш. Нуъмонова *-лик* аффикси семантикасига бағишланган мақоласида унинг 16 маънога эга эканлигини таҳлил қилиб берган эди⁸⁹. Биз қуйида касб билдирувчи негиздан *-лик* аффикси воситасида ясалган сўзнинг семантик структурасини таҳлил қилиб кўрайлик. Яъни *темирчилик* ясама сўзининг семантик структураси қуйидагича:

1. Темирчига хос фаолият. *Темирчилигини севади.*

⁸⁶ Қаранг: А. Н. Қононов, Уша асар, 106—111, 147, 246—257, 282—287-бетлар.

⁸⁷ Қаранг: У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Уша асар, 24—28, 35, 85, 95-бетлар.

⁸⁸ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, Уша асар, 106-бет.

⁸⁹ Қаранг: Ш. Нуъмонова, Ўзбек тилида *-лик* аффикси билан ясалган отларнинг семантик классификацияси ҳақида, «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тўплам, Тошкент, 1965, 44-бет.

2. Темирчилар корхонаси, устахонаси. *Темирчиликка жетмон буюрмақ.*

3. Темирчилар устахонаси, биноси, жойи. *Темирчилик йўл устида эди.*

Фақат мана шу характерли сўзлар *-лик* аффиксини шу маънолари билан қабул қилади ва янги полисемантик сўз ясалди. Умуман, аффиксини қайси маънолари полисемантик ясама сўз ясалишида қатнашиши ҳамма вақт ўзак имконияти билан боғлиқ ҳолатда бўлади. Буни эса феъл туркумига оид полисемантик сўз ясалишида ҳам таҳлил қилиб кўрамиз. Яъни, *-ла* аффикси билан феъл ясалар экан, негиз предмет ҳолатини билдирувчи от бўлса, аффиксини «негиздан англашилган ҳолатга кирмоқ» ва «негиздан англашилган ҳолатда қарамоқ» маънолари қатнашади. Ваҳоланки, филология фанлари доктори, профессор А. Н. Кононовнинг кўрсатишича *-ла* аффикси 7 маънога эга⁹⁰. Масалан, *буг* сўзидан ясалган *бугламоқ* сўзининг семантик структурасига эътибор берайлик:

1. Бугга айлантирмоқ, буг ҳолатига келтирмоқ. *Сувни бугламоқ.*

2. Буг билан қамрамоқ. *Уйни бугламоқ.*

Шунга ўхшаш *боғламоқ*, *кирламоқ*, *чангламоқ* феъллари ҳам *-ла* аффиксининг мазкур маъносига асосланган семантик структурага эга.

Негиз имкониятига қараб аффиксини маълум маънолар доирасида яшаш учун қатнашиши ҳам от, ҳам сифат, ҳам феъл, ҳам равиш туркумига оид полисемантик сўзлар ясалишида бир хил характерга эга. Бу изчиллик тил учун қонуниятдир. Бу эса бир хил негиздан маълум аффикс билан ясалган сўзларнинг кўчма маъно ҳосил қилиши бир ҳолатда изчил давом этганлиги натижаси бўлса керак. Мазкур изчиллик, ҳосил бўлган кўчма маъно тармоқланишини аффиксга кўчириб юборгандир, деган хулосага олиб келади. Масалан, жой номига *-ли* аффикси қўшилиб сифат ясалар экан, унинг семантикаси негиз аниқланган объект имконияти билан боғлиқ ҳолатда шаклланади, яъни ҳар қандай жойнинг эгаси ва ўша жойга қарашли киши ҳам бўлади. Жой номидан ясалган сифат мана шу имконият асосида семантик тараққий этади. Жой номини ифода этувчи сўз-

⁹⁰ Қаранг: А. Н. Кононов, *Ўша асар*, 247, 248-бетлар.

лардан ясалган сифатларнинг мана шу доирада изчиллик билан семантик тараққий этиши мана шу семантиканинг *-ли* аффиксига кўчиши учун сабаб бўлган деган хулосани беради. Қисс қилинг: *қишлоқли, тоғли, шаҳарли, водийли* ва ҳоказо.

Полисемантик аффикс билан ясалган полисемантик сўз маънолари ҳамма вақт ўзаро семантик алоқага эга бўлади. Уларнинг семантик алоқаси эса сўзнинг метонимик тараққий этган маъноларининг ўзаро алоқасига ўхшашдир. Яъни ким тоғли бўлса, у яшаган жойда тоғ бор. У—тоғ эгаси. Лексик маънодаги мана шу метонимик тараққиёт *-ли* аффикси семантикасининг шаклланишида роль ўйнайди. Ясовчи аффиксдаги сўз яшашда қатнашувчи маъноларнинг бундай узвийлиги кўп маъноли аффикснинг келиб чиқиши ҳақида айтган фикримизни яна бир марта тасдиқлайди.

Демак, полисемантик аффикс билан ясалган полисемантик сўз маънолари ҳам ўзаро семантик алоқага эга бўлади. Улар ўртасидаги семантик алоқа метонимик маъно тараққиёти натижасидаги маъноларнинг ўзаро алоқасига ўхшашдир.

Сўз ясалишида негизнинг полисемантиклиги ҳам полисемиянинг юзага келиши учун катта роль ўйнайди. Ўзбек тилида туркий туб сўзларнинг ниҳоятда кўп маъноли бўлиши ясама сўзларнинг кўп маъноли бўлиб ясалиши учун замин тайёрлайди, имконият яратиб беради. Негизнинг полисемантиклигига кўра, ясама сўзнинг полисемантик бўлишида аффикснинг полисемантик ё моносемантик бўлиши шарт эмас. У яшаш учун биргина маъноси билан қатнашади. Масалан, *ўйин* сўзидан ясалган *ўйинчи* сўзининг семантик структурасига эътибор берайлик:

1. Раққоса. *Шўх йигитлар ўйинчига хушомад қилишар, қийқиришар эди* (П. Турсунов).

2. Енгил, ёқимли ҳаракатлар қилувчи. *Каптарнинг ўйинчиси.*

3. Олишув спорт мусобақасидаги фигура ёки команда аъзоси. *Уста ўйинчи тошчаларнинг ва чуқурчаларнинг аниқ ҳисобини олиб кўчади* (П. Қодиров).

Кўриниб турибдики, аффикс биргина маъно—негиздан англашилган воқеликнинг бажарувчисини англатиш маъноси билангина ясовчилик вазифасини бажарган. Сўз яшаш мақсади ҳам фақат аффикснинг мазкур маъ-

носини юзага чиқаришга қаратилган. Аммо ясама сўзнинг маъноси эса, юқорида қайд этилганидай, учта. Шу *ўйинчи* сўзнинг ҳар уч маъноси бир-бирига ўзаро шунчалик яқинки, юзаки қараганда, улар биридан иккинчиси семантик тараққиёт натижасида ҳосил бўлган кўчма маъноларга ўхшайди. Чунончи, мазкур уч маъно англатган объектлар ҳам ўзаро ўхшашдир. Объектларнинг бундай ўхшашлиги эса метафорик кўчма маъно ҳосил бўлишининг асоси бўлади. Аслида эса бундай эмас. Бу эса шу *ўйинчи* ясама сўзи учун негиз бўлган *ўйин* сўзнинг семантик структурасига эътибор берилса, аниқ бўлиб қолади. Қуйида *ўйин* сўзнинг семантик структурасини келтирамиз:

1. Қўнғил очиш, эрмак мақсадидаги машғулот. *У жуда зеркиб нима ўйин ўйнашини... билмас эди* (Ойбек).

2. Ўзига хос жозибали, лекин бетартиб ҳаракат. *Шабада ўйини. Қаптар ўйини.*

3. Спорт машғулоти. *Футбол ўйини.*

4. Саҳна ёки цирк аттракционига хос кўриниш, чиқиш. *Болалар театрининг олдига келганларида, ўйин бошланишига учинчи сигнал — қўнғироқ ҳам берилган эди* (Ойдин).

5. Рақс. *Ўйини ҳам бир турли назокат касб этиб, Гулсунбиби йўрғалай кетди* (А. Қодирий).

6. Ҳаётга қалтис ҳазил билан ёндашиш фаолияти. *Ҳар ҳолда тақдирнинг бунчалик ўйинлари турган бир замонда биз нима ҳам қила олар эдик* (А. Қодирий). *Қўнғил очиш, эрмак. Аччиқ ўйин ширин турмушни бузар* (Мақол).

Бу ўринда *ўйин* сўзнинг мавжуд олти лексик маъноси қайд этилди. Фараз қилайликки, шу лексик маънолар алоҳида ўзига хос товуш комплексига эга ҳолдаги мустақил сўз бўлсин. Унда шу *ўйин* сўзнинг 2, 3 ва 5-маъноларини ифода этувчи сўзлардан *-чи* аффикси воситасида янги сўз ясалса, *ўйинчи* сўзнинг лексик маъноларига тенг янги сўзлар ясалган бўлар эди. Бошқача қилиб айтганда, *ўйин* сўзидан *ўйинчи* сўзини яшаш натижасида *ўйин* сўзнинг 2, 3 ва 5-маъноларига *-чи* аффикси маъноси пайванд қилиниб, *ўйинчи* сўзнинг семантик структураси шакллантирилган. Яъни *ўйинчи* сўзнинг маъно структураси *ўйин* сўзнинг маъно структураси асосида шакл топган. Аслида ҳам худди шундай:

янги сўз ясалар экан, унинг лексик маъноси ўз негизининг лексик маъносига асосланган бўлади⁹¹. Полисемантик сўзлардан янги сўз ясалар экан, ўз негизига хос бўлган лексик маъноларнинг айримлари асосида ўз семантик структурасини шакллантиради. Шунинг учун ҳам ясама сўзнинг лексик маънолари, шу ясама сўз учун негиз бўлган сўзнинг лексик маънолариаро боғланишга ўхшаш, ўзаро боғлиқ — алоқадор бўлади. Бу эса ясама маъноларни кўчма маънолар билан қориштириб юборишга олиб келади. Бу ҳолни С. Усмоновда учратамиз. У метафора учун қуйидаги мисолни келтиради: *ёқимли овоз ва ёқимли сўз*. Шунингдек, у бир хил предмет ёки ҳодиса туғдирадиган сезги (ҳис) бошқа хил предмет ёки ҳодисадан туғиладиган сезгига ўхшатиш⁹², мазмунидаги изоҳни берган. Аввало шуни айтиб ўтиш зарурки, *ёқимли сўзи* маънолари англатган объект сезги эмас, балки сезги орқали онгда акс этган объектнинг белгисидир. Шунингдек, мазкур лексик маънолар объектларни ўхшатиш, яъни метафора натижасида ҳосил бўлган эмас, балки ўхшаш объектларни атаган, холос. Объектларни ўхшатиш натижасида кўчма маъно ҳосил бўлиши *ёқимли сўзи*да эмас, балки шу сўз учун негизлик қилган *ёқмоқ* феълида содир бўлган. Яъни: *овози ёқмоқ* (яхши ҳис уйғотмоқ) ва *сўзи ёқмоқ* (маъқул тушмоқ) бирикмаларининг *ёқмоқ* феъли маънолари, ўзлари ифода этган объектлар ўхшашлиги натижасида, бири иккинчисини кўчма маъно сифатида ҳосил қилган. *Ёқмоқ* феълидан *ёқимли* сифати ясалганида, мана шу сифат туркумига оид сўз ўз семантик структурасини *ёқмоқ* феълининг мазкур икки лексик маъноси асосида тўлдирган.

Полисемантик негизларнинг ҳар қандай аффикс билан аффиксацияси полисемантик сўзлар вужудга келиши учун роль ўйнайвермайди. Маълум аффикслар доирасидагина полисемантик негизлардан полисемантик сўзларни яшаш мумкин. Дипломант Ф. Иброҳимованинг қайд этишича, от/ясовчи *-лик (-лик), -чи, -ак*; сифат

⁹¹ Қаранг: Ю. С. Степанов, Основы языкознания, М., 1966, стр. 35; О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966, стр. 296; З. А. Потиха, Современное русское словообразование, М., 1970, стр. 22, 23.

⁹² Қаранг: С. Усмонов, Метафора, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 4-сон, 36-бет.

ясовчи *-ли, дор, -сиз, бе-, -ма*; феъл ясовчи *-ла, -лаштир, ар* ва равиш ясовчи *-ча* аффикслари полисемантик негиздан полисемантик сўз ясаши мумкин экан⁹³. Буларнинг ўзбек тилида актив ясовчи бўлганлиги эса мазкур хусусиятларининг келиб чиқиши учун асос бўлгандир, деб ўйлаймиз.

Бошқа туркумдаги полисемантик сўзлар ҳисобига бундай янги полисемантик сўзлар ясаиб туришининг ҳам ўз объектив сабаби бор. Объектив борлиқ белги, ҳаракат ва ҳолатсиз, шунингдек, белги, ҳаракат ва ҳолат ҳам объектив борлиқдан ҳоли бўлиши мумкин эмас. Бу ҳолатнинг тилдаги инъикоси мазкур лингвистик ҳодисани келтириб чиқарган, яъни полисемантик негиздан полисемантик сўз ясаш имкониятини туғдирган.

Демак, ясама сўз ўз семантик структурасини ўзи учун негиз бўлган полисемантик сўз структурасидаги лексик маънолардан ясаб олинган лексик маънолар ҳисобига шакллантириши мумкин экан. Шунингдек, полисемантик негизлардан полисемантик сўз ясаш ҳам маълум аффиксларгагина хос экан.

Ясама полисемантик сўзларнинг семантик структураси фақат ё негизнинг, ё аффикснинг полисемантиклигидан келиб чиққан лингвистик сабабга кўра ясалган лексик маънолар ҳисобига шаклланиши шарт эмас. Бир ясама сўз структурасидаги лексик маънолар ҳам негизнинг, ҳам аффикснинг полисемантиклиги ҳисобига ясаши ҳам мумкин. Шулар билан бир қаторда, бир структурада лингвистик бўлмаган сабабга кўра ясалган лексик маъно ҳам бўла олади. Масалан, *боғламоқ* феълнинг семантик структурасига оид лексик маънолар ҳам негиз сўзнинг бирдан ортиқ лексик маъноси, ҳам аффикснинг бирдан ортиқ маъноси қатнашгани ҳолда ясалган.

Хуллас, ясама сўз структурасига оид ясама маънолар ҳамма вақт лексик маънолардан иборат бўлади. Ясама сўзларнинг мана шундай структурага эга бўлиши уларнинг полисемантик сўз бўлишини таъминлайди.

Полисемантик сўзларни вужудга келтирувчи ҳодисалар, яъни кўчма маъно ҳосил бўлиши, эвфемизм ва дисфемизм, аффиксация маълум полисемантик сўз вужудга келиши учун яқка ҳолда ҳам иштирок этаверади.

⁹³ Қаранг: Иброҳимова Фарида, *Уша иш*, 52—75-бетлар.

Масалан, туб полисемантик сўзлар асосан кўчма маъно бўлиши ҳисобига вужудга келади. Ясама отлар эса кўпинча аффиксация натижаси бўлади. Аммо тилда полисемиянинг юзга келиши учун доимо бир /ҳодисанинг соф учраши кам. Улар аралаш ҳолда ҳам роль ўйнайверади. Масалан, *Ўйин* сўзидан ясалган *ўйнамоқ* сўзининг семантик структурасига эътибор берайлик:

1. Вақтни ўтказиш, кўнгил очиш билан шуғулланмоқ. *Шу ўртада ўйнаб юрган Рағно югуриб келиб, Моҳлар ойимнинг бағрига кирди* (А. Қодирий). Кўнгил очуви саёҳат қилмоқ. *Салимбойвачча Исколда икки ҳафтагина ўйнаб қайтиб, кейин Петербурга жўнамоқ мақсадида эканини айтди* (Ойбек).

2. Бемақсад бураб, суриб, айлантириб, отиб-илиб ўтирмоқ. *Усмонжон қўлида ниманидир эзгилаб ўйнаб ўтирган Адолатга қаради* (С. Зуннуова).

3. Зарб билан тушиш олдидаги ҳолат ёки ҳаракатни олмоқ. *Ясавулларнинг қамчилари қазувчиларнинг боиларида ўйнайди* (К. Яшин ва М. Раҳмон).

4. Маълум қонда ва йўллар билан олиб бориладиган эрмак бўлувчи машғулот билан шуғулланмоқ. *Одатда, қизлар кўчмак ўйнайди* (П. Қодиров). Спорт тури билан шуғулланмоқ. *Футбол ўйнамоқ*.

5. Уридан чиқиб кетгундай бўлмоқ. *Раҳмонқуловнинг жағи ўйнаб кетди* (А. Мухтор).

6. Ҳазил қилмоқ. *Ўйнаб гапирсанг ҳам ўйлаб гапир* (Мақол).

7. Ижро этмоқ, чалмоқ. *Бахт куйини ўйна басталаб* (Ғайратий).

8. Рақс тушмоқ. *Ўртада ўн олти- ўн етти яшар бачча ўйнайди* (Ойбек).

9. Турли-туман шўх, ёқимли ҳаракат қилмоқ. *Ҳовузда балиқлар тиниқ сувни тўлқинлатиб ўйнайди* (П. Қодиров).

10. Жилоланиб, товланиб акс этмоқ. *Қўша кунгирали бинолар, қуббаларда ўйнайди қуёш* (Э. Раҳим). Жозибали акс этмоқ. *Икковининг ҳам чехрасида табасум ўйнайди* (М. Жалолиддинова).

11. Роль олиб чиқмоқ. *Театр режиссёрлари роль устига роль беришяпти. Аям қотириб ўйнаяпти* («Муштум»).

Ўйнамоқ феълининг маъно структурасидан кўриниб турибдики, унинг 1, 4, 6, 8, 9, 11-маънолари от турку-

мига оид *ййин* сўзининг маъноларидан ясалган. Феълнинг қолган 2, 3, 5, 7, 10-маънолари эса *ййин* сўзининг маъноларидан ясалмаган. Чунки негиз сўзда мазкур маънолар ясалиши учун ўзак маъно йўқ. Улар эса *ййнамоқ* феъли ясама маъноларининг тараққиёти натижаси, яъни кўчма маънолардир. Чунки уларнинг ҳосил бўлиши кўчма маъно ҳосил бўлиши қонуниятига мос, яъни мазкур маънолар ифода этган ҳаракат ясама маънолардан бири ифода этган ҳаракатга муносабати бўлганлиги учун ҳосил бўлган.

Хуллас, бир сўзда ҳам кўчма, ҳам ясама, ҳам эвфемистик ё дисфемистик маъно, яъни шундай таркиб топган полисемантик сўз бўлиши ҳам мумкин экан.

Хулоса. Ўзбек тилидаги полисемантик сўзларнинг вужудга келиши қуйидагича характерланади:

1. Ўзбек тилидаги полисемантик сўзлар ё кўчма маъно, ё эвфемистик, дисфемистик маъно, ё ясама маъно ҳисобига соф ҳолатда таркиб топиши ҳам мумкин.

2. Улар ҳам ҳосил бўлган, ҳам ясалган маънолардан аралаш ҳолатда ҳам таркиб топаверади.

3. Полисемантик сўзлар вужудга келишида кўчма маънолар асосий ўринда туради. Кўпинча эвфемистик ва дисфемистик маънолар ҳам уларга тенг бўлади. Баъзан табу ўрнида ҳосил бўлган эвфемистик маъноларигина кўчма маъно билан алоқасиздир. Ясама маънолар ҳам кўчма маънолардан ясалган бўлади.

4. Ясама маънолар ҳамма вақт лексик бўлиб, полисемантик сўзларни сўзсиз вужудга келтиради. Кўчма, эвфемистик ва дисфемистик маъноларда бундай деб бўлмайди.

ПОЛИСЕМИЯ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Ўзбек тилида полисемия, яъни кўп маънолилик ҳодисалари мутлақо классификация қилинмаган. Шу мақсадда умуман полисемияларга қўл урилган эмас. Гарчи, полисемантик сўзлар лексик маъноларининг тараққий этиш схемаси асосида группаларга ажратиб бериш баъзи ишларда қайд этилган¹ бўлса-да, аммо уларни полисемиянинг классификацияси даражасигача кўтарилган деб бўлмайди. Улар полисемантик сўзлар структурасидаги маъно муносабатини таҳлил қилишнинг ўзидир. Шунда ҳам фақат кўчма маъно асосида вужудга келган полисемантик сўзлар маъноларининг ўзаро муносабати таҳлил қилиб берилган. Бу эса полисемантик сўзларнинг ички томони — структураси билан боғлиқдир.

Полисемантик сўзлар классификацияси унинг ташқи томони, яъни ташқи томондан ҳал қилинишидир. Бироқ бу полисемантик сўзлар шу полисемантик сўзларнинг ички хусусиятлари ҳисобга олинмаган ҳолда классификация қилинади, деган гап эмас. Одатда, классификациялар, классификация қилинувчининг ички моҳиятидан келиб чиқиб ҳал этилади. Бироқ полисемантик сўзларнинг ички томонини таҳлил қилишдан нари ўтмаслик классификация эмас. Балки унинг маълум ички белгисига асосланган ҳолда турларга ажратиш классификация деб қаралади.

Мазкур ишда полисемантик сўзларни классификация

¹ Т. Алиқулов полисемантик сўзларни Р. А. Будагов ва Е. Н. Турапиналарнинг ишларидаги фикрларига асосланиб, маънолари еллигичсимон боғланган, маънолари занжирсимон боғланган деб икки турга бўлади. Қаранг: Т. Алиқулов, Полисемия существительных в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1966, стр. 6—7.

қилиш мақсад қилиб олинган экан, унда ҳам полисемантик сўзларнинг ички хусусияти асос қилиб олинди. Маълумки, полисемантик сўзларнинг ички мағзи лексик маънолардан иборат. Мана шу лексик маъноларнинг умумий тафовутланишига биноан, группаланишини ҳисобга олган ҳолда, полисемантик сўзлар турларга ажратилади. Бир сўздаги лексик маънолардан иккинчи бир сўздаги лексик маънолар тафовут қиладиган айрим белгилар мавжуд. Бу белгиларни икки ҳолатда учратиб мумкин.

Сўзнинг қайси туркумга оид эканлиги унинг маъноси билан ўлчанади. Демак аксинча олиб қаралганда, сўз қайси туркумга оид бўлса, унинг лексик маънолари ҳам шу туркумга хос хусусиятга эга бўлади. Бироқ сўзга оид лексик маъноларнинг бошқа хусусияти ҳам бор экан. У шундайки, баъзи сўзларнинг лексик маънолари ўзи оид бўлган сўзнинг туркумига хос вазифа билан чекланса, баъзи сўзларнинг лексик маънолари ўзи оид бўлган сўзнинг туркумига хос вазифани бажариш билан бирга бошқа туркумга хос вазифани ҳам бажарар экан. Полисемантик сўзларнинг лексик маъноларидаги мана шу хусусиятдан келиб чиқиб ҳам уларни турларга ажратиш мумкин.

Лексик маъноларнинг яна бир томони шундаки, улар баъзи ҳолда аниқ бир тушунчанигина ифода этиб, яққол хусусиятга эга бўлади. Сўзнинг терминга оид лексик маъноси одатда шундай бўлади. Масалан, *уламоқ* феълининг «пайванд қилмоқ» маъноси худди шундай хусусиятга эга. Бу лексик маъно ифода этган тушунча аниқ. Баъзи шундай лексик маънолар ҳам борки, улар бир неча қирраларга эга бўлади, яъни нозик маъноларга бўлиниб кетади. Масалан, IVбсбда келтирилган *уламоқ* феълининг 2-лексик маъносига эътибор берайлик. У 'учига қўшиб узайтирмоқ' ҳолида изоҳланган эди. Мана шу изоҳ билан ифодаланган лексик маъно эса ўзининг бир неча қирраларига, яъни нозик маънолардан иборат таркибига эга. Улар қуйидагича: а) учига қўшимча тикиб узайтирмоқ, *этак уламоқ, енг уламоқ*; б) учига ясама қўшиб, бириктириб узайтирмоқ, *соч уламоқ, киприк уламоқ*; в) учига бошқаларини бириктириб узайтирмоқ; *қурамоқ, лахтақларни улаб, кўрпача қилди*. Қўриниб турибдики, бу маънолар умумлашиб бир лексик маънога бирлашиб кетса ҳам, ўзаро қандайдир

нозик томонлари билан фарқланади. Демак, лексик маънолар мана шундай нозик маънолардан таркиб топиши ҳам, таркиб топмаслиги ҳам мумкин экан. Полисемантик сўзларни, лексик маъноларидаги мана шу хусусиятидан келиб чиқиб, турларга ажратиш ҳам мумкин.

Демак полисемантик сўзлар икки принцип асосида турларга ажратилади: 1) полисемантик сўз лексик маъноларининг бошқа туркум вазифасини ҳам бажара олиш ёки олмаслигига кўра; 2) полисемантик сўз лексик маъноларининг таркибли ёки таркибли эмаслигига кўра.

Полисемантик сўзлар, биринчи принципга асосан, лексик маъноларининг бошқа туркум вазифасини ҳам бажара олиш ёки олмаслигига кўра турларга ажратилади. Улар бу принцип асосида икки турга бўлинади.

1. Содда полисемантик сўзлар.

2. Мураккаб полисемантик сўзлар.

Содда полисемантик сўзлар лексик маънолари ўзи оид бўлган туркум вазифасинигина бажарадиган полисемантик сўзлардир. Уларда икки ва ундан ортиқ лексик маънолар бўлиб, улар ўзи оид бўлган сўз қайси туркумда бўлса, шу туркум вазифасини бажариб келади.

Содда полисемантик сўзлар ўзбек тили (умуман, туркий тиллар)даги феъл, олмош туркумига оид барча полисемантик сўзларни ўз ичига олади. Яъни феъл ва олмош туркумига оид сўзларнинг лексик маънолари бошқа туркум вазифасини бажармайди. Бу фикрни феъл туркумига оид полисемантик сўзларга талқин қилинса, тушуниш унча қийин эмас. Чунки феъл туркумига оид сўзлар умуман туркий тилларда ўзига хос формага эга бўлиб, улар соф ҳолатда бошқа туркум формаларини қабул қилмайди, шунингдек, бошқа туркум вазифасини бажармайди. Бунинг учун *уламоқ, қадамоқ* феълларининг семантик структурасига эътибор бериш кифоя. Бу феълларнинг семантик структураси мазкур ишнинг IV бобида берилади. Бу ўринда ҳам ўша феъллар структурасида лексик маънолар бошқа туркум вазифасида келганлиги кўринмайди. Олмош туркумига оид сўзларнинг лексик маънолари бошқа туркум вазифасида келмаслигини бошқача изоҳлаш керак. Чунки олмош туркумига оид сўзнинг ўзи бошқа сўз туркумининг ўрнида алмашиб келган сўз бўлади. Унинг структурасидаги лексик маънолар турлича туркумга оид ва-

зифани бажариб келаётган бўлиши мумкин. Аммо улар ўзининг абстрактлиги ва тушунчаларни тўғридан-тўғри ифода этмай, унга ишора қилаётганлиги ёки уни кўрсатаётганлиги хусусияти билан олмош туркумига хос бўлиб қолаверади. Олмош туркумига оид сўзнинг семантик структураси келтирилса, бу янада ойдинлашади. Қуйида олмош туркумига оид ўз сўзининг маъно структурасини келтирамиз:

1. От ёки кишилик олмоши билан келиб, унинг иш-ҳаракат бажарилишида бевосита қатнашганлигини кўрсатиш учун қўлланади. *Ўзи тўғради пиёз, Ачиса ҳамки кўзи* (Ю. Ш о м а н с у р). /Иш-ҳаракатни ҳеч кимнинг аралашуви, иштирокисиз бевосита, хоҳиши билан бажарган шахс ёки предметни кўрсатиш учун қўлланади (*Қаромат она:*) *тенгини қиз боланинг ўзи топгани маъқул-да, холажон* (Т. А л и м о в). /Иш-ҳаракатнинг бажарилишида қўшилиши керак бўлган шахс ёки предметни билдириш учун қўлланиб, *ҳам* кўмакчиси вазифасини бажаради. [*Ҳошимжон ака:*] *эҳтимол, бу мақол бунёдга келганида газета ўзи бўлмагандир* (О. Е қ у б о в).

2. У қўшилиб келган от туркумидаги сўздан англашилган маъно ўша сўз қўшимчасида ифода этилган шахсгагина хос эканлигини кўрсатиш учун қўлланади. *Невара-чеварали бобосиз-ку ўзингиз?* (Ю. Ш о м а н с у р). /У қўшилган от туркумидаги сўздан англашилган маънога ўша сўз қўшимчаси ифода этган шахс эга эканини кўрсатиш учун қўлланади. *Ўз уйим — ўлан тўшагим.* (М а қ о л).

3. Шахс ёки нарсанинг асл, туб моҳиятига хос ҳолатини қайд этиш, таъкидлаш учун қўлланади [*Эргашев:*] *Қундузхон ўша суратга ўхшайдими?* [*Хола:*] *Ҳа, худди ўзи, болам* (А. М у ҳ и д д и н).

4. Мавжуд нарса ёки воқеликнинг моҳиятини аниқлашга қаратилган фикрни таъкидлаш учун қўлланади. *Вақт деган нима ўзи, Тутқич бермас шамолдай* (Ю. Ш о м а н с у р).

5. Эътиборли шахс, раҳбар, бошлиқ кабиларни уқтириб кўрсатиш учун қўлланади. *Ўзлари ...кўнгиллари тусаяган томонга равона бўладилар* (А. М у ҳ и д д и н).

6. От туркумига оид сўзлардан кейин келиб, ундан англашилган маъно намунасини кўрсатиш, таъкидлаш

учун қўлланади. *Битта пиёланинг ўзидан нақ юз элликта бор* (Т. А л и м о в).

7. Диалог ичида якка ёки феъл билан бириккан ҳолда келиб, ихтиёри, хоҳиши деган маънога ишора қилади. *Бу унинг иши, уруғини чиқарадим, пўстини арчадим, ўзи билади* (Т. А л и м о в). /У билан бирикиб келган феълдан англашилган ҳаракат бейхтиёр содир бўлганини кўрсатиш учун қўлланади. *Ўзи йиқилиб тушди*.

8. Эгадан англашилган шахснинг гавдаси, танаси тушунчасини англатиш, унга ишора қилиш учун қўлланади. *Охурдаги ҳўл хашакка ўзимни ташладиму, йиғлаб юбордим* (Ҳ. У м а р б е к о в). /У боғланиб келган қаратқич келишигидаги сўздан англашилган шахс ёки предметга хос кўрк, ҳусн ва шу кабиларни билдиради *Қош киприклари сариқ, аммо ўзига жуда ҳам ярашиб тушган эди* (С. А ҳ м а д).

Олмош туркумига оид *ўз* сўзининг 1-лексик маъносиданоқ кўришиб турибдики, унинг икки нозик маъноси от вазифаси, охирги нозик маъноси ёрдамчи сўз вазифасини бажариб келган. 2-лексик маънонинг биринчи нозик маъноси от, иккинчи нозик маъноси сифат вазифасини бажариб келган. Бироқ бу маъноларнинг ҳаммаси олмошга хос хусусиятларини тўла сақлаб қолган. Буни *ўз* сўзи маъноларига берилган изоҳлардан ҳам англаб олиш мумкин. Олмошга оид сўз ҳар қандай туркумга оид сўз ўрнида алмашиб кела олар экан; унинг маънолари қайси сўз туркуми вазифасини бажармасин, *ўз* хусусиятини сақлаб қолади, яъни олмош туркумига оид полисемантик сўзлар ҳамма вақт содда полисемантик сўз ҳисобланади.

Сифат ва равиш туркумига оид полисемантик сўзлар ичида содда полисемантик сўзлар деярли (мутлақо эмас) учрамайди. Чунки бу икки туркумга оид сўзлар деярли бир хил белги билдириб, улар ўзаро вазифаларини алмашиб келаверади. Шунингдек, субстантивация шу икки туркум ҳисобига ниҳоятда кўп содир бўлади. Сон туркумига оид сўзлар эса гапда сифатга хос вазифаларни бажариб келганлиги учун ҳам содда полисемантик сўз ҳолатида тилда учраши мумкин эмас, деб қараш тўғрироқ бўлур эди.

От туркумига оид сўзлар ичида содда полисемантик сўзлар ҳам, мураккаб полисемантик сўзлар ҳам бирдай учрайди. Бу, албатта, ясама отларнинг ясовчи аффикс-

лари характери билан боғлиқ. Масалан, *-м (-им), -и (-ич), -исен* каби аффикслар билан ясалган отлар бошқа туркум вазифасида қўлланмайди. Демак, улар ҳар вақт содда полисемантик сўз бўлиб келаверади.

Демак, содда полисемантик сўзларнинг туркумлар бўйича учраш доираси феъл ва олмошларда асосий ҳолат бўлиб, отларда актив ҳолатдир. Қолган туркумларда эса ниҳоятда пассив ҳолатдир. Бу туркий тилларнинг ўзига хос ҳолати деб қаралиши керак.

Мураккаб полисемантик сўзлар лексик маънолари ўзи оид бўлган туркум вазифасини бажариш баробарида яна қандайдир бошқа туркум ёки туркумлар вазифасини ҳам бажарадиган полисемантик сўзлардир. Яъни полисемантик сўзлар қайси туркумга оид бўлса, шу туркум бўйича бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлади ва шу лексик маънолар ўз ўрни билан бошқа туркум вазифасини ҳам бажариб келиши мумкин. Бу, албатта, сўзларнинг айрим лексик маънолари бўйича конверсияга учраши ҳодисаси билан боғлиқ ҳолатдир.

Полисемияларнинг мураккаблиги асосан туркий тилларга хос бўлиб, бошқа тармоққа оид тиллар учун характерли эмас. Мураккаб полисемантик сўзлар туркий тилларда сифат, равиш, сон туркумлари учун изчил ҳолат деб қаралади. От туркуми учун эса содда полисемантик сўзлар қандай ҳолатга эга бўлса, мураккаб полисемантик сўзлар ҳам шундай ҳолатга эга. От туркумига оид мураккаб полисемантик сўзга мисол келтирамиз. Қуйида *ўлжа* сўзининг маъно структураси берилди.

1. Куч ишлатиб қўлга киритилган маблағ. *Ҳозилар эрталаб соат ўнларда уйқудан уйғондилар, сўнгга ўлжа ва тутқунларни бўлиш иши бошланди* (С. Айниё). // *Элмурод... ўлжа қуролларни топширди* (Ш у ҳ р а т).

2. Овда қўлга туширилган жонивор; ов. *Ўлжасини титар ёввойи маҳлуқ* (С. Акбарниё). // *Ўлжа қуён*.

3. Қўшимча ундирилган ҳосил [*Ота дер:*] *Кун тигида сув тутма, ўлжани бой берасан* (Қ. Муҳаммадиё). // *Ўлжа дон*.

Келтирилган структурадан маълумки, *ўлжа* сўзи от туркумига оид бўлиб, уч лексик маънога эга. Шу уч лексик маъно ҳам от туркумига хосдир. Бунини эса изоҳлар кетидан келтирилган мисол ҳам кўрсатиб турибди. Шу билан мазкур лексик маънолар сифат вазифасини

ҳам бажариб келади. Буни эса ҳар бир лексик маъно кетида қўш чизиқча (//) даи кейин келтирилган мисол кўрсатиб турибди. Мисолдаги *ўлжа* сўзи сифат вазифасини бажариб келган, яъни синтактик адъективацияга учраган. Бунинг устига, синтактик адъективация *ўлжа* сўзининг ҳар уч лексик маъноси бўйича ҳам содир бўлган. Яъни синтактик адъективация *ўлжа* сўзига тўлиқ ўтган. Кўришиб турибдики, бу сўз туб моҳияти билан ҳам мураккаб полисемантик сўз ҳисобланади.

Мураккаб полисемантик сўзларда лексик маъноларнинг ҳаммаси ҳам бир хил *ўлжа* сўзидагига ўхшаш бошқа туркум вазифасини бажариб келиши шарт эмас. Сўзнинг лексик маъноларидан айримлари бошқа туркум вазифасини бажариш ва айримлари эса ўз туркумига оид вазифадан ташқари вазифани бажармаслиги мумкин. Аммо сўзнинг бошқа туркум вазифасини ҳам бажариб келувчи лексик маънолари бир хил изчиллик билан биргина туркум вазифасини бажариб келади, яъни *ўлжа* сўзи от туркумига оид эди. Унинг шу туркум бўйича уч лексик маъноси бор. Уч лексик маъно ҳам бошқа туркум вазифасини бажариб келган. Уша бошқа туркум вазифаси *ўлжа* сўзининг уч лексик маъноси учун ҳам бир хил — сифат туркумига хос вазифа бўлиб келди. Сўзнинг айрим лексик маънолари бошқа туркум вазифасини бажариб келса ҳам, бу вазифанинг худди шундай бир туркумга оид изчиллиги қатъий сақланади. Бунинг учун *ўлик* сўзнинг маъно структурасига эътибор берайлик.

1. Ҳаёти тугаган. *Жой олди қучоғинедан. Сонсиз ўлик тан* (Ғ а й р а т и й). // *Кўчалар тўла ўлик* (Ш у ҳ р а т).

2. Ҳаёт асари, бирор жондори йўқ. *Ушандай ўлик қишлоқда бойқушга ўхшаб кимдир истиқомат қилади* (С. А н о р б о е в).

3. Мурданикига ўхшаш. *Қулматқоранинг ўлик кўзларига нича жон кирди* (А. М у х т о р).

4. Сегисиз. *Улик эт.* // *Этнинг ўлиги.*

5. Қотиб қолган, берч. *Улиқ чигит.* // *Чигитнинг ўлиги.*

6. Ҳаяжонлангирмайдиган. *Кундалик ҳаётимизда шунақа ўлик нутқларни озми эшитасиз* (А. Қ а ҳ ҳ о р). // *Муомаланинг ўлиги.*

7. Ҳаётда ишлатилмайдиган. *Улик тил.*

8. Сифатини йўқотган. *Улик цемент. Ганчининг ўлиги.*

9. Муомала, олди-сотдида қўлланмайдиган. *Пул бекор бўлиб, ўлик ҳолда қолади* (А. Қ а ҳ ҳ о р). //Сармоянинг ўлиги.

Ўлик полисемантик сўзи сифат туркумига оиддир. Унинг лексик маънолари бошқа туркум вазифасини бажарар экан, фақат от туркумига кўчган. Лексининг унинг ҳамма лексик маъноси эмас, балки 1, 4, 5, 6, 8, 9-лексик маъноларигина отлашган, яъни субстантивацияга учраган. Сўзнинг 2, 3, 7-лексик маънолари эса ўзи оид бўлган сўз қайси туркумдан бўлса, шу туркумга хос вазифани бажариб, бошқа туркум вазифасини бажармаган. Субстантивацияга учраган лексик маъноларнинг отлик вазифаси эса *ўлик* сўзининг маъно структураси қайд этилган юқоридаги рўйхатда қўш чиқиқдан кейин мисол орқали ифода этилди.

Ўлик сўзининг маъно структураси кўрсатиб турибдики, унинг барча лексик маънолари эмас, балки олти лексик маъноси субстантивацияга учраган экан. Демак, субстантивация *ўлик* сўзининг барча лексик маънолари учун тўлиқ эмас, балки тўлиқсиздир. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, мураккаб полисемантик сўзларни ҳам икки турга ажратамиз: 1) тўлиқ мураккаб полисемантик сўзлар; 2) тўлиқсиз мураккаб полисемантик сўзлар.

Тўлиқ мураккаб полисемантик сўзларда конверсия полисемантик сўзнинг лексик маънолари учун бир хилда тенг бўлади. Яъни полисемантик сўзнинг бир лексик маъноси қандай бошқа туркум вазифасини бажариб келса, сўзнинг бошқа лексик маънолари ҳам изчил ҳолатда ўша бошқа туркумнинг вазифасини бажариб келиши шарт. Масалан, *ўлжа* сўзи худди шундай мураккаб полисемантик сўзлардандир. Унинг уч лексик маъноси бўлиб, улар *ўлжа* сўзига оид бўлган от туркуми бўйича маъно структурасини таркиб топтирар эди. Шу уч лексик маънонинг ҳаммаси ҳам бир хилда сифат вазифасини бажариб келган, яъни адъективацияга учраган. Адъективация от туркумига оид *ўлжа* сўзининг барча лексик маънолари учун тўлиқдир. Шунинг учун ҳам *ўлжа* сўзи тўлиқ мураккаб полисемантик сўз ҳисобланади.

Тўлиқсиз мураккаб полисемантик сўзларда конверсия полисемантик сўзнинг барча лексик маънолари учун тенг бўлмайди. Полисемантик сўзнинг барча лексик маъ-

нолари конверсияга учраганда, гарчи бир хил туркумга кўчса ҳам, уларнинг ҳаммаси конверсияга учрамай, баъзиларигина учрайди. Шунинг учун ҳам бундай лексик маънолари хусусияти бир хил бўлмаган полисемантик сўзлар тўлиқсиз мураккаб полисемантик сўздир. Масалан, *ўлик* сўзи худди шундай мураккаб полисемантик сўз ҳисобланади. *Ўлик* сўзи сифат туркумига оид бўлиб, унинг шу туркум бўйича тўққиз лексик маъноси бор. Шу тўққиз лексик маънонинг олтитаси субстантивацияга учраб, учтаси субстантивацияга учрамаган. Демак, субстантивация *ўлик* полисемантик сўзининг ҳамма лексик маънолари учун тўлиқ эмас. Шунинг учун ҳам *ўлик* сўзи тўлиқсиз мураккаб полисемантик сўз ҳисобланади.

Полисемантик сўзнинг фақат бир лексик маъносигина конверсияга учраб, қолган лексик маъноси конверсияга учрамаслиги ҳам мумкин. Бу ҳолда бундай полисемантик сўз содда полисемантик сўз деб қаралаверади. Чунки бунда сўз ўз туркуми бўйича бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлиб, конверсияси бўйича бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлмай қолади.

Мураккаб полисемантик сўз ўз туркуми бўйича бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлади ва шу лексик маъноларнинг ё ҳаммаси, ё айримлари бир хилда маълум бир туркум вазифасини ҳам бажариб келади. Масалан, *ўлик* мураккаб полисемантик сўзининг тўққиз лексик маъноси бор эди. Шу сўз сифат туркумига оид бўлгани учун, мазкур тўққиз лексик маъно ҳам сифат туркумига хос. Шу лексик маънолардан олтитаси от туркуми вазифасида келгани, яъни субстантивацияга учрагани ҳолда, 2, 3, 7-маънолар субстантивацияга учрамаган. Бу — тўлиқсиз мураккаб полисемантик сўзларга хос хусусият. Полисемантик сўзлардаги лексик маъноларнинг туркумлар бўйича бундай тенгсизлиги фақат шу ҳолатдагина учрайди — бошқача бўлиши мумкин эмас. Яъни полисемантик сўз «а» туркумига хос бўлса, унинг конверсияси «б» туркумининг берса, «б» туркумида мавжуд бўлган лексик маънолар тўлалиги билан, албатта, «а» туркумида ҳам бўлади. «А» туркумида бўлмаган лексик маъно шу сўз конверсияси берган «б» туркумида ҳосил бўлиб қолиши тил қонуниятига сиғишмаган ҳодисадир. Чунки сўзнинг лексик маънолари ўз туркумида тараққий этади, ҳосил бўлади ва улар бошқа туркум вазифасини

бажариш учун кўчади, конверсия содир бўлади. Бу сўзларнинг маъно структураси шаклланишига хос мантқий жараён дир.

Ясама сўзларнинг ясама маънолари ҳам ясама сўз қайси туркумга хос бўлса, шу туркумга хос бўлиб ясалади. Кейин у бошқа туркум вазифасини бажаришга кўчиши мумкин. Масалан, *ўлик* сўзининг ўзи *ўлмоқ* феълидан ясалар экан, унинг ясама маънолари *ўлмоқ* феълининг лексик маънолари асосида ясалган. Яъни *ўлик* сўзининг 1, 4, 8-маънолари *ўлмоқ* феълининг лексик маънолари асосида ясалган. *Улик* сўзининг қолган лексик маънолари эса ясама маънолар тараққиёти натижасида ҳосил бўлган кўчма маънолар дир. Бу лексик маъноларнинг конверсияси субстантивацияси эса иккиламчи ҳодиса дир. Мураккаб полисемантик сўзларнинг склети шу сўз оид бўлган туркумга хос лексик маънолардан иборат структура ҳисобланади. Сўзнинг лексик маънолари конверсияси натижаси эса унинг мураккаб полисемантик сўз бўлиши учун иккиламчи манба дир.

Мураккаб полисемантик сўзлар ўзи оид бўлган туркумга хос бирдан ортиқ лексик маъноларга эга бўлиши баробарида, шу лексик маънолар бошқа туркум вазифасида ҳам келади. Бу бошқа туркум бир эмас, ҳатто иккита бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳодиса эса бирдан ортиқ туркумда конверсияга учрайдиган сўзларда содир бўлади. Сифат ва равиш туркумига оид сўзлар шундай характерга эга дир.

Сифат туркумига оид сўзлар от ва равиш туркумига хос вазифани бажариб келиши мумкин. Демак, сифат туркумига оид сўзлар субстантивацияга ва адвербиализацияга учрайди. Аммо сифат туркумига оид ҳар қандай сўзлар ҳам бу икки ҳодисага учрайвермайди. Бунинг учун сифат туркумига оид сўз асосан белги ифода этувчи лексик маънога эга бўлиши керак. Агар у раиш ифода этувчи сўз бўлса, субстантивацияга учраса ҳам адвербиализацияга учрамайди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бу ўринда сифатларнинг аслий ва писбий эканлиги ҳеч қандай роль ўйнамайди. Сифатга оид сўзларнинг синтактик адвербиализацияси учун уларнинг маъно хусусияти ҳал қилувчи фактор бўлиб қолади. Бу маъно эса ҳаракат белгисини ифода эта оладиган хусусиятга эга бўлиши шарт.

Равиш туркумига оид сўзлар сифат ва от туркумига

хос вазифани бажариб келиши мумкин. Демак, равиш туркумига оид сўзлар адъективацияга ва ундан субстантивацияга учрайди. Аммо равиш туркумига оид ҳар қандай сўз ҳам бу икки ҳодисага учрайвермайди. Агар у ҳолат равиши бўлсагина, адъективацияга ва ундан субстантивацияга учрай олади. Мабодо, бошқа маъно ифодаловчи равишлар бўлса, улар ё субстантивацияга, ё адъективацияга учраб, бири содир бўлмай қолади. Равиш туркумига оид сўзларда ҳам, адъективация ва субстантивацияга учрашлари тенг содир бўлиши учун, уларнинг маъно хусусияти ҳал қилувчи фактор бўлиб қолади. Бу маъно эса нарса, воқелик ёки ҳолатга белги бўла оладиган бўлиши шарт.

Полисемантик сўз лексик маъноларининг конверсияси бошқа туркум вазифасини бажариши мураккаб полисемантик сўзлар учун асос бўлади. Аммо полисемантик сўзларнинг лексик маъноси ёрдамчи сўз вазифасини бажаришга кўчса, у мураккаб полисемантик сўз учун асос бўла олмайди. Чунки сўз ёрдамчи сўз вазифасини бажаришга кўчгани — конъюнкционализацияда лексик маънони тарк этиб, грамматик маъно билан контекстда келади. Конъюнкционализация сўзнинг маълум лексик маъноси бўйича содир бўлади, бироқ ўша лексик маънонинг грамматик томони сақланиб қолиб, қолгани ўз қимматини контекстда йўқотади. Унинг грамматик томони эса контекстда сўзларни ўзаро боғлаш, ўрин, йўналиш, тугаллик, давомийлик, такрор ва аффиксал хусусиятлар билан боғлиқ ифода топади². Бундай, лексик маънолардан ташқари, уни тарк қилган ҳолдаги тил ҳодисалари эса полисемия билан алоқасиздир. Полисемантик сўз лексик маъноларгагина асосланади. Полисемантик сўзнинг лексик маъноси бошқа туркум вазифасида қўлланар экан, ўз қимматини ҳам контекстда сақлаши шарт. Шунда у мураккаб полисемантик сўз учун асос бўла олади.

Демак, мураккаб полисемантик сўз вужудга келиши учун полисемантик сўзнинг лексик маъноларидан бирдан ортиғи бошқа туркум вазифасини бажариб келади. Уша бирдан ортиқ лексик маъно бир хил сўз туркуми вазифасини бажариши керак. Лексик маъно бошқа сўз тур-

² Қаранг: А. Ҳожиёв, Ўзбек тилида кўмакчи феъллар, Тошкент, 1966, 17—18-бетлар.

куми вазифасини бажарганида ўз қимматини контекста, албатта, сақлаб қолади.

Полисемантик сўзлар, иккинчи принципга асосан, лексик маъноларининг таркибли ёки таркибли эмаслигига кўра турларга ажратилади. Улар бу принцип асосида икки турга бўлинади.

1. Таркибсиз полисемантик сўзлар.

2. Таркибли полисемантик сўзлар.

Таркибсиз полисемантик сўзларнинг ҳар қандай полисемантик сўзларга ўхшаб бирдан ортиқ лексик маъноси бўлади, уларнинг нечта бўлиши чекланмаган миқдордадир. Бироқ мазкур лексик маъно аниқ чегарага, кўп ҳолда, тушунчага эга бўлиб, у бошқа бирор маъно билан ҳеч қандай умумлашувчилик хусусиятига эга бўлмайди. Унинг белгилари алоқадор лексик маъноларнинг ҳам белгиларидан яққол фарқланиб туради. Масалан, *ўзгармоқ* феълининг маъно структурасига назар ташланса, бу янада ойдинроқ бўлади.

1. Бошқача тусга, ҳолатга кирмоқ. *Башират синглисининг ўз кўз ўнгида ўзгариб бораётганини сезарди* (А. Мухтор).

2. Аввалгисига ўхшамаган ҳолат билан алмашмоқ. *Бахтимизга замон ўзгариб, Бундай яхши кунларга етдик* (Э. Раҳим).

3. Бирн ўрнига бошқаси келмоқ, ўрнашмоқ. *Уқитувчи ўзгармоқ.*

4. Қайта жорий, ташкил қилинмоқ. *Пул ўзгармоқ.*

5. Ҳаракати, йўналиши бошқача бўлмоқ. *Шамол ўзгариб, ўнг томондан эсиб қолди* (П. Қодиров).

Ўзгармоқ феълининг бу беш лексик маъноси ўзаро яққол фарқланишга эга. Уларнинг бирортасини иккинчисига қўшиб юбориб, бир йўла тушунтириш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам мазкур лексик маънолари бири иккинчисининг таркибига кирмайдиган, ўз белгисига эга лексик маънолардир. Бу лексик маъноларнинг ҳеч қайсиси ўз нозиклик хусусиятлари билан фарқлаувчи, аммо умумийликка эга маъноларга ҳам бўлимайди. Масалан, *уламоқ* феълининг 2-лексик маъносини мазкур бобнинг бошида таҳлил қилиб, у бир неча позик маъноларга бўлинишини кўрсатиб берган эдик. Бироқ у нозик маънолар бирга 'учига қўшиб узайтирмоқ' лексик маъносида умумлашарди. *Ўзгармоқ* феълининг беш лексик маъносидан бирортаси ҳам *уламоқ*

фёлининг 2-лексик маъноси хусусиятига ўхшаш хусусиятга эга эмас. Шунинг учун ҳам *ўзгармоқ* полисемантик сўзининг лексик маънолари таркибсиз деб қаралади. *Ўзгармоқ* фёлининг ўзи эса таркибсиз полисемантик сўз деб ҳисобланади.

Таркибсиз полисемантик сўзлар, одатда, кам лексик маъноли полисемантик сўзлардан иборат бўлади. Семантик жиҳатдан деярли тараққий этмаган сўзларнинг лексик маънолари, табиатан ҳам, нозик маъноларни ифода эта олиш даражасидаги дифференциациягача бориб етмайди. Сўзларнинг нозик маънолардан таркиб топган лексик маъноларга эга бўлиши эса, уларнинг семантик жиҳатдан энг юқори босқичида тараққий этганидан далолат беради. Кам лексик маъноли полисемантик сўзлар таркибсиз полисемантик сўз бўлишининг асоси ҳам шунда. Қуйидаги кам лексик маъноли полисемантик сўзларга эътибор беринг.

Ўжар сўзининг маъно структураси:

1. Бошқанинг фикрига қулоқ солмай, ён бермай, ўз режасини қилишга тиришувчи. *Саидолимхон — ўжар бола — айтганини қилмасдан қўймайди* (О й д и н).

2. Бўйсунмас. *Шундай тўғон қурсинки, уни ўжар дарё ўпиролмасин* (С. А к б а р и й).

Ўзмоқ сўзининг маъно структураси:

1. Қувиб, етиб, ўтмоқ. *Теримчи ёшлар кезар, Бири ўзиб биридан.* (И. М у с л и м).

2. Миқдор, салмоқ ёки ғайрати билан олдинга ўтмоқ. *Иш кетди қизиб, Бир-биридан ўзиб* (М. А л а в и я).

3. Орқада қолмоқ, ўтмоқ. *Умр ўзади, Ҳусн тўзади.*

Йўқлама сўзининг маъно структураси:

1. Ўқувчилар давоматини аниқлаш. *Йўқлама қилмоқ.*

2. Давомат ва улгуришни ҳисобга олувчи дафтар. *Бешинчи синф йўқламаси.*

Мазкур кам лексик маъноли полисемантик сўзларнинг ҳар бир лексик маъноси ҳам таркибли эмас. Бу билан лексик маъноли полисемантик сўзларнинг ҳар қандайн таркибсиз полисемантик сўздан иборат дейилмоқчи ҳам эмас. Кам лексик маънога эга полисемантик сўзлар асосан таркибсиз полисемантик сўзлардан иборатдир.

Лексик маънолари терминологик бўлган полисемантик сўзлар ҳам, одатда, таркибсиз полисемантик сўзлардан иборат бўлади. Чунки терминлар аниқ тушун-

чага асосланади. Бундай аниқ тушунчаларни ифода этган лексик маънолар нозик маъноларга дифференциация бўлиши мумкин, эмас. Қуйидаги лексик маънолари терминологик бўлган полисемантик сўзларга эътибор берилг.

Пайванд сўзининг маъно структураси:

1. Ўсимлик танасида кўкартирилган бошқа нав ўсимлик. *Гул пайванди.*

2. Металларни эрштиб ўзаро ёпиштириш. *Пайванд чокки.*

3. Катта чарм парчаси устига тикилган кичик чарм парчаси. *Пайванд тикмоқ.*

Чега сўзининг маъно структураси:

1. Чинни улашда ишлатиладиган металл буюм. *Тиришганнинг тўқмоғи тошга чега қоқади (Мақол).*

2. Улоқ. *Чега тушган пиёла.*

3. Ёғоч мих. *Таг чарми чега билан ёпиштирилган.*

Кўриниб турибдики, терминологик лексик маънолар нозик маъноларга дифференциация бўлмайди. Бундай лексик маънолардан иборат структурални полисемантик сўзлар донмо таркибсиз полисемантик сўз бўлади.

Кўчма маъно ҳосил бўлишининг синекдоха, вазифадошлик ва тобелилик йўллари билан ҳосил бўлган лексик маънолар нозик маъноларга дифференциация бўлмайди. Бу ҳол — табиий. Чунки бутун ва бўлак оралигида бошқа ҳеч қандай ҳолат бўлмаганлиги учун ҳам улар муносабати натижасида — синекдоха йўли билан — кўчма маъно ҳосил бўлганда нозик маънонинг ҳосил бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, вазифадошлик учун асос бўлган эскининг ҳаётдан янгиини суриб чиқариши оралигида ҳам ҳеч нарса аралашмайди. Шу муносабатни акс эттириш натижасида ҳосил бўлган кўчма маъно ҳам аниқ чегарага эга, ҳеч қандай маъно қирраси бўлмайди. Нарса ва унинг жараёни муносабатига асосланган тобелилик натижасида кўчма маъно ҳосил бўлиши ҳам худди шунга ўхшашдир. Нарса ва унинг жараёни оралигига ҳеч нарса аралашмайди ва оралигида ҳеч нарса бўлмайди. Бу эса лексик маънолар чегараси аниқ чиқиниш учун сабаб бўлади. Бу ҳодиса натижасида ҳосил бўлган лексик маънолардан иборат полисемантик сўзлар ҳам ҳамма вақт таркибсиз полисемантик сўз бўлади. Бу ҳақда, кўчма маъно ҳосил бўлиши натижасида полисемантик сўзлар вужудга келишига келтирилган

мисоллар кўздан кечирилса, яна ҳам аниқроқ тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Сўзнинг маълум маъноси асосида аффикснинг бир маъноси билан полисемантик сўзлар ясалишини полисемиянинг юзага келишига бағишланган бобимизда айтиб ўтган эдик. Бундай юзага келган полисемантик сўзларнинг лексик маънолари ҳам нозик маъноларга дифференциация бўлмайди. Мисолларга эътибор беринг.

Бачки сўзининг маъно структураси:

1. Ён куртакдап чиққап майда навда. *Навданинз бачкиларини кесмоқ.*

2. Етилмай ўрилган жўхори. *Молларга бачки солмоқ.*

3. Болалар оёқ кийими. *Бачки тикмоқ.*

Бутилка сўзининг маъно структураси:

1. Бутилка кўтарган. *Бутилка бола.*

2. Бутилкага солинган. *Бутилка* сув.

Дуторчи сўзининг маъно структураси:

1. Дутор ясовчи уста. *Дуторчига дутор буюрмоқ.*

2. Дутор чалувчи машшоқ. *Дуторчи қизлар ансамбли.*

Мазкур полисемантик сўзлар қандай вужудга келиши ҳақида полисемиянинг юзага келишига бағишланган бобда муфассал тўхтаб ўтилган эди. Уларнинг ҳар бир лексик маъноси алоҳида соҳа доирасида бир-биринга алоқасиз ҳолатда ясалган бўлади. Шунинг учун ҳам лексик маъноларнинг семантик алоқаси ўзаро эмас, балки сўзнинг ўзак маъноси орқали бўлади. Бу ҳолатда эса лексик маънолар табиатан ҳам умумлашувчи характерли нозик маъноларга бўлинмайди. Сўзнинг ҳар бир лексик маъноси алоҳида соҳага оид бўлганлиги эса уларни терминологик характерга келтириб қўйган. Бундай лексик маънолар эса ҳеч маҳал таркибли бўлмаслиги юқорида айтиб ўтилган эди. Демак, сўзнинг маълум бир маъносидан аффикснинг бир маъноси бўйича турли соҳаларда сўз яшаш натижасида вужудга келган полисемантик сўз ҳамма вақт таркибсиз полисемантик сўз бўлади.

Бирор туркумга оид полисемантик сўзларнинг ҳаммасини таркибсиз полисемантик сўз бўлади, деб чегаралаб бўлмайди. Лекин равиш туркумига оид полисемантик сўзлар таркибсиз полисемантик сўзлардан иборат эканлиги ҳам аниқ. Буни равиш туркумига оид полисе-

мантик сўзларнинг унча кўп лексик маъноларга эга эмаслиги билан изоҳлаш мумкин.

Демак, таркибсиз полисемантик сўзлар сўзларнинг энг юқори босқичда семантик тараққий этмай, балки шунчаки семантик тараққий этганлиги натижаси бўлиб, шунинг учун улар кўп лексик маънога эга бўлмайди. Кўп ҳолларда, уларнинг лексик маъноси ё терминологик характерда, ё синекдоха, вазифадoshiлик, тобелилик натижаси бўлади.

Таркибли полисемантик сўзлар ҳар қандай полисемантик сўзларга ўхшаш бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлиб, бу лексик маънолар ёки бу лексик маънолардан маълумлари бирдан ортиқ поэтик маънолардан таркиб топади. Яъни полисемантик сўзнинг лексик маъноси бобнинг бошида тушунтириб ўтилган *уламоқ* феълининг иккинчи лексик маъносига ўхшаш поэтик маъноларга бўлинади ва у поэтик маънолар умумлашиб, бир лексик маъно сифатида акс этиш хусусиятига эга бўлади. Поэтик маънолар қайси лексик маънонинг дифференциацияси бўлса, шу лексик маънога оидлари алоҳида умумлашади. Бу ҳолатни *уламоқ* феълининг бошқа лексик маъноларида ҳам кўриш мумкин. *Уламоқ* феъли полисемияда сўз структураси ҳақидаги бобда қайд этилгандай етти лексик маънога эга. Бу лексик маъноларнинг 1, 2, 3 ва 7-лари таркиблидир. Бироқ бу лексик маънолар мазкур бобда таркиби сочилган ҳолда — поэтик маънолари қайд этилиб изоҳланмаган эди. Ҳар бир лексик маъно таркибидаги поэтик маъноларни умумлаштирувчи изоҳ билан қайд этилган эди. Қуйида *уламоқ* феълининг структураси лексик маънолари таркибидаги поэтик маънолари ҳам қайд этилган ҳолда берилди.

1. Учларини боғламоқ [Кампир:] *Отнинг тизгинига арқон улаб беринглар, ўзим ҳайдаб кетавераман* (Л. Қаҳҳор). /Учларини ўзаро туташтирмоқ... *рельсларни бир-бирига улаб очадиган қуроллар ҳам бор* (С. Айни).

2. Учига қўшимча тикиб узайтирмоқ. *Этак уламоқ. Енг уламоқ* /Учига ясама қўшиб, бириктириб узайтирмоқ. *Соч уламоқ. Киприк уламоқ.* /Учига бошқаларини бириктириб узайтирмоқ, қурамоқ, *Лахтакларни улаб, кўрпача қилди.*

3. Алоқа йўлини ўрнатмоқ, тикламоқ. [Хумохон:] *Вой анов одамнинг ишонмаганини, телефонни ўзим улаб*

бердим (А. Мухтор). /Оқим йўлини ўрнатмоқ, тикламоқ. *Радиони уламоқ, Электрни уламоқ.*

4. Эритиб ёпиштирмоқ. *Рельес синигини уламоқ.*

5. Чегаламоқ. *Пиёла уламоқ.*

6. Пайванд қилмоқ. *Олма уламоқ.*

7. Қўшиб давом эттирмоқ. *У ҳар тўғрида тинимсиз гапириб, гапни гапга улаб юборди (О. Ёқубов).* /Давомига туташтириб, бир нечасини ўтказмоқ. [*Низомжон*] *кечалари юлдуз тўла осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, ...юпанч изларди (С. Аҳмад).*

Бу ўринда *уламоқ* феълнинг таркибли лексик маъносига оид нозик маънолар тўла акс эттирилди. Структура баҳсига оид бобда эса бу феълнинг мазкур лексик маънолари ўз таркибдаги нозик маъноларни умумлаштирган ҳолда изоҳлаб берилган. *Уламоқ* феъли структурасининг икки бобдаги икки хил бундай акс эттирилиши қийслаб кўрилса, лексик маъно нозик маъноларга қандай дифференциация этиши ва нозик маъноларни умумлаштириб, бир лексик маъно ҳолатида қандай қайд этилиши равшанроқ бўлади. Сўз семантикасининг бундай bosқичланишидан лугатчиликда кенг фойдаланилади Тўла лугатларда лексик маънолар таркибдаги нозик маънолар борича акс эттириб берилса, кичик ҳажмли лугатларда эса нозик маънолар умумлаштирилиб, ўзлари оид лексик маъно изоҳида бир йўла акс эттирилади.

Яна бир эътиборли томони шундаки, *уламоқ* феълнинг 3 ва 6-маънолари метонимия йўли билан, қолган кўчма маънолари метафора йўли билан ҳосил бўлган. Таркибли лексик маънолар эса шу феълнинг 1, 2, 3 ва 7-лексик маъноларидир. Таркибли лексик маънолар сўзнинг ҳам бош маъноси, ҳам метафора ва метонимия йўли билан ҳосил бўлган кўчма маъноларининг баъзилари ҳисобига тушган. Фактлар ҳам шуни кўрсатдики, таркибли лексик маънолар полисемантик сўзларнинг бош маъноси билан метафора ва метонимия натижасида ҳосил бўлган кўчма маънолари ҳисобида бўлар экан. Бунинг ўз объектив сабаблари бор.

Сўзнинг генетик маъноси семантик жиҳатдан тараққий этар экан, яъни у қанча кўп лексик маънога бош маъно бўла борар экан, у шунчалик кўп умумий хусусиятга эга бўла бориб, ўзи ифода этган объекти билан хилдошларини ҳам ифода доирасига қамрашда давом

эгади. Маъно кенгайишига учраган маъно, ўрни билан, тушунчага боғлиқ ҳолатда дифференциацияга учрайди. Бу эса унинг таркибли лексик маънога айланиши учун асосдир.

Метафора ва метонимия йўли билан ҳосил бўлган лексик маънолар табнати ҳам нозик маънолардан таркиб топиши мумкин. Чунки ўхшатиш, қиёсланган, ўзаро муносабатда бўлган объектлар туркум, группа ҳолатида ҳам бўлади. Бундай туркум, группа ҳолатидаги объектларни ифодалайдиган лексик маънолар эса ўз-ўзидан нозик маъноларга дифференциация бўла олади. Масалаи, *уламоқ* феълнинг 2-лексик маъносига эътибор берайлик. У бош маънодан метафора йўли билан ҳосил бўлган. Чунки ‘учига қўшиб узайтирмақ’ ҳаракати ‘учларини бириктирмақ’ ҳаракати билан ўхшаш. Учига қўшиб узайтирмақнинг кўк солиш, улама солиш, яхлитлаш каби томошлари бор. Мана шу томошлари билан у нозик маънолар орқали ифодаланган. Мазкур умумий томони билан эса метафора натижасидаги бир бутун лексик маъно сифатида ҳосил бўлган. 3-маъно объекти ‘восита йўлини ўрнатмоқ’ учун эса симлар ‘учини бириктирмақ’ керак. Демак, 1 ва 3-лексик маънолар объектининг алоқадорлиги эса метонимия натижасида кейинги лексик маънонинг ҳосил бўлиши учун асос ҳисобланади. Восита йўлини ўрнатмоқнинг эса ‘алоқа учун’ томони ҳам, ‘қувват билан таъминлаш учун’ томони ҳам бор. Метонимия учун сабаб бўлган умумий томон лексик маъно объекти бўлса, унинг фарқланувчи томонлари лексик маънонинг таркибини ташкил қилган нозик маънолар объектидир. Мана шу асосда метафора ва метонимия йўллари билан ҳосил бўлган лексик маънолар таркибли бўлиб қолади. Сўзларнинг семантик жиҳатдан тараққий этиши эса семантик тараққиётининг, шубҳасиз, энг юқори босқичи бўлиб, ҳисобланади. Чунки сўзнинг бундай семантик тараққиётни фикрнинг энг нозик томонларини ҳам ифода этиш учун хизмат қилади.

Полисемантик сўзларнинг мураккаб бўлиши эса полисемантик сўзларнинг таркибли бўлиш ёки бўлмаслиги учун роль ўйнамайди. Чунки полисемантик сўзларнинг мураккаб бўлиши учун лексик маъноларни ўзи онд бўлган сузнинг туркумида бошқа туркум вазифасини ҳам бажариб келишидан иборат. Таркибли полисемантик сўз бўлиши учун эса полисемантик сўзнинг лексик маъно-

лари позик маънолардан таркиб топган бўлиши керак. Турган гапки, лексик маънонинг бирдан ортиқ вазифа бажариб келиши билан бирдан ортиқ позик маънодан таркиб топиши тамоман бошқа-бошқа ҳодисадир.

Таркибли полисемантик сўз лексик маъноларининг ҳаммаси ҳам таркибли бўлиши мумкин, кўп ҳолларда эса баъзилари таркибли бўлиб келади. Минимал таркибли лексик маънога эга таркибли полисемантик сўзлар ҳам бўлади. Бундай полисемантик сўзларнинг фақат бир лексик маъносигина бирдан ортиқ позик маъноларга бўлинади. Бундай полисемантик сўзлар тилда кўшигина учрайди.

Абсолют таркибли полисемантик сўзлар ҳам бўлади. Уларнинг барча лексик маънолари позик маъноларга дифференциация бўлган бўлади. Масалан, *енгил*, *ёмон* каби сўзлар абсолют таркибли полисемантик сўзлардир. Уларнинг ҳар бир лексик маъноси бир нечтадан позик маъноларга бўлиниб кетади. Бироқ бундай таркибли полисемантик сўзлар ўзбек тилида жуда кам.

Таркибли полисемантик сўзларнинг, одатда, бирдан ортиқ лексик маъноси таркибли характерда бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, таркибли полисемантик сўзларнинг таркибли лексик маънолари билан таркибсиз лексик маънолари тенглаша келиш ҳоллари асосий ўринни эгаллайди. «У» товуши билан бошланувчи таркибли полисемантик сўзларнинг 70 процентчаси шундай характерда эканлиги ҳам айтилган фикрнинг тўғрилигидан далолат беради.

Таркибли полисемантик сўзлар асосан феъл, от ва сифат туркумига оид сўзларда кўп учрайди. Ердамчи сўзларнинг кўп маънолилиги полисемантик сўзлар билан алоқасиздир. Шунинг учун бу ҳақда гап бўлиши мумкин эмас.

Полисемантик сўзларнинг турлари ўзбек тилида шулардан иборат.

Хулоса: 1. Полисемантик сўзлар ўзбек тилида ўзига хос турларга эга.

2. Ўзбек тилидаги полисемантик сўзлар икки принцип асосида турларга ажратилди: 1) лексик маъноларнинг бошқа туркум вазифасида кела олишига қараб, 2) лексик маъноларнинг позик маънолардан таркиб топишига қараб. Булардан биринчиси кўпроқ туркий тилларга хос классификация принциpidир.

IV боб

ПОЛИСЕМИЯДА СЎЗ СТРУКТУРАСИ

Полисемияда сўз структураси уни юзага келтирувчи лексик маънолар билан ўлчанади. Полисемия кўпроқ маъно тараққиётининг натижаси бўлади. Бунда полисемантик сўз генетик маъносининг кўчма маъно ҳосил қилиши ҳисобига вужудга келади. Яъни сўзлар дастлаб моносемантик ҳолатда яралади ва табиатнинг қиёсий ўрганлиши натижасида у кўп маъноли сўзга—полисемантик сўзга айланиб кетади¹. Унинг лексик маънолари ўзаро боғлиқ бўлади. Сўзларнинг ясалиши бир йўла полисемияни юзага келтирса ҳам, у пегиз нуқтаи назаридан, барибир, ўзаро боғлиқликка эга маънолардан таркиб топади.

Полисемантик сўзнинг лексик маънолари ўзаро алоқадорлигига нисбатан уч турга бўлинади. Улар 1) бош, 2) асос ва 3) ҳосила маънолардан иборатдир.

Бош маъно. Лексик маъноларнинг ўзаро боғлианиши маълум бир лексик маънода марказлашади, яъни уларнинг ўзаро боғлианиши бевосита ёки билвосита маълум бир лексик маънога туташади. Мана шу лексик маъно тилшуносликда *бош маъно* деб аталади². Масалан, қуйида *ўймоқ* сўзининг маъно структураси ва уларнинг ўзаро боғлианишига эътибор берайлик:

1. Чуқур қилмоқ. *Тирноқ-ла ер ўйиб, сувлар оқизган* (Ғ а й р а т и й).

2. Ювиб ўпирмоқ. *Ҳайқириб оққан сув дарёнинг*

¹ Қаранг: А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, М., 1958, стр. 34.

² Қаранг: Д. Г. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, М., 1964, стр. 85; И. В. Арнольд мана шу тил фактини марказий (центральный) маъно термини билан атайдди. Қаранг: И. В. Арнольд, Лексикология современного английского языка, М., 1959, стр. 60.

қирғоқларини ўйиб, тинмай кемириб туради («Қизил Ўзбекистон» газетаси).

3. Чуқурчалаб шакл бермоқ. *Наққош ўяр сўнги нақшин* (Э. Раҳим).

4. Қирқиб тешмоқ. *Музни ўймоқ*.

5. Ситиб олмоқ. [Элгелди:] *Мана шу ёлғиз қўлим билан малъун Жапақнинг кўзини ўйман* (А. Мухтор).

6. Қаттиқ чимчиламоқ. *Роҳила қизнинг биқинини ўйиб олади* (А. Қаҳҳор).

7. Гап билан асабини бузмоқ. *Алим бува мингбошини яхшилаб ўйиб олди* (М. Исмоилий).

Ўймоқ сўзининг бош маъноси юқорида биринчи ўринда берилди. Бу маъно қолган маъноларнинг ҳосил бўлишида асос бўлган: улар қандайдир ҳолатда ўша бош маъно билан, ҳосил бўлиш чуқтай назаридан, боғлиқдир. Яъни 2, 3, 4 ва 5-маънолар тўғридан-тўғри бош маънога боғлиқ, 6-маъно эса 5-маъно орқали, 7-маъно эса 6-маъно ва ундан кейин 5-маъно орқали бош маънога боғланиб келади.

Полисемантик сўзларнинг бош маъноси, одатда, битта бўлиб, қолган маънолар шу маънога боғланиб келган маънолар бўлади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, полисемантик сўз агар ўз структурасини бош маъно кўчма маъно ҳосил қилиши ҳисобига тўлдирган бўлса, мазкур фикрмизни татбиқ қилиш жуда оддий³. Бироқ полисемия аффиксация натижаси бўлса, бу фикрни татбиқ этиш анча чигал бўлиб қолади. Чунки бу ҳолатда ясама сўз маънолари ё негиз сўз маъноларининг ясамаси, ё аффиксининг ясама имкониятлари натижаси бўлади. Сўз, одатда маълум бир маънони ифода этиш зарурияти билан ясалади⁴. Шунга ўхшаш, кўп маъноли ясама сўз ҳам қайсидир маъносининг ифодаланиш зарурияти билан ясалади. Бу маъно эса негиз сўзнинг бош маъносидан бўлиши шарт эмас. Билиш ва муомаланинг тараққиёти ҳеч вақт сўзнинг семантик ҳолатлари билан ҳисоблашмайди. Аксинча, сўз ўз маъно структурасини унга

³ Кўпгина тилшунослар полисемантик сўзнинг семантик структураси бош маъно тараққиёти бўлади, деб қарайди. Қаранг: И. В. Арнольд, *Уша асар*, 61-бет, Т. Алиқулов, Полисемия существительных в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Ташкент, 1966.

⁴ Қаранг: З. А. Потиха, *Современное русское словообразование*, М., 1970, стр. 146.

мослаб тараққий эттиради. Шунга биноан ҳам ясама сўз ўз негизи ёки аффиксида мавжуд бўлган қайсидир маъно ҳисобида ясалади. Бундай жараён натижасида вужудга келган полисемантик сўзнинг дастлабки маъносини билиб олиш қийин. Ясама сўзда уни кўрсатиб турувчи бирорта ҳам белги бўлмайди. Мабодо уни топиш имконияти бўлганда ҳам, ясама сўз маъноларидаги ўзаро боғланишнинг маркази ўша дастлабки маъно (агар у негизнинг бош маъносидан ясалган маъно бўлмаса) бўлавермайди. Шундай экан, ясама сўзларнинг бош маъноси қандай белгиланади?

Полисемантик ясама сўз ўз негизининг полисемантиклиги ҳисобига вужудга келади. Бу ҳолатда эса негиздаги бош маънодан ясалган маъно ясама сўзда ҳам бош маъно бўлиб қолаверади. Чунки ясама сўздаги маъноларнинг ўзаро боғланиш маркази мазкур маънода бўлади. Бош маънонинг асосий хусусияти эса мана шунинг ўзи ҳисобланади.

Текширишлар шунини кўрсатдики, ўзбек тилидаги деярли барча сўзларда негиз сўзнинг бош маъноси ясалиш жараёнини ўтиб, ўзининг бош маънолигини ясама сўзда ҳам сақлаб қолар экан. Баъзидагина ясама сўз негиз сўзнинг кейинги маънолари асосида ясалиб, унинг бош маъносини қабул қилмаган ҳолатда учрайди. Бу ҳолда эса ясама сўзнинг бош маъноси бошқа маънодан ясалган маъно ҳисобига бўлади. Шунда ҳам у негиз сўз маънолари системасига биноан белгиланади. Яъни ясама сўз негиз сўзнинг бош маъноси асосида ясалган бўлмай, унга боғланган маънолардан бири асосида ясалган бўлса, шу маънонинг ясама маъноси мустақил маъно бўлиб кетади ва ясама сўзнинг бош маъносига айланади. Бу маънога боғлиқ маънолар эса ясама сўзнинг семантик структурасида ўз аксини топгач ҳам ўша боғлиқлигини сақлайди. Шу боғланишлар марказида ясама сўзнинг мазкур бош маъноси туради. Худди шундай сўз яшаш жараёни *бошламоқ* феълларини яшашда ҳам содир бўлган.

Бошламоқ феълларининг негизи *бош* сўзидир. Бироқ мазкур феъллар ясалиши учун *бош* сўзининг бош маъноси асос бўлган эмас. Балки *бош* сўзининг бош маъносидан метафора ҳодисаси натижасида ҳосил бўлган 'олдинги, дастлабки қисми' маъноси ва ундан яна метафора ҳодисаси асосида ҳосил бўлган 'етақчи, раҳбар

шахс' маъноси феъл туркумига оид *бошламоқ* полисемантик сўзининг маънолари учун негиз маъно вазифасини ўтаган. Қиёс қилинг: *Қиз сўзининг бошини эшитиб илжайди* (П. Турсун). *Директор — командир, бош, Муаллим — раҳбар йўлдош, Чиқма улар сўзидан. Бор кўрсатган йўлдан* (Қ. Муҳаммадий). *Достонимни энди сўзлай бошлайин, Тинглаганинг кўзларини ёшлайин* (Э. Жуманбулбул). *Шодлик мени бошлади йўлга, Бахтиёрлик бўлди одатим* (Ҳ. Олимжон).

Мисоллардан кўришиб турибдики, *бошламоқ* феъли бош сўзининг мазкур маънолари асосида ясалган 'олд қисмини йўлга солмоқ' ва 'эргаштирмақ' икки лексик маъносига эга. *Бош сўзининг бош маъноси асосида ясама маъно бўлмаганлиги* учун ҳосил бўлган 'олдинги, дастлабки қисми' маъноси асосида ясалган 'олд қисмининг йўлга солмоқ' деган ясама маъно *бошламоқ* феълнинг бош маъноси бўлиб қолган.

Бош сўзининг 'асосий уч' маъноси асосида пойафзалнинг 'юз чармини янгиламоқ' маъноли бошламоқ феъли ҳам ясалган. Бу феъл эса моносемантикдир. Шунинг учун биз бу ҳақда тўхтамаймиз.

Шундай қилиб, ясама полисемантик сўзларнинг бош маъноси негиз сўзининг семантик структураси воситасида белгиланади. У негиз сўзнинг бош маъноси ясамаси бўлиши ҳам, ясамаси бўлмаслиги ҳам мумкин. Ясама полисемантик сўзнинг бош маъноси негиз сўзнинг бош маъноси ясамаси бўлмаганда ҳам, у билан боғлиқ бирор маънонинг ясамаси бўлади.

Баъзи ҳолларда эса ясама полисемантик сўз негиз сўз полисемантик бўлганлиги ҳисобига эмас, балки аффикс полисемантик бўлганлиги ҳисобига ясалади. Масалан, *министр* сўзи моносемантикдир. Бу сўздан-лик полисемантик аффикси билан янги сўз *министрлик* ясалган. Бу ясама сўз эса полисемантик сўздир. Унинг семантик структураси қуйидагича:

1. Министрга хос фаолият. *Керенский министрлиги, ҳеч шубҳасиз, бонапартизм биринчи қадамларининг министрлигидир* (В. И. Ленин).

2. Министрга хос муассаса. *Министрлик аппаратидаги ҳар бир ходимнинг ўз хизмат бурчини бажариш учун шахсан жавобгарлигини ошириш керак* (ЎзКП МК қарорларидан).

3. Министрга хос муассаса ишлайдиган бино. *Прочуханов машиналарни қишлоқ хўжалиги министрлиги олдига қўйиб, ўзи ҳовлиққанича министр ўринбосари олдига кириб кетди* («Муштум»).

Умуман, *-лик* аффикс лавозим билдирувчи сўзларга қўшилса, у донмо шу лавозимга хос фаолият, муассаса ва жой маъноларига эга сўз ясайдн. Масалан, *беклик, хонлик, секретарлик, адвокатлик, администраторлик* ва ҳоказо сўзларнинг семантик структурасига эътибор берни мумкин. Турган гапки, *-лик* аффиксининг бу хусусияти у қўшилган сўзларнинг дастлабки пайтдаги мазкур маънолар атрофида кўчма маънолар ҳосил қилиб туриши натижасида бўлган. Кейинчалик, бу семантика аффиксининг ўзига кўчиб кетган. *-лик* аффикс дастлаб от туркумига оид фаолият ифода этувчи сўз ясаган, ундан шу фаолиятга хос муассаса ва муассасанинг жойи маънолари ҳосил бўлган. Мазкур полисемантик аффикс билан сўз ясалганда ҳам шу тараққиёт ўз аксини топади. *Министрлик* сўзида 'министрга хос фаолият' маъноси бори маънодир. Демак, полисемантик аффикс воситасида ясалган полисемантик сўзнинг бош маъносини белгилашда ҳам кўчма маъно ҳосил бўлиш қонуниятини назарда тутилар экан.

Тилшуносликда полисемантик сўзларнинг бош маъноси деярли битта бўлади деб кўрсатилади⁵. Одатда ҳам худди шундай. Аммо фактлар шунини кўрсатдики, бир полисемантик сўзда бирдан ортиқ бош маъно бўлиши ҳам мумкин экан. Бу ҳол эса фақат ясама сўзларда учрайди. Ҳатто, шундай ҳолат ҳам бўлиши мумкин эканки, бир сўз бор-йўғи икки маънога эгаллигига қарамай, у маъноларнинг иккиси ҳам бири иккинчисига тобе бўлмас, балки мазкур сўз учун бош маъно бўлиб кела оларкан. Масалан, сифат туркумига оид *бутилкали* сўзнинг семантик структурасига эътибор берайлик.

1. Бутилка кўтарган. *Саррабодроқ сотаётган чол томонга бутилкали болалар югуриша кетишди* («Муштум»).

2. Бутилкага солинган. *Қўчаларда бутилкали лимонад, минерал сувлар сотилади* («Совет Ўзбекистони»).

⁵ Қаранг: И. В. Арнольд, Уша асар, ўша бет; Т. Алиқулов, Уша автореферат.

Бутилкали сўзининг мазкур икки маъноси, бири иккинчисининг ҳосиласи ҳолатида эмас, балки ўзича мустақилдир. Шу билан мазкур маънолар ўзаро боғлиқ, алоқадор эмас, деб ҳам бўлмайди. Мазкур маъноларнинг ўзаро алоқаси *бутилкали* сўзининг негизи маъноси орқалидир. *Бутилкали* сўзининг бу икки маъноси негиз ва аффиксининг қайта қўшилиши натижаси, яъни қайта сўз ясаш натижаси бўлганлиги учун, улар бири иккинчисидан ҳосил бўлмаган ҳолда юзага келган. Шунинг учун ҳам мазкур маъноларнинг ҳар бири ўзича бош маъно бўлиб, фақат негиз маъноси орқалигина ўзаро боғланади ва бир полисемантик сўзнинг структурасини ташкил этади. Демак, полисемантик сўз бирдан ортиқ бош маънога эга бўлади. Бу тилда бор ҳодиса. Бу ўринда у бошқа маънога тобе бўлмаганлиги билан ўлчанади.

Полисемантик сўзнинг лингвистик бош маъноси билан лугат мақоласида бериладиган лексикографик бош маъно ўртасида фарқ бор. Полисемантик сўзнинг лингвистик бош маъноси генетик маъносига деярли тенг бўлади⁶. Мабодо полисемантик сўзнинг генетик маъноси этимологик маънога айланиб кетган бўлса, сўзнинг синхроник нуқтан назардан мавжуд маъноларининг энг қадимийси бош маъно бўлиб қолади.

Лексикографик бош маъно бундай белгиланмайди. У одатда субъектив, эмпирик характерда белгиланади. Чунки лугатлар, тарихий лугатдан ташқари, синхроник объектга эга бўлади. Бундай лугатлардаги сўз маънолари ҳам, одатда, фойдаланувчилар учун зарурларини осон етказиб беришни кўзлаб жойлаштирилади⁷. Шундан келиб чиқиб, лугат тузилган давр учун энг актив ва сўзни яққол ифода этиб турувчи маъно бош маъно сифатида тақдим этилади⁸. Буни белгилаш эса, шубҳасиз, лексикограф қўлида тўнланган картотека миқдори ва тасаввур этиш даражаси билан боғлиқдир.

⁶ Лингвистик бош маънони лексикографлар тўғридан тўғри генетик маъно деб ҳам атайдилар. Қаранг: Х. Касарес, Введение в современную лексикографию, М., 1958, стр. 80—105.

⁷ Қаранг: Х. Касарес, Уна асар, 80-бет.

⁸ Изоҳли лугат учун тузилган виструкцияда: «Бунда сўзнинг бош маъноси биринчи ўринга қўйилади, қолган маънолари хронологик тартибда ёки кўн ё кам қўлланишига қараб жойлаштирилади, дастлабки маъноси (эскирган генетик маъноси дейилмоқчи—авт). ҳатто охириги ўринга ҳам қўйилиши мумкин. Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли лугатини тузиш учун қўлланма, Тошкент, 1964, 51-бет.

Тарихий луғатларда берилган полисемантик сўзнинг бош маъноси билан синхроник аспектда текшириладиган полисемантик сўзнинг бош маъноси ўртасида ҳам фарқ бор. Тарихий луғатларда берилган полисемантик сўзнинг бош маъноси, албатта, генетик маъно билан тенг келади. Сўзнинг генетик маъноси этимологик бўлиб қолган бўлса ҳам у тарихий луғатда бош маъно сифатида кўрсатиб берилмаверади. Тарихий луғатларнинг моҳияти сўзларнинг ҳам фонетик, ҳам семантик тараққиёти тарихини кўрсатиб туришдир⁹. Синхроник аспектда қаралаётган полисемантик сўз генетик маъносининг йўқ бўлиши эса, яъни уни топиш мазкур текшириш объектига кирмаслиги мумкин. Масалан, *отланмоқ* сўзининг генетик маъноси этимологик бўлиб қолган ва у тарихий нуқтаи назардангина бош маъно ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан эса унинг генетик маъноси истемолдан чиқиб кетган ва қуйидаги маъноларгагина эга бўлиб қолган.

1. Бориш, чиқиш учун кийинмоқ. *Меҳмонга отланмоқ.*

2. Тўқинишга шай бўлмоқ. *Душманга қарши отланмоқ.*

Отланмоқ феълининг мазкур маъноларидан биринчиси эса ҳозирги ўзбек тили нуқтаи назаридан бош маъно ҳисобланади. Бу сўзнинг генетик маъноси 'отга минмоқ' бўлиб¹⁰, ҳозир этимологик маънодир. У тарихий нуқтаи назардангина бош маъно бўлиб қолади.

Отланмоқ феълининг семантик таҳлили яна шуни кўрсатадики, вазифадошлик ҳодисаси натижасида ҳосил бўлган кўчма маъно ҳамма вақт бош маъно бўлиб қолади. Чунки унинг асос маъноси истемолдан чиқиб кетди ва ўзи янги сўз ҳосил бўлишида асос бўлади.

Яъни полисемантик сўзнинг бош маъноси синхроник аспектда белгиланар экан, унинг ҳозирги мавжуд лексик маънолари назарда тутилади. Унинг шаклланиши сўзнинг кўчма маъно ҳосил бўлиши системаси қонуният билан боғлиқ. У бошқа маънога тобе бўлиб боғлан-

⁹ Қаранг: Е. М. Галькина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский, Современный русский язык, I, ИМУ, 1962, стр. 128.

¹⁰ Қаранг: Маҳмуд Қошғарий, Девону луғатит турк, I том, Тошкент, 1960, 256-бет.

майди, лексик маъноларнинг ўзаро боғланиши марказида бўлади.

Асос маъно шундай маъно бўладики, сўздаги бирор ёки бир неча маъно донмо унга боғлиқ бўлади. Шу маъно ёки маънолар объекти асос маъно объектларига ўхшашлиги, алоқадорлиги, таркибланиши, вазифа алмашиши ёки тобелилиги билан характерланади ва шу орқали асос маънони ифода этувчи сўз билан ифодаланади. Мана шу кейинги маъноларга нисбатан ҳам мазкур маъно асос маъно ҳисобланади.

Сўзларнинг кўчма маъно ҳосил қилишида ва эвфемизм йўли билан тараққий этганида бош маънони аниқлаш қанча оддий бўлса, сўзнинг шу йўл билан тараққий этганида асос маънони аниқлаш шунча оддий бўлади. Бошқа бир лексик маъно ҳосил бўлиши учун асос бўлган маъно мазкур йўл билан сўзнинг тараққий этишида асос маъно ҳисобланади. Бу ҳодиса асосида юзага келган асос маъноларга юқорида келтирилган мисоллардан бир нечасини кўрсатиш мумкин.

Масалан, *отланмоқ* феълининг ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан 'бориш, чиқиш учун кийинмоқ' маъноси асос маъно ҳисобланади. Чунки у 'тўқинишга шайланмоқ' маъносининг метафора йўли билан ҳосил бўлишида асос бўлган.

Яна шу ўринда *йймоқ* феълининг структурасига эътибор беринг. Унинг 2, 3, 4 ва 5-маънолари учун 1-маъноси, 6-маъноси учун 5-маъноси, 7-маъноси учун 6-маъноси асос маъно бўлиб келган.

Ясама сўзнинг кўп маънолилиги ўзак сўзнинг кўп маънолилигидан келиб чиққан бўлса, асос маъно ҳам худди бош маънони белгилашга ўхшаб, ўзак сўзнинг асос маъносига суянган ҳолда белгиланади. Масалан, ойна сўзининг структурасига эътибор беринг:

1. Шиша. *Деразанинг ойнаси.*
2. Дераза. *Уйнинг ойнаси.*
3. Кўзгу. *Шифонернинг ойнаси.*

Ойна сўзининг 2 ва 3-маъноси учун ҳам 1-маъно асос маъно бўлиб келган. Чунки мазкур маънолар ҳосил бўлиши учун ўша биринчи маъно асос бўлган.

Энди *ойна* сўздан ясалган *ойнали* сўзининг маъно структурасини кўрайлик:

1. Ойнаси бор. *Ойнали дераза.*
2. Деразаси бўлган. *Ойнали уй.*

3. Кўзгуга эга. *Ойнали шифонер.*

Бу сўзда ҳам 1-маъно 2 ва 3-маънолар учун асос маъно бўлиб келган.

Ойна сўзида 1-маънодан 2 ва 3-маъно келиб чиққан. Бунинг учун 1-маъно билан 2 ва 3-маъноларнинг объектлари ўртасидаги муносабат сабаб бўлган. Шу нуқтан назардан ҳам 1-маъно асос маънодир. *Ойнали* сўзида эса 1-маънодан 2 ва 3-маъно келиб чиқмаган. Лекин 1-маъно объекти билан 2 ва 3-маънолар объектлари ўртасида муносабат мавжуд. Шунинг учун ҳам мазкур маънолар ўртасида боғлиқлик ҳам сезилиб турибди. Бу боғлиқлик эса негиз сўз маънолари ўртасидаги боғлиқликка ўхшаб кетади. Шунинг учун ясама сўз асос маъноси негиз сўз асос маъносига қараб белгиланади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш зарурки, негиз сўзда мавжуд бўлган асос маънолар ясама сўзда ҳам ҳамма вақт такроран асос маъно бўлиб ясалавермайди. Ясама сўз семантикаси негиз сўз маъноларининг айримлари ҳисобигагина ўз структурасини ташкил қилиши мумкин. Айниқса, асос маънога боғлиқ бўлган маънолар ясама сўз ҳисобида бўлмаслиги мумкин. Бу ҳолда асос маъно ўз қимматини ясама сўзда йўқотади. Масалан, *ойначи* сўзи *ойна* сўзининг фақат асос маъноси ҳисобигагина ясалган. *Ойначи* ясама сўзида бошқа маъно йўқ. Шунинг учун ҳам мазкур сўзнинг семантик структурасида асос маъно ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Шунингдек, *ўймоқ* феълидан ясалган *ўйиқ* сифатининг ҳам семантик структурасини таҳлил қилиб кўрайлик:

1. Чуқурчаланган. *Уйиқ ер. Уйиқ жой.*
2. Ювилиб емирилган. *Уйиқ соҳил.*
3. Чуқурчалаб шакл берилган. *Уйиқ нақш.*
4. Тешилган. *Уйиқ муз.*
5. Ситиб олннган. *Уйиқ кўз.*

Кўрииб турибдики, *ўйиқ* сифатининг семантик структураси таркибида *ўймоқ* феълининг 6 ва 7-маънолари ясамасигина йўқ. *Уймоқ* феълининг 1-маъноси ясамаси *ўйиқ* сифатида ҳам асос маъно бўлиб қолаверган. Аммо феълнинг 5-маъноси эса ўз асос маънолиги қимматини сифат туркумига онд *ўйиқ* сўзидаги ясамасида йўқотган. *Уймоқ* феълининг 6-маъноси ясамаси эса *ўйиқ* сўзида асос маъно бўлиб келиши у ёқда турсини

ҳатто ўзи йўқ. Демак негиз сўздаги асос маънолар билан ясама сўздаги асос маънолар миқдори (лексик маънолар миқдори тенг бўлмагани каби) тенг келмаслиги кўпроқдир.

Полисемантик сўз аффикснинг полисемантиклиги ҳисобига вужудга келган бўлса, асос маъно, бош маънони белгилашга ўхшаш, аффикснинг семантик тараққиётига нисбатан олиб белгиланади. Масалан, юқорида келтирилган *министрлик* сўзи маъноларини таҳлил қилиб кўрамиз. Унинг 1-маъноси 2-маъносига нисбатан, 2-маъноси эса 3-маъносига нисбатан асос маъно бўлиб келган. Чунки аффикснинг маъно тараққиёти худди шундай: 1-маънодан 2-маъно, 2-маънодан 3-маъно келиб чиққан. Бу ҳақда юқорида ҳам тўхталиб ўтган эдик.

Ясама сўзнинг барча маънолари негиз сўз маъноларининг ясамасидангина иборат бўлмайди. Ясама сўз дастлаб ясама маънолардангина таркиб топади. Кейинчалик, ўша ясама маънолардан бири тараққий этиб, янги лексик маъноларни ҳосил қилиши мумкин. Яъни ясама сўзнинг асос маънолари фақат ясама маъноларгина эмас, балки кўчма маъноларга, ҳатто эвфемизмга ҳам асос бўлиб қолиши мумкин. Бунинг учун қуйида от туркумига онд *йй* сўзи ва ундан ясалган *ййламоқ* феълининг маъно структурасини келтириб таҳлил қилиб кўрайлик.

Йй сўзининг маъно структураси.

1. Фикрлаш. *Унинг мардона очик, қуюқ эгилмас қошлари чуқур ййни ифодалар эди* (Ойбек).

2. Хаёл. *Ййларимда чақирар мени, Ўз ёнига қуёш, ой, юлдуз* (Х. Пўлат).

3. Ақл.[*Аллонхўжа:*] *Туядай бйй берибди-ку, тугмадай йй бермабди сенга* (А. Мухтор).

4. Ният. *Менга айтгин кўнглингдаги ййингни, Айтгин, болам борадиган жойингни* (Э. Жуманбулбул).

Йй сўзининг маъно структурасидан кўриниб турибдики, унинг 2 ва 3-маъноларига нисбатан 1-маъноси, 4-маъносига нисбатан 2-маъноси асос маъно бўлиб келган. Энди *ййламоқ* феълининг маъно структурасига эътибор берайлик:

1. Фикрламоқ. *Кўп ййла, оз сўйла* (Мақол).

2. Хаёл қилмоқ. *Душманим деб ййлади, хонасига қйймади* (Эртақдан).

3. Ақл ишлатмоқ. *Адашиб қолмаслик учун эса қадамни ўйлаб босиш керак* (Ф. Муса жонов).

4. Цият қилмоқ. *Ортиқ сал кўнглини юмишатганда... Суюма билан ярашиб олишни ҳам ўйлади* (П. Қодиров).

5. Эсламоқ. *Юрагини ҳовучлаган қуёндек ўйламади ўйни, жойни, болани* (А. Умарий).

6. Қайғурмоқ. *Сиз мендан кўра қўйларингизни кўпроқ ўйланг, чўпон ака...* (П Қодиров).

Кўриниб турибдики, *ўйламоқ* феълида *ўй* сўзининг ҳамма маънолари ясама ҳолатда такрорланган, шунингдек, яна иккита маъно ҳам бор. Чунки *ўйламоқ* феълининг 2 ва 3-ясама маънолари тараққий этиб, 5 ва 6-кўчма маъноларни ҳосил қилган. Натижада, *ўйламоқ* феълининг 2 ва 3-маъноларига нисбатан 1-маъноси асос бўлиб қолаверган. 2-маъно эса *ўй* сўзидагига ўхшаш фақат 4-маънога эмас, балки 4 ва 5-маънога нисбатан асос маъно бўлиб келган. Шунингдек, мазкур ясама феълда 3-маъно ҳам 6-маънога нисбатан асос маъно бўлиб қолган.

Ясама сўз фақат ясама маънолардан таркиб топмас экан. Унинг таркибида кўчма маънолар ва ҳатто эвфемистик маънолар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *эшак* ясама сўзининг 'чаён' маъноси эвфемистик маънодир. *Чаён* сўзининг табуга учраши *эшак* сўзида эвфемистик маънонинг юзага келиши учун сабаб бўлган. *Эшак* сўзининг генетик маъноси эса бу маъно учун асос бўлиб қолган. Умуман, полисемантик сўз структурасида эвфемистик маъно бўлса, бундай маънолар учун асос маъно бўлиб генетик маъно келади.

Эвфемистик маънолар, одатда, асос ёки бош маъно бўлиб келмайди. Чунки у шартли равишда бошқа сўз орқали ифодаланган тушунича бўлади. Эвфемизм бирор сўзнинг бош маъноси орқали шартли равишда бериладиган маъно бўлади. Бундай маъно эса кўчма маъно ҳосил бўлиши учун асос ҳам бўлмайди, унда ясама маъно ҳам ясалмайди. Шунинг учун эвфемистик асос маъно ҳам, бош маъно ҳам йўқ.

Асос маъно билан бош маъно кўп ҳолларда тенг келади. Ҳар қандай бош маъно тўғридан-тўғри ўзига боғланиб келган маънога нисбатан донмо асос маъно бўлиб келади. Масалан, *ўймоқ* сўзининг бош маъноси 2, 3, 4, ва 5-маъноларга нисбатан асос маъно бўлиб келган.

Министрлик сўзининг бош маъноси 2-маънога нисбатан, *ойна* ва *ойнали* сўзларининг бош маънолари 2 ва 3-маъноларига нисбатан асос маъно бўлиб келган. Демак, ҳар қандай бош маъно ўз ўрнида асос маъно бўлиб келиши шубҳасиз. Аммо ҳар қандай асос маъно бош маъно бўлиб келиши шарт эмас.

Бошқа маънолар боғланиши учун асос бўлган маъно асос маънодир. Бундай асос маъно сўзда битта бўлса, унинг ўзи, агар у бирдан ортиқ бўлса, ўзаро боғланиши марказидаги асос маъно бош маъно бўлади.

Тобе маъно асос маънодан келиб чиққан кўчма ва эвфемистик маънолар ва уларнинг ясамасидан иборат бўлади. Сўзнинг генетик маъноси ҳеч вақт тобе маъно бўла олмайди. Синхроник нуқтан назардан олиб қараганда, сўзнинг бош маъносидан бошқа ҳамма маъноси ўз ўрни билан тобе маъно бўлиб келади. Масалан, *йймоқ* феълининг 2, 3, 4, 5, 6, 7-маънолари, *министрлик* сўзининг 2 ва 3-маъноси *отланмоқ* феълининг 2-маъноси, *ойна* ва *ойнали* сўзининг 2 ва 3-маъноси, *ййиқ* сўзининг 2, 3, 4, 5-маънолари, *йй* сўзининг 2, 3, 4-маънолари, *ййламоқ* феълининг 2, 3, 4, 5 ва 6-маънолари тобе маънолардир. Эшак сўзининг эвфемистик 'чаён' маъноси ҳам тобе маънодир. Бироқ юқорида *йймоқ* феълининг 5 ва 6-маъноси, *министрлик* сўзининг 2-маъноси, *йй* сўзининг 2-маъноси ва *ййламоқ* феълининг 2, 3-маъноси асос маъно деб кўрсатилган эди.

Мазкур маънолар ҳам асос маъно, ҳам тобе маъно бўлиб келган, яъни асос маъно билан тобе маъно тенг бўлиб қолган. Кўришиб турибдикки, асос маъно тобе маъно билан ҳам тенг келар экан. Юқорида айтиб ўтганимиздай, сўзнинг бош маънодан бошқа ҳар қайси маъноси тобе маъно экан, бош маънога тенг бўлмаган ҳар бир асос маъно ўз ўрни билан тобе маъно ҳамдир. Бирор маъно ўз объектининг бошқа маъно объектига алоқадорлиги учун ўша маъно ифодаланган сўз билан ифодаланса, бундай маъно тобе маъно бўлади. Яъни тобе маъно ўзи ҳос бўлган сўзнинг этимологик ҳолатидан келиб чиқмайди. Унинг объекти сўзнинг бирор маъноси объектга алоқадор бўлади. Шунинг учун объекти алоқадор ўша маъно ифода этилган сўз билан аталади. Бундай тобе маънога объект алоқадорлиги билан бошқа маъно ҳам боғланиб келиши мумкин. Бу ҳолда тобе маъно асос маъно бўлиб қолади. Унга боғланиб келган маъно

эса унинг тобе маъноси бўлиб келади. Масалан, *министрлик* сўзининг ‘министр лавозими’ маъносига нисбатан ‘министрга оид муассаса’ маъноси тобе маъно бўлиб келган. Чунки министрга хос лавозим бўлмаганда эди, унга оид муассаса ҳам бўлмас эди. Министрга оид муассаса унинг лавозими билан боғлиқ ҳолда тушурилгани учун, мазкур муассаса министрлик сўзи билан ифодаланадиган бўлиб қолган ва у бириччи маънонинг тобе маъноси бўлиб юзага чиққан.

Министрлик сўзининг яна учинчи ‘министрга хос муассаса ишлайдиган жой’ маъноси бор. *Министрлик* сўзининг мазкур жой маъноси унинг муассаса маъноси орқали тушунилади. Шунга нисбатан, бу ўринда *министрлик* сўзининг муассаса билдирувчи маъноси асос маъно бўлиб қолади.

Сўз маъноси, маъноларнинг ўзаро муносабатига кўра, шу сўзнинг бирор маъносига боғланиб келса, тобе маъно; ўзига бошқа маъно боғланиб келишига асос бўлса, асос маъно бўлар экан.

Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бир асос маънога бир ва ундан ортиқ тобе маъно боғланиб келиши мумкин. Аммо бир тобе маънонинг бир асос маънони бўлгани ҳолда, унинг ундан ортиқ асос маънони бўлмайди. Юқорида келтирилган *министрлик* сўзидаги иккинчи маъно тобе маънога эга. Яъни маънолар муносабатига кўра, бир асос маънога бир тобе маъно боғланиб келган. Бир асос маънога бирдан ортиқ тобе маъно боғланиб келиши ҳам мумкин. Бунга биз юқорида бир неча мисоллар ҳам кўрсатган эдик. Яъни *ўймоқ* феълининг бош маъноси асос маъно сифатида 2, 3, 4, ва 5- тобе маънолар, *ойна* ва *ойнили* сўзларининг бош маъноси асос маъно сифатида 2 ва 3- тобе маънолар, *ўйиқ* сўзининг бош маъноси асос маъно сифатида 2, 3, 4 ва 5-тобе маънолар, *ўй* сўзининг бош маъноси асос маъно сифатида 2 ва 3- тобе маънолар, *ўйламоқ* феълининг бош маъноси асос маъно сифатида 2 ва 3-тобе маънолар, шунингдек, 2-маъноси асос маъно сифатида 4 ва 5- тобе маъноларнинг боғланиб келиши учун асос бўлган. Ўзбек тилида *уламоқ* феълига ўхшаш кўп маъноли сўзлар ҳам борки, уларнинг фақат бир маъносигина асос маъно бўлиб, қолганлари ўша асос маънонинг тобе маъноларидир. *Уламоқ* феъли етти маънога эга. Унинг фақат бош маъносигина асос маъно бўлиб,

қолган олти маъноси мазкур асос маънонинг тобе маъноси бўлиб келган. Уламоқ феълнинг маъно структураси ҳақида кейинроқ тўхтаб ўтамиз.

Юқорида асос маънонинг икки хусусияти кўриб ўтилди: 1) асос маъно, сўз маъноларининг ўзаро муносабатига кўра, бир вақтнинг ўзида тобе маъно бўлиши ҳам мумкин экан; 2) асос маъно бир эмас, бирдан ортиқ тобе маъно боғланиб келиши учун асос бўлиши мумкин экан. Шунга кўра, сўз маъноларининг ўзаро боғланиши икки усулга эга деб кўрсатилади: 1) елпигичсимон усулда боғланиш, 2) занжирсимон усулда боғланиш¹¹.

Сўз маъноларининг елпигичсимон усулда ўзаро боғланиши шундан иборатки, унда сўзнинг бош маъноси қолган маънолар учун асос бўлиб қолади. Қолган маънолар эса тобе маъно сифатида тўғридан-тўғри унга боғланиб келади. Бу тобе маънолар эса бирдан ортиқ бўлади.

Кўчма маъно ҳосил бўлиши натижасида вужудга келган полисемантик сўзларда маъноларнинг ўзаро боғланиши сўзнинг семантик тараққиёти бўйича белгиланади. Сўз маъноларининг елпигичсимон усулда тараққий қилиши тилшуносликда аллақачон қайд этилган. Бу масала юзасидан рус тилшунослари Р. А. Будагов, Е. Н. Турапина ва С. Д. Кацнельсонлар ўз фикрларини бериб, рус тилидан фактлар келтирганлар¹². Маъноларнинг бундай тараққиёти ўзбек тилида ҳам бор. Буни Т. Алиқулов ўзининг кандидатлик диссертациясида

¹¹ Полисемантик сўз маъноларининг ўзаро боғланишининг бу усуллари тилшуносликда аллақачоноқ қайд этилган. Бироқ у полисемантик сўз маъноларининг тараққий этиш усуллари деб кўрсатилади. Бу фикр маълум даражада тўғри. Лекин уни ясама сўз маъноларига нисбатан қўллаб бўлмайди. Эҳтимол, тилшуносликда ясама сўзнинг ясама маъноларига нисбатан ҳам полисемантик сўз вужудга келиши ҳисобга олинмагани бунга сабаб бўлгандир. Қаранг: Р. А. Будагов, Введение в науку о языке, М., 1958, стр. 51; Е. Н. Турапина, Некоторые случаи образования омонимов на базе производных значений многозначного слова, Ученые записки Куйбышевского пединститута, вып. 31, 1961, стр. 137; С. Д. Кацнельсон, Содержание слова, Значение и обозначение, М.—Л., 1965, стр. 59; Т. Алиқулов, Полисемия существительных в узбекском языке, Автореферат канд. дисс., стр. 6.

¹² Қаранг: Р. А. Будагов, Уша асар, ўша бет; Е. Н. Турапина, Уша асар, ўша бет; С. Д. Кацнельсон, Уша асар, ўша бет.

циясида фактлар асосида кўрсатиб берган¹³. Бироқ у келтирилган фактларни нотўғри таҳлил қилиб берган. Чунинчи, автор *этак* сўзини келтириб, унинг 'кийимнинг пастки қисми', 'фартуқ', 'чека жой' ва 'қуйилиш қисми' каби тўрт маъносини беради. Шу маънолардан 'кийимнинг пастки қисми' маъносини эса бош маъно сифатида кўрсатиб, қолган маъноларни мазкур маънонинг тараққиёти натижаси сифатида унга боғланади, деб белгилайди. Бу фикр фақат лексикография нуқтаи назардан қаралгандагина тўғри бўларди. Лексикографияда сўзнинг энг кўп қўлланадиган маъноси бош маъно ҳисобланиб, у луғат мақоласида биринчи ўринда қайд этилади. *Этак* сўзининг ҳам энг кўп ишлатиладиган маъноси «кийимнинг пастки қисми» маъноси ҳисобланади, Аммо лингвистик нуқтаи назардан қараганда эса, *этак* полисемантик сўзининг бош маъноси бундай белгиланмайди.

Этак сўзининг бош маъноси, лингвистик нуқтаи назардан, фақат этимология воситасида топилиши мумкин. Унинг этимологияси қуйидагича:

Этак сўзи икки морфемадан иборат, *Эт* + *-ак*. Бизга *-ак* морфемаси от ясовчи аффикс сифатида маълум¹⁴. *Эт* морфемаси эса *чет* сўзининг адъективацияси бўлиб, у фонетик жиҳатдан ўзгариб кетган. Сифатга *-ак* аффикси қўшилиб, ундан от ясаш мумкин. Масалан, *хом* + *-ак* > *хомак*¹⁵. Демак, *четак* сўзи ҳам дастлаб 'чет жой' маъносида ясалган. Кейинчалик бу сўз фонетик жиҳатдан ўзгариб, ҳозирги ҳолатига келиб қолган. Яъни: *четак* > *жетак* > *етак* > *этак*. Ч анлаути урчишининг *й* бериши ва *у* тушиб қолиши туркий тилларда бор ҳодиса эканлиги ўзбек тилшунослигида аллақачон қайд этилган¹⁶. Шунингдек, *чет* сўзининг феъл йўлдоши ҳам туркий

¹³ Қаранг: Т. Алиқулов, Уша асар, ўша бет.

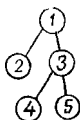
¹⁴ Қаранг: А. К. Боровков, Краткий очерк грамматики узбекского языка «Узбекско-русский словарь» под ред. С. Ф. Аюбиров, З. М. Магруфова, А. Т. Ходжаханова, М., 1959, стр. 689.

¹⁵ Қаранг: З. М. Магруфова, Словообразовательные и словоизменяющие аффиксы узбекского языка, «Узбекско-русский словарь» под ред. С. Ф. Аюбиров, З. М. Магруфова, А. Т. Ходжаханова, М., 1959, стр. 716.

¹⁶ Қаранг: Ф. А. Абдуллаев, О генезисе джеканы в тюркских языках, «Общественные науки в Узбекистане», 1961. № 2, стр. 52.

ёдномаларда *чет-* ва *жет-* ҳолида қайд этилган¹⁷ бўлиб, ҳозир *ет-* ҳолига келиб қолганлиги ҳам мазкур этимологиянинг фонетик асосини қувватлайди.

Этак сўзининг генетик маъноси 'чет жой' экан. Ушшг қолган маънолари эса мазкур маъносининг тараққиёти натижасидир. Одатда чет жой марказга нисбатан тугалланувчи қисм бўлади. *Этак* сўзининг 'чет жой' маъносидаги худди шу белгисига қиёсан метафора йўли билан 'кийимнинг пастки қисми' ва 'қуйилиш қисми' маънолари ҳосил бўлган. Унинг 'фартук' маъноси эса 'кийимнинг пастки қисми' маъносининг тараққиётидир. Т. Алиқулов *этак* сўзининг яна бешинчи 'ёнбағир' маъноси ҳам бор эканини ҳисобга олмаган. Бу маъно ҳам 'кийимнинг пастки қисми' маъносининг тараққиёти натижасида ҳосил бўлган. Қўришиб турибдики, *этак* сўзи маънолари ўзаро елпигичсимон усулда боғланган эмас. Унинг маънолари ўртасидаги боғланиш қуйидагича схемага эга.

Схемадан маълумки, учинчи маъно ҳам асос, ҳам тобе маъно бўлиб келган. Елпигичсимон усулда маънолар боғланишида ҳамма тобе маънолар учун биргина асос маъно бўлиб, у бош маънога тенг келади. Ўзбек тилидаги полисемантик сўзларнинг лексик маъноларида ҳам соф елпигичсимон усулда ўзаро боғланиш бўлиши мумкин. Бунга *уламоқ* феълининг маънолари ўртасидаги муносабатни мисол тариқасида кўрсатса бўлади. *Уламоқ* феълининг маъно структураси қуйидагича:

1. Учларини бириктирмоқ, туташтирмоқ. [*Қампир*:] *отнинг тизгинига арқон улаб беринглар, ўзим ҳайдаб кетавераман* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

2. Учига қўшиб узайтирмоқ. *Этак уламоқ. Соч уламоқ.*

¹⁷ *Қаранг*: Древнетюркский словарь под ред. В. Н. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Танишев, А. М. Щербак, Л., 1969, стр. 145, 642.

3. Алоқа, оқим йўлини ўрнатмоқ. [Хумохон:] Вой анов одамнинг ишонмаганини, телефони ўзим улаб бердим (А. Мухтор).

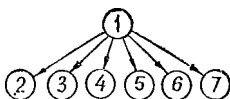
4. Эритиб ёпиштирмоқ. Рельс синигини уламоқ,

5. Чегаламоқ. Пиёла уламоқ.

6. Пайванд қилмоқ. Олма уламоқ.

7. Қўшиб давом эттирмоқ. У ҳар тўғрида тинимсиз гапириб, гапни гапга улаб юборди (О. Ёқубов).

Юқорида келтирилган уламоқ феълининг 1-маъноси қолган маънолари учун асос маъно бўлиб, яна бош маънога тенг ҳолатда келган. Унинг 3 ва 6-маъноси бош маънодан метонимия йўли билан, қолган маънолари эса метафора йўли билан ҳосил бўлган. Кўриниб турибдики, тўрт тобе маъно, яъни кўпчилик тобе маъно асос маънодан метафора йўли билан ҳам маълумки, сўзнинг метафора натижасида ҳосил бўлган кўчма маънолари қанча кўп бўлса, ўша сўз маънолари ўзаро кўпроқ елпигичсимон боғланишга эга бўлади. Шунинг учун ҳам уламоқ феълни маъноларининг ўзаро боғланиш схемаси қуйидагича:

Синекдоха, вазифадошлик ва тобелилик йўли билан ҳосил бўлган кўчма маънолар одатда, елпигичсимон усулда боғланган полисемантик сўз структураси учун асос бўла олмайди. Чунки бу йўллар билан ҳосил бўлган кўчма маъноларнинг ўзи тараққий этувчан хусусиятга эга бўлади. Метафора йўли билан ҳосил бўлган кўчма маънолар эса кўпинча фигурал бўлганлиги учун ҳам бошқа маъноларнинг ҳосил бўлишида асос бўлиши жуда кам учрайдиган ҳодисадир. Синекдоха, вазифадошлик ва тобелилик йўли билан ҳосил бўлган кўчма маънолар эса деярли номинатив бўлади. Одатда, кўчма маънолар номинатив маънога асосланиб ҳосил бўлади, лекин бу кўчма маъно ҳосил бўлишида қатъий қонуният эмас, балки кўчма маъно ҳосил бўлишидаги асосий ва кўп учрайдиган ҳолатдир.

Эвфемизм ва дисфемизм йўли билан ҳосил бўлган маъно эса доимо полисемантик сўзнинг елпигичсимон

структураси учун таркибий қисм бўлади. Чунки эвфемистик ва дисфемистик маънолар доимо бош маънодан ҳосил бўлиб, кўчма маънолар учун асос бўла олмайдди. Бунинг сабаби ҳақида юқорида тўхтаб ўтган эдик.

Ясама сўзларнинг ясама маънолари эса ҳамма вақт негиз сўзнинг маънолари боғланишига асосланиб ўзаро боғланади. Шунга биноан, маънолари ўзаро елпигичсимон усулда боғланган полисемантик сўзлардан ясалган ва барча маъноси ясама бўлган ясама сўзларнинг ҳам маъно структураси ҳамма вақт елпигичсимон боғланишига эга бўлади. *Уламоқ* феълидан ясалган *улоқ* сўзининг ясама маънолари ҳам ўзаро елпигичсимон усулдаги боғланишига эга. *Улоқ* сўзининг маънолари қуйидагича:

1. Учлари бириктирилган, туташтирилган. *Улоқ ил. Улоқ сим.*

2. Қўшимча мато солиб, тикиб, ёпиштириб узайтирилган. *Улоқ этак. Улоқ енг.*

3. Эритиб ёпиштирилган. *Улоқ пақир.*

4. Чегаланган. *Улоқ пиёла.*

5. Пайванд қилинган. *Улоқ кўчат.*

Улоқ сўзининг бош маъноси *уламоқ* феълидагига ўхшаш биринчи маъносидир. Қолган маънолар эса тўғридап-тўғри биринчи маънога боғланиб келади. Демак, *улоқ* сўзи лексик маънолари ўртасидаги ўзаро боғланиш ҳам елпигичсимон усулда бўлиб, у схемада кўрсатилгандекдир.

Ясама сўз маънолари фақат ясама бўлмай, унинг структурасида эвфемистик ёки кўчма маънолар ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолда ясама сўз маъноларининг ўзаро боғланиши негиз сўзнинг маънолари боғланиши билан бир хил бўлиши ёки бўлмаслиги кўчма маъно қайси маъно тараққиётининг натижаси эканлигига боғлиқ. Агар кўчма маъно ясамаси ҳисобига ҳосил бўлса, полисемантик сўз маъноларининг ўзаро елпигичсимон усулда боғланиши бузилади. Эвфемистик маъно эса, юқорида айтганимиздай, доимо бош маъно тараққиёти натижаси бўлади.

Хуллас, полисемантик сўз маъноларининг елпигич-симон усулда боғланиши кўчма маъноларнинг фақат бош маънодан ҳосил бўлиши билан боғлиқ. Бу ҳолат ясама полисемантик сўзга ҳам ўз ҳолича кўчаверади.

Сўз маъноларининг ўзаро занжирсимон усулда боғланиши шундан иборатки, унда бош маънога боғланиб келган тобе маъно бошқа тобе маъно учун асос маъно бўлиб келади ва кейинги тобе маъно ҳам ўз ўрни билан шундай вазифани бажариб келиши мумкин. Натижада бош маънога қолган маъноларнинг келиб боғланиши занжирсимон ҳолатни олади.

Тилшуносликда маънолари занжирсимон усулда ўзаро боғланган полисемантик сўзларнинг ҳам фақат кўчма маъно ҳосил бўлиши йўли билан вужудга келганлари ҳақидагина гапирилган. Маъноларнинг ўзаро занжирсимон боғланиши кўчма маъно тараққиёти кўриниши сифатида талқин қилинган. Бу ҳақда ҳам Р. А. Будагов, Е. Н. Турапина ва С. Д. Кацнельсонларнинг рус тили материаллари асосида берган фикрлари мавжуд¹⁸. Ўзбек тилшунослигида эса Т. Алиқулов кўчма маъноларнинг занжирсимон боғланишига тўхталиб ўтган. Бироқ у келтирган мисол бу ўринда ҳам муваффақиятли чиқмаган. У бунга *қўл* сўзи маъноларини мисол тариқасида келтиради. Унинг кўрсатишича, *қўл* сўзи дастлаб, 'киши елкасига туташган икки мучасидан бири' маъносини англатган бўлиб, кейин 'бармоқ' кўчма маъноси, ундан 'имзо' ва охири 'почерк' кўчма маънолари ҳосил бўлган. Бу тўрт маъно эса ўзаро занжирсимон ҳолатда тараққий этган¹⁹. Аввало автор бу ўринда *қўл* сўзи маъноларини тўла ҳисобга ола билмаган. У қайд этгандай 'бармоқ' маъносидан 'имзо' маъноси тўғридан-тўғри ҳосил бўлган эмас. Чунки деярли саводсиз бўлган халқ бир пайтлар имзо нималигини, уни қўйишни билмаган ва унинг ўрнида юридик белги сифатида қоғозда ранг суртилган қўл (бармоқ) изини қолдирган, уни ҳам *қўл* деб атаган. Демак, *қўл* сўзининг 'бармоқ' маъносидан 'бармоқ изи' маъноси ҳосил бўлган экан. Унинг 'бармоқ изи' маъноси тараққиёти эса 'имзо' маъносини ҳосил қилган. *Қўл* сўзининг бундан ташқари

¹⁸ Қаранг: Р. А. Будагов, Ўша асар, ўша бет; Е. Н. Турапина, Ўша асар, ўша бет; С. Д. Кацнельсон, Ўша асар, ўша бет.

¹⁹ Қаранг: Т. Алиқулов, Ўша асар, 7-бет.

‘жисмоний куч’, ‘эҳтиёткор’ ва ‘зимма’ каби маънолари ҳам борки, улар биринчи ёки иккинчи маънолардан ҳо сил бўлган. Бу эса қўл сўзи маънолари занжирсимон усулда тараққий этган деган фикрни рад этади.

Ўзбек тилидаги сўз маънолари ҳам занжирсимон усулда тараққий этган. Бунга қадамоқ феъли маънолари тараққиётини кўрсатиш мумкин. У қуйидаги маъноларга эга:

1. Тирамоқ, ботирмоқ. *Саидий тирсагини столга қидаб... Сорахонга яқинлашди* (А. Қ а ҳ ҳ о р).

2. Ботириб суқиб қўймоқ. *Кнопка қадамоқ. Байроқ қадамоқ.*

3. Тўғнамоқ. *Тўғнағич қадамоқ.*

4. Тўғнаб бирлаштирмоқ. *Делога қоғоз қадамоқ.*

5. Тақмоқ. *Кўкрагига орден қадамоқ.*

6. Тақиб чатиб қўймоқ. *Тугма қадамоқ.*

Кўришиб турибдики, қадамоқ феълининг мазкур маънолари биридан-бири ҳосил бўлиши орқали тараққий этган. Яъни 2-маъно 1-маънодан, 3-маъно 2-маънодан, 4-маъно 3-маънодан метонимия натижасида, 5-маъно 4-маънодан, 6-маъно 5-маънодан метафора натижасида ҳосил бўлган. Демак, қадамоқ феълининг маъно тараққиёти схемада кўрсатилганидай содир бўлган.

Кўриб ўтдикки, қадамоқ феълининг уч кўчма маъноси метонимия, икки кўчма маъноси эса метафора натижасида ҳосил бўлган, яъни кўпчилик кўчма маънолар метонимиянинг натижасидир. Умуман, маъно тараққиёти занжирли усулда бўлса, унда кўчма маъно ҳосил бўлиши камдан-кам ҳоллардагина метафора натижаси бўлади. Бўлган тақдирда ҳам у занжирнинг сўнгги ҳалқаларига мос келади. Қадамоқ феъли маъно тараққиётида ҳам худди шундай бўлган.

Сўз кўчма маъноларининг занжирли тараққиёти, умуман, полисемантик сўзлар маъноларининг ўзаро занжирли боғланиши учун асос бўлган. Ясама полисемантик сўз маъноларининг ҳам ўзаро занжирли боғланиши учун унинг негизи маъноларининг занжирли тараққиёти сабаб бўлади. Аммо бу ўринда негиздаги маънолар бехато ясама маъно сифатида ясама сўз структурасини тўлатиши керак. Негиз сўз маъноларидан мабодо бирортаси ясама сўз структурасига ясама маъно сифатида қирмай қолса, у албатта негиз сўзнинг сўнгги маъноси бўлиши керак. Мабодо у оралиқ маънолардан

бири бўлиб қолса, мазкур негиз сўз худди ўша ясалмайдиган маъно ҳалқасидан бўлишиб, икки ясама сўзни ҳосил қилади. Масалан, юқорида схемаси келтирилган қадамоқ феъллига -қ аффикси қўшилиши натижасида оғ ясалишига эътибор беринг:

1. Ботадиган, ўлик тери қатламидан иборат нарса. *Оёқнинг қадоғи.*

2. Тўғналадиган нарса, чега. *Қадоқ қадамоқ.*

3. Чегаланган жой, ямоқ. *Чинни қадағидан синди.*

Бу ўриндаги ясама маънолар қадамоқ феълнинг маъно структураси билан тенг эмас. Феълнинг фақат 1, 3, 4-маънолари асосидагина ясама маънолар ясалган. Яъни қадамоқ феълнинг 1-маъносидан 1-ясама, 3-маъносидан 2-ясама, 4-маъносидан 3-ясама маъно ясалган. Оралиқдаги 2-маънодан эса ясама маъно ясалмаган. Натижада эса худди сакрашга биноан, ясама маъноларнинг 1-си билан 2 ва 3-си ўртасида узилиш бўлган, яъни 2 ва 3-ясама маъно ўзаро семантик алоқага эга бўлган ҳолатда 1-ясама маънодан алоҳида бўлиб қолган. 1-ясама маъно ҳисобида битта қадоқ моносемантик сўзи, 2 ва 3-ясама маънолар ҳисобида эса битта қадоқ полисемантик сўз ясалди. Демак, маънолари ўзаро занжирсимон боғланган полисемантик сўздан янги сўз ясалар экан, оралиқ маънолардан бирортасидан янги маъно ясалмаса, шу бир аффикс воситасида ясалган ясама сўз бирдан ортиқ бўлиши муқаррардир.

Хуллас, полисемантик сўз маъноларининг занжирсимон усулда боғланиши сўз маъноларининг занжирсимон усулда тараққий этиши билан боғлиқ бўлиб, бунда бош маънога тўғридан-тўғри фақат бир тобе маъно боғланади ва шу тобе маъно бошқа тобе маъно учун асос маъно бўлиб келади. Бу ҳолат яна такрорланиб келавериши мумкин. Маънолари ўзаро занжирсимон боғланган ясама полисемантик сўзларда эса негиз сўз маъноси структурасидаги боғланиш изчиллик билан сақланган бўлади.

Биз юқорида полисемантик сўзларнинг маънолари ўртасидаги елпигичсимон ва занжирсимон боғланишлар ҳақида тўхталиб, мисолларни таҳлил қилиб ўтдик, Ўзбек тилидаги фактлар эса полисемантик сўзларнинг маънолари ўртасидаги боғланишлар ҳамма вақт ё елпигичсимон, ё занжирсимон усулда соф ҳолатда келавермаслигини кўрсатди. Полисемантик сўзларнинг маънолари

Ўзаро ҳам елпигичсимон, ҳам запжирсимон усулда аралаш боғланавериши ҳам мумкин экан. Бинобарин, боғланишнинг бу усули тилда кўпроқ учрар экан. Бу ҳақда Т. Алиқулов ҳам тўхталиб, мисоллар асосида таҳлил қилиб берган²⁰, Аммо келтирилган мисол айтарли муваффақиятли таҳлил қилинмаган. У *уруғ* сўзининг бош маъносини келтиради.

1. Ҳсимликнинг насл берувчи муртаги ўрнашган дони.

2. Сперма.

3. Асос, сабаб.

4. Авлод.

5. Қариндош.

Аввало *уруғ* сўзининг лексик маънолари мазкур ўрнда тўла келтирилмаган. Чунончи, унинг актив лексик маъноларидан 'ҳашаротлар тухуми' маъноси қолиб кетган. Умуман, Т. Алиқулов сўзларнинг семантик структурасини белгилашда тўлаликни деярли таъмин этмайди. Чунки у сўзларнинг семантик структурасини 1959 йилда нашр этилган «Узбекско-русский словарь»дан олган²¹. Маълумки, таржима луғатлари меъёри бўйича сўзларнинг семантик структураси лингвистик пуқтаи пазар билан эмас, таржима пуқтаи пазари билан очиб берилади. Бу ҳолда кўнгилга лексик маънолар бир-бирига қўшиб юборилиши мумкин. Чунки улар таржима вариантлари берилишида ҳеч қандай қийинчиликни юзаса келтирмайди. Бунинг устига мазкур луғатни тузувчилар деярли семаснология билан шуғулланмаган мутахассислар эканини ҳам ҳаёлда тутиш зарур эди.

Т. Алиқулов *уруғ* сўзи маъноларининг ўзаро боғланишини ҳам тўғри кўрсата олмаган. Бу эса у келтирган схемада (схемага қараи) яққол кўриниб турибди. *Уруғ* сўзининг бош маъноси Т. Алиқулов кўрсатганидай 1-маъно эмас. У кўрсатган 2-маъно сўзнинг бош маъносидир. Бу *уруғ* сўзининг ўзаги маъносидан ҳам кўриниб турибди. М. Кошғарий луғатида *урағут* сўзи «хотин» маъносига берилиши²²нинг ўзи ҳам бунинг исботидир.

²⁰ Қаранг: Т. Алиқулов, Уша асар, ўша бет.

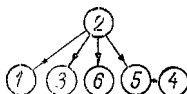
²¹ Т. Алиқулов келтирган мисолларин мазкур луғатга қиёслаб кўриш. Қаранг: Узбекско-русский словарь, под ред. С. Ф. Ақобирова, З. М. Мағруфова, А. Т. Ходжаханова, М., 1959.

²² Қаранг: Маҳмуд Кошғарий, Девону луғатит турк, Тошкент, I том, 1960, 157-бет.

Уруғ сўзининг бош маъноси ‘сперма’ маъносидир. Шу бош маънога Т. Алиқулов кўрсатган 1, 3, 5 ва мен қўшимча қилган 6-маънолар тўғридан-тўғри боғланиб келади. 5-маънога эса 4-маъно боғланиб келади. Демак, Т. Алиқулов айтганидек, 4-маъно асос, 5-маъно тобе эмас, балки 5-маъно асос, 4-маъно тобе маънодир.

Уруғ сўзининг лексик маънолари ўртасидаги боғланиш бошқача ифодаланар экан. У схемада кўрсатилганидай бўлади. Демак, *уруғ* сўзи лексик маъноларининг ўзаро боғланиши бир елпигичсимон, бир занжирсимон усулда таркиб топган экан.

...

Т. Алиқулов томонидан маънолари елпигичсимон боғланган полисемантик сўзга мисол тариқасида келтирилган *этак* сўзиши ҳам шу ўринда мисол қилиб берилса, тўғрироқ бўларди. *Этак* сўзининг лексик маънолари ҳам, юқорида тузатиш киритиш билан схемада акс эттириб берилганидай, бир занжирсимон, икки елпигичсимон усулга эга ҳолатда ўзаро боғланади.

Қўл сўзининг маънолари ҳам ўзаро шундай мураккаб усулда боғланган. Унда ҳам елпигичсимон ва занжирсимон усулдаги боғланишлар мавжуд.

Хуллас, полисемантик сўз маъноларининг мураккаб усулда боғланиши ўзаро занжирсимон ёки елпигичсимон боғланган маъноларнинг маълум тобе маъноси яна бир ёки ундан ортиқ тобе маънога эга бўлишидир.

Хулоса: 1. Полисемантик сўзларнинг семантик структураси уни таркиб топдирган лексик маънолар билан ўлчанади.

2. Полисемантик сўзларнинг лексик маънолари ўзаро изчил боғланиб келган бўлади.

3. Полисемантик сўз лексик маънолари ўзаро боғланишига биноан бош, асос ва тобе маъноларга бўлинади.

4. Полисемантик сўз лексик маънолари ўзаро елпигисимон усулда ва занжирсимон усулда боғланиб келади. Бу боғланиш усуллариининг иккиси ҳам бир полисемантик сўзда учраб, мураккаб усулдаги боғланишни юзага келтиради.

5. Полисемантик сўз лексик маъноларининг ўзаро боғланиб келиш усуллари полисемантик сўзнинг бошқа маънолари бош маънога воситали ёки воситасиз боғланиши билан боғлиқдир.

УМУМИЙ ХУЛОСА

Ўзбек тилидаги полисемияларни ўрганиш, албатта, ўзбек тилининг ички тараққиёт хусусиятларидан келиб чиққан ҳолатда бўлади. Полисемия ўзбек тилида ўзига хос томонларга ҳам эга. Ўзбек тилидаги полисемияларнинг тадқиқоти қуйидаги хулосаларга олиб келди:

1. Полисемия сўзнинг бирдан ортиқ лексик маънога эга бўлиши бўлиб, у лексик маънолар ўзи оид бўлган сўзнинг қайси туркумдалигига биноан туркумнинг вази-фасида қўлланиши шарт.

2. Полисемияга хос классификация уни юзага келтирувчи лексик маъноларнинг табиатидан келиб чиқади. Лексик маъноларнинг сўз туркумлари бўйича вазифа бажара олиши ва таркибий қисмларга бўлиниши полисемия классификацияси учун асос бўлади.

3. Полисемияларда сўзларнинг кўчма маъно ҳосил қилиши асосий роль ўйнайди. Кўчма маъно ҳосил бўлиши полисемантик сўзларнинг структурал схемасини ҳам шакллантиради. Унинг тараққиёти асосида полисемантик сўз лексик маъноларининг ўзаро боғланиши, миқдори шакл топади. Аффиксация, эвфемизм ва дисфемизм асосида полисемияларнинг юзага келиши ҳам сўзнинг кўчма маъно тараққиётига асосланади.

4. Полисемиянинг юзага келишида сўз кўчма маъноларининг ҳосил бўлиб туриши катта роль ўйнайди. Аммо уни юзага келтирувчи бирдан-бир омил деб қарамаслик керак. Полисемияни эвфемизм ва дисфемизмлар ҳам, аффиксация ҳам юзага келтиради.

5. Полисемияларнинг ёндош ҳодисалардан фарқи, классификацияси, юзага келиши кабилар асосан ўзбек тилининг ички хусусиятларига хосдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Рус тилидаги адабиётлар

- Абаев В. И., О подаче омонимов в словаре, ВЯ, 1957, № 3.
- Абражеев И. А., Данилов П. А., Бигаев Р. И., Очерки по сопоставительной грамматике русского и узбекского языков, Ташкент, 1960.
- Агаян Э. Б., Введение в языкознание, Ереван, 1959.
- Аликулов Т., Полисемия существительных в узбекском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1966.
- Алтаев С., Эвфемизм в туркменском языке, Автореферат кандидатской диссертации, Ашхабад, 1955.
- Арнольд И. В., Лексикология современного английского языка, М., 1959.
- Ахманова О. С., Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957.
- Базарова Д. Х., Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1967.
- Батманов И. Л., Грамматика киргизского языка, Фрунзе, 1940.
- Бельский А. В., Метафорическое употребление существительных, сб. «Ученые записки 1-МГПИИЯ», т. VIII, 1954.
- Бердимуратов Е., Очерк лексикологии современного каракалпакского литературного языка, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1964.
- Боровков А. К., Современный узбекский литературный язык, «Узбекско-русский словарь», М., 1959.
- Будагов Р. А., Очерки по языкознанию, Изд. АН СССР, М., 1953.
- Будагов Р. А., Введение в науку о языке, М., 1958.
- Будагов Р. А., Полисемия слов, «НДВШ. Филологические науки», 1958, 1-сон, 5—18-бетлар.
- Будагов Р. А., Сравнительно-семасиологические исследования, ИМУ, 1969.
- Булаховский Л. А., Введение в языкознание, ч. II, М., 1954.
- Буслаев Ф. И., Историческая грамматика русского языка, ч. II, М., 1963.
- Балгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И., Цапункевич В. В., Современный русский язык, М., 1964.
- Бандриес Ж., Язык, М., 1937.
- Галкина-Федорук Е. М., Слова и понятие, М., 1956.
- Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М., Современный русский язык, ч. I, М., 1962.
- Гвоздев А. Н., Современный русский литературный язык, т. I, М., 1967.
- Гвоздев А. Н., Очерки по стилистике русского языка, М., 1965.
- Гулямов А. Г., Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I, Аффиксация, Рукопись докторской диссертации, Ташкент, 1956.
- Джафаров С. А., Лексика современного азербайджанского языка, Автореферат докторской диссертации, Баку, 1959.

- Ефимов А. И., *Стилистика художественной речи*, М., 1961.
- Зверинцев В. А., *Семасиология*, Изд. МГУ, 1957.
- Исмаилов Н., *Эвфемизмы в узбекском языке*, Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1964.
- Касарес Х., *Введение в современную лексикографию*, М., 1958.
- Кацнельсон С. Д., *Содержание слова, значение и обозначение*, М.—Л., 1965.
- Колл., *Современный татарский литературный язык*, М., 1969.
- Кочонов А. Н., *Грамматика современного узбекского литературного языка*, М.—Л., 1960.
- Левковская К. А., *Лексикология немецкого языка*, М., 1956.
- Магروف З., *Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка*, «Узбекско-русский словарь», М., 1959.
- Меллеранский П. М., *Памятник в честь Кюль-Тегина*, ЗВО, XII, вып. II—III, СПб., 1899.
- Мещанинов И. И., *Члены предложения и части речи*, М.—Л., 1945.
- Мусабаев Г. Г., *Современный казахский язык*, I, *Лексика*, Алма-Ата, 1959.
- Пауль Г., *Принципы истории языка*, М., 1960.
- Пешковский А. М., *Русский синтаксис в научном освещении*, М., 1938.
- Покровский М. М., *Семасиологические исследования в области древних языков*, М., 1896.
- Потебня А. А., *Из записок по русской грамматике*, I—II, Харьков, 1888.
- Потебня А., *Из записок по теории русской словестности*, Харьков, 1905.
- Потиха З. А., *Современное русское словообразование*, М., 1970.
- Реформатский А. А., *Введение в языковедение*, изд. 3, Учпедгиз, М., 1960.
- Севортян Э. В., *Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке*, М., 1962.
- Смирницкий А. И., *Лексикология английского языка*, М., 1956.
- Стеблин-Каменский М. И., *К вопросу о частях речи*, «Вестник ЛГУ», № 6, Серия общественных наук, 1954.
- Стеблин-Каменский М. И., *Грамматика норвежского языка*, М.—Л., 1957.
- Степанов Ю. С., *Основы языковедения*, М., 1966.
- Турапина Е. Н., *Некоторые случаи образования омонимов на базе производных значений многозначного слова*, сб. «Ученые записки Куйбышевского ПИ», вып. 31, 1961.
- Черкасова Е. Т., *Переход полнозначных слов в предлоги*, М., 1967.
- Шапский Н. М., *Очерки по русскому словообразованию и лексикологии*, М., 1959.
- Шахжурн К. К., *Эвфемизмы и их роль в изменении значения слов*, Автореферат кандидатской диссертации, Тбилиси, 1956.
- Шахматов А. А., *Синтаксис русского языка*, М.—Л., 1941.
- Шмелев Д. Н., *К вопросу о «производных» служебных частях речи и междометиях*, «Известия АН СССР ОЛЯ», 1961, т. XX, вып. 6.

- Шмелев Д. П., Очерки по семаснологу русского языка, М., 1964.
- Щербань Л. В., Избранные работы по русскому языку, М., 1957.
- Юлдашев А., Критика и библиография, «Русский язык в национальной школе», М., 1960, № 6.
- Юнусалиев Б. М., Киргизская лексикология, ч. I, Фрунзе, 1959

2. Ўзбек тилидаги адабиётлар

- Абдуллаева Л., Метафоралар, уларнинг таржима қилиниши ҳақида баъзи мулоҳазалар, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 1-сон.
- Абдуллаев Ф., Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир, «Тил ва адабиёт институти асарлари», Тўплам Тошкент, 1949.
- Азизов О., Тилшуносликка кириш, Тошкент, 1963.
- Алишер Навоий, Танлаган асарлар, III том, Тошкент, 1948
- Алиқулов Т., Синекдоха йўли билан полисемияларнинг вужудга келиши ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 3-сон.
- Алиқулов Т., Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1963, 6-сон.
- Алиқулов Т., Сўз маъноларини чегаралаш масалаларига доир, «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тўплам, Тошкент, 1965.
- Бердиалиев А., Ўзбек тилида соддалашган қўшма аффикслар «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 5-сон.
- Иброҳимова Фариди, Ўзбек тилида аффиксация натижасида кўп маъноликнинг юзага келиши, Диплом иши, Тошкент, 1970.
- Иззат Султон, Адабиёт назарияси, Тошкент, 1939.
- Исматуллаев Н., Ўзбек тилидаги эвфемизм ва уларнинг классификациясига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 1-сон
- Мирзаев М., Усмонов С., Расулов Т., Ўзбек тили, Тошкент, 1966.
- Нуъмонова Ш., Ўзбек тилида -лик аффикси билан ясалган отларнинг семантик классификацияси ҳақида, «Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар», Тўплам, Тошкент, 1965
- Пинхасов Я., Ҳозирги замон ўзбек тили лексикаси, Тошкент, 1960.
- Раҳматуллаев Шавкат, Луғавий бирликларнинг замонийлиги жиҳатдан гуруҳланиши ва номланиши масаласига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1962, 4-сон.
- Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш., Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965.
- Турсунов У., Ражабов Н., Омонимларнинг пайдо бўлиши йўллари, «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари», Тўплам, Тошкент, 1966.
- Усмонов С., Ҳозирги замон ўзбек тилида омонимлар ва синонимлар, «Илмий асарлар», Тўплам, ТГПИ, XII қиқ., 1959.
- Усмонов С., Метафора, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 4-сон.
- Ҳожиев А., Ўзбек тилида кўмакчи феъллар, Тошкент, 1966.
- Ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш учун қўлланма, Тошкент, 1964.

Ҳозирги замон ўзбек тили, *Фаҳри Камол* таҳрири остида, Тошкент, 1957.

Ҳозирги ўзбек адабий тили, *Ғ. Абдурахмонов* таҳрири остида, I том, Тошкент, 1966.

Ғулумов А., Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида, «Тил ва адабиёт институти асарлари», Тўплам, Тошкент, 1949.

Ғулумов А. Ғ., Сўзлар ҳаётдан, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 6-сон.

3. Бошқа туркий тиллардаги адабиётлар

Аханов Қ., Қазақ тилиндегі омонимдер, Алматы, 1958.

Бердимуратов Е., Ҳозирги заман қарақалпақ тилининг лексикологияси, Нөкис, 1968.

Чәфәров С., Мүасир азәрбајҗан дили, Баки, 1970.

4. Чет тиллардаги адабиётлар

Bréal M. *Essai sémantique*, 6^{ed}, Paris, 1913.

Grönbech K., *Der fürkische Sprachbau*, I, Kopenhagen, 1936.

Iespersen O., *Markind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*, Oslo, 1925.

Köhler E., *Le sens large du vocabulaire espagnol. „Romania“*, 1954, 4-son. 498—511.

Rayevska N., *English Lexicology*, Kuib, 1961.

Slatina-Cozaku T., *Limba și contex, Problema limbajului în conțința exprimării și interpretării prin organizarea contextuală*, București, 1959.

Ullmann S., *Précis de sémantique française*, Bern, 1952.

Ullmann S., *The Principles of semantics*, Glasgow, 1957.

Zawadowski J., *Ja polysémie pretendue*, *Buletin polskiego towarzystwa jezikoznawczego*, Krakow, XVIII (1959), 11—49.

5. Луғатлар

Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия, Тошкент, 1968.

Аҳманова О. С., *Словарь лингвистических терминов*, М., 1966.

Баранов Х. Қ., *Арабско-русский словарь*, М., 1962.

Вамберн Г., *Этимологический словарь*, Предисловие, п. 17, М.

Замашарий Абулқосим, *Муқаддимутил адаб*, ЎзССР ФА ТАЙнинг луғат сектори фонди, қўлёзма.

Қолл., *Древнетюркский словарь под ред. В. М. Неделеяев, Д. М. Насимов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак*, Л., 1969.

Қолл., *Татарско-русский словарь*, М., 1966.

Қолл., *Узбекско-русский словарь под ред. С. Ф. Ақобирова, З. М. Мағруфова, А. Т. Ходжаханова*, М., 1959.

Қошғарий Маҳмуд, *Девону луғатит турк*, I—III томлар, Тошкент, 1960—1963.

Марузо Ж., *Словарь лингвистических терминов*, М., 1959.

Усмонов О., Дониёров Р., *Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати*, Тошкент, 1965.

Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С., *Адабиётшунослик терминлари луғати*, Тошкент, 1967.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I б о б. Полисемия ва унга ёндош ҳодисалар	14
Полисемия ва конверсия	15
Полисемия ва омонимия	26
Полисемия ва фраза	46
II б о б. Полисемиянинг юзага келиши	48
Қўчма маъноларнинг ҳосил бўлиши натижасида	51
Эвфемизм ва дисфемизм натижасида	75
Аффиксация натижасида	81
III б о б. Полисемия классификацияси	93
IV б о б. Полисемияда сўз структураси	112
Умумий хулоса	135
Фойдаланилган адабиётлар	136

На узбекском языке

Миразиз Миртаджиев

Полисемия в узбекском языке

*В II Мени номлидаги Тошкент Давлат университети
Илмий Совети томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир **Т. А. Абдужабборова**
Расмий **В. Тил**
Техмуҳаррир **З. Горьковая**
Корректор **М. Каримововна**

Ў12021. Геринга берилди 21/1-75 й. Воситга руҳсат этилди 19/11-75 й.
Формати 81×108^{1/2}мм. Босмаҳона қоғози № 1. Босма л. 7,35. Қоғоз л. 2,187.
Ҳаёо-нашриг л. 1,2. Нашриёт № В-78. Тиражи 1500. Баҳоси 72 т. Заказ 27.

У-ССР „Фан“ нашриётининг босмаҳонаси Тошкент, М. Горький проспекти, 21.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.